

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 20

науковий збірник

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2015. — Збірник 20. — 328 с.

Ukrainian Liberation Movement / The Institute of Ukrainian Studies Named After Ivan Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement. — Lviv, 2015. — Digest 20. — 328 p.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, рецензій та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у XX столітті, його структуру та окремих особистостей.

The digest continues the series of scientific publication of documents, researches, reviews and other materials which show up different aspects of activity of Ukrainian liberation movement, its structural units and individuals in the XX century.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Марта Гавришко (відповідальна редакторка); канд. іст. наук Володимир В'ятрович; Руслан Забілій; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк; Геннадій Іванущенко, д-р іст. наук Іван Патриляк, канд. іст. наук Василь Стефанів, канд. іст. наук Олександр Іщук.

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Протокол № 6 від 18 червня 2015 р)**

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух»
чекає Ваших матеріалів для публікації.

Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:

Станичний 'Орлик' із с. Волошиново Старосамбірського р-ну Львівської обл.,
стрілець Іван Червак-'Погода' та підпільниця, дружина 'Орлика' — 'Нуся'.

Гуцульщина. Фото зроблене до 1948 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Євген Луцьо

Сатира на Сталіна у повстанських колядках 5

Олександр Кучерук

Протокол переговорів між представниками
Проводу ОУН і Павлом Скоропадським
(25—28 січня 1942 р.) 29

Христина Процюк

Низько хилимо голови (виступ Ярослава Дашкевича
на Академії, присвяченій 125—річчю з дня
народження Мирона Тарнавського)..... 37

Ольга Зброжко

Молодіжні осередки руху опору в Західній Україні
в 40-50 роках ХХ ст. у світлі документів Державного
архіву Львівської області..... 43

Василь Футала

Постать Степана Бандери в історіографії та сучасній
історичній пам'яті..... 56

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917–1939 рр.

Михайло Ковальчук

Січневе збройне повстання в Одесі у 1918 р..... 74

Олеся Ісаюк

Студенти львівського університету — учасники
українського націоналістичного підпілля у висвітленні
польської преси (1930—1934 рр.)..... 98

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН ТА УПА

Ярослав Антонюк

Кримськотатарський чинник в діяльності ОУН у 1940-і рр.	119
---	-----

Микола Посівнич

Степан Бандера в німецьких тюрмах і концтаборі Заксенгаузен.....	134
---	-----

Володимир Ковальчук

Бої та сутички між українськими повстанцями та радянськими «молдавськими» партизанськими з'єднаннями у Південній Волині (кінець 1943 — поч. 1944 р.)	149
---	-----

Ігор Бігун

Іван Багряний і ОУН під час Другої світової війни	163
---	-----

Марта Гавришко

Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940—1950-х роках	199
--	-----

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Оперативна підбірка «Єзуїт»: діяльність Василя Величковського в світлі документів КГБ УРСР	214
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Сергій Рябенко

Малий дощ з великої хмари. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. — Т. 1: 1939—1943 / под. ред. А. Н. Артизова. — Москва: РОССПЭН, 2012. — 878 с.; Т. 2: 1944—1945 / под. ред. А. Н. Артизова. — Москва: РОССПЭН, 2012. — 1167 с.....	307
--	-----

Євген Луньо

*Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Інституту
народознавства НАН України*

У статті вперше розглянуто питання сатиричної інтерпретації образу Сталіна у повстанських колядках. Визначено основні ідейно-тематичні аспекти викриття й висміювання московського диктатора, розкрито секрети художньо-поетичної майстерності текстів у досягненні гнівного й сміхового ефектів, вказано на оригінальні творчі вирішення.

Ключові слова: фольклорна політична сатира, повстанські колядки, Сталін, УПА, С. Бандера.

Yevhen Lunio

Stalin Satirization in Rebel Christmas Carols

This article is the first to consider the satirical interpretation of the image of Stalin in rebel carols. It is detected the main ideological and thematic aspects of exposure and ridicule of the Moscow dictator, uncovered secrets of artistic and poetic texts in achieving excellence angry and humorous effects set to original creative solutions.

Key words: folk political satire, rebel carols, Stalin, UPA, Stepan Bandera.

САТИРА НА СТАЛІНА У ПОВСТАНСЬКИХ КОЛЯДКАХ

Суттєвою ознакою і вагомою умовою існування Радянського Союзу був культ особи її правителів. І саме тому одне з чільних місць у народнописенній антибільшовицькій сатирі ХХ ст. відведене висміюванню тогочасних вождів і диктаторів. Відомий дослідник Михайло Чорнопиский на основі розгляду різномірного численного матеріалу вказує, що у народній сатирі більшовицькі боговожді доволі «урожайно» фігурують вже від початку 1920-х рр.¹. Та коли говорити про все ХХ ст., то найбільшою увагою наділено Сталіна. Цей одіозний диктатор висміюється у багатьох жанрах повстанського фольклору, про що йдеться у наукових студіях Юрія Семенка², Григорія Дем'яна³, Романа Кирчіва⁴, Ростислава Крамара⁵, а також автора цих рядків⁶. Тим часом, якщо говорити про змалювання образу Сталіна у колядках і щедрівках, то цього питання лише почасти, у ширшому контексті тем і проблематики, торкалися у вказаних працях Р. Крамар, Г. Дем'ян та автор.

¹ Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка 2001. — С. 8.

² Семенко Ю. Слово українського народу // Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / упорядк., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. — Видання Союзу земель соборної України селянської партії. Нью Йорк — Мюнхен, 1964. — С. 5—26.

³ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940—2000-х років (історико-фольклористичне дослідження). — Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. — 581 с.

⁴ Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. — С. 448—464.

⁵ Крамар Р. Повстанський різдвяний фольклор // Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі / упорядк., вступна стаття, примітки Р. Крамара. — Тернопіль: Лілея, 1995. — С. 3—12.

⁶ Луньо Є. Політична сатира малих фольклорних жанрів (питання інтегральності) // Народознавчі зошити. — 2007. — № 1-2. — С. 36—44; Луньо Є. Сталін і Гітлер у народнописенній сатирі // Визвольний шлях. — 2008. — Квітень—Червень. — С. 93—105; Луньо Є. Фольклорна сатира на Сталіна як організатора й винуватця голодомору (на матеріалі малих жанрів) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Вип. 43. — Львів, 2010. — С. 157—168; Луньо Є. Природа комізму повстанської сатиричної пісні «Післав Сталін свої діти» // Народознавчі зошити. — 2010. — № 1-2. — С. 133—145; Луньо Є. Сатиричне змалювання Сталіна у монострофах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССLIX. Праці Секції етнографії і фольклористики. — Львів, 2010. — С. 583—626; Луньо Є. Сатирична візія комуністичної Польщі у повстанському пісенному фольклорі // Міфологія і фольклор. — 2012. — №2-3. — С. 85—103.

Отож, у своїй статті маємо на меті окремо розглянути питання сатиричної інтерпретації образу Сталіна у повстанських колядках і щедрівках. Хочемо визначити основні ідейно-тематичні аспекти викриття й висміювання московського диктатора, розкрити секрети майстерного застосування у текстах художніх зображально-виражальних засобів.

Однією з основних тем і мотивів повстанського фольклору є воєнне протистояння УПА та націоналістичного збройного підпілля із військовою потугою ССРСР — кадровою армією, загонами НКВД, МГБ та іншими репресивними органами. Ця тематика була настільки важливою, що знайшла своє вираження навіть у такому за змістовим наповненням «мирному» жанрі, як повстанські колядки. Радянська пропаганда на всю потугу возвеличувала свої збройні перемоги, при цьому, звісно, передовсім пов'язуючи їх із Сталіним як військовим головнокомандувачем, мудрим стратегом, геніальним полководцем.

Тим часом повстанські колядки дошкульно висміюють Сталіна-переможця, глумляться з поразок його армії у протистояннях з меншою числом і гірше озброєною УПА. Яскравим цьому прикладом є колядка «Бог ся раждає, люди, веселіться»⁷. У її приспіві майстерно у комічному ракурсі змальовується реакція Сталіна на звістку про звитяги УПА:

Сталін з злості вуса рве,
кінець царства бачить вже,
бо комуну УПА б'є,
і весело співає...

Сатирична сила цього малюнку полягає в оригінальній художній знахідці народного митця. На противагу зображенню Сталіна радянськими засобами масової інформації в офіційній, величній, божественній іпостасі він «підгледів» московського головнокомандувача у непарадній, буденній ситуації. Його почуття — гнів у поєднанні зі страхом і відчаєм — змальовуються як буйні й нестримні. Аби уповні осягнути ідейно-сміслову наповненість цієї образної картини, її слід розглядати у контексті давнішої фольклорної традиції.

⁷ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25: Пісні УПА / зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. — Торонто; Львів, 1996. — С. 364.

Як бачимо, народний автор для вираження гніву й люті спирається на народну приказку «аж волосся на собі рве». Ця дія, як зазначає Іван Франко, є характерним проявом великого горя, розпачу, жалю⁸. Проте стосовно Сталіна ця реакція дещо модифікована: замість рвати волосся на голові він рве вуса. Як відомо, у народному сприйнятті вуса наділені символікою статечності, поважності. Приповідки «вуса йому обсмалили», «обстригли йому вуса», як пояснює І. Франко, означають «наробили комусь сорому, вкоротили амбіцію, збили пиху»⁹. Про суспільний статус безвусого чоловіка говорить і приповідка «Борщ без м'яса — то є зупа, хлоп без вусів — то є д...па»¹⁰.

Таким чином, внаслідок оригінального художнього вирішення народного митця Сталін в кумедний і жалюгідний спосіб сам розвінчує свою славу полководця й військового стратега, статечність керівника держави. Тим більше прийом самосатири, що його майстерно застосовує народний митець стосовно Сталіна, органічно удостоює його комізм і жалюгідність його поведінки, його нікчемної людської сутності — мовляв, він проявляє все це безпосередньо сам.

Варто зазначити, що самотня образна картина «Сталін зі злості й страху рве свої вуса» виявилася настільки художньо вдала, приваблива, сповнена важливим ідейно-смісловим змістом й емоційною експресивністю, що набула статусу автономного поетичного кліше. Як наслідок, цю яскраву художню знахідку зустрічаємо й у іншій повстанській колядці — «Бог ся раждає по світу цілому»¹¹.

Розвінчування й висміювання Сталіна як великого військового стратега та міжнародного політика майстерно досягається у переспіві на мелодію церковної коляди «Небо і земля» — повстанській колядці з Яворівщини «Гей там, у Берліні»¹²:

⁸ Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. І. Франко. 2-е вид. — Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — Т. 1. — С. 372.

⁹ Там само. — С. 427.

¹⁰ Записи Євгена Луня народних прислів'їв і приказок на Яворівщині упродовж 1990-х — 2010-х рр. // Особистий архів Є. Луня.

¹¹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25: Пісні УПА... — С. 363.

¹² Записав Є. Луень 12.04.1992 р. у м. Яворів Львівської обл. від Козак Марії, 1912 р. н., 4 кл. // Особистий архів Є. Луня.

Гей там, у Берліні, (2) весело празнують,
Англіїці літають, (2) бомби кидають,
Землю рушають, чуда-чуда виправляють.

А в Москві червоній (2) Сталін зажурився,
Що його наступ (2) на Віслі спинився.
До Рузвельта пише, що він ледве дише,
Другий фронт давайте, мені здохнути не дайте.

А Черчіль і Рузвельт (2) много часу мають,
Сталіну на поміч (2) щось не поспішають.
Вони щось міркують, щось там комбінують,
Нову мапу укладають.

Польські бяле когут (2) щось ценютко пєс,
Бацька Сталіна (2) бардзо вихваляйон,
Нех жие Польска, червона Польска,
Биле била яка, би затанчиць краков'яка.
[Польський білий когут щось тонесенько піє,
Батька Сталіна дуже вихваляючи,
Хай живе Польща, червона Польща,
будь-яка, аби хоча затанцювати краков'яка. (з пол. — Є.Л.)]

Там на Україні (2) повстання палає,
У бій відважно (2) УПА виступає.
То туди, то туди, страхи гонять всюди,
Україна таки буде.

На Західному Поділлі записано інший, дещо відмінний варіант цієї колядки¹³. На нашу думку, він є пізнішою трансформацією первинного яворівського тексту, оскільки у ньому вже дещо нівельована конкретно-історична прив'язаність, а також не згадується про поляків. Отож подаємо тут лише уривок з оригінальними деталями образу Сталіна:

А в Москві червоній (2) Сталін зажурився,
Що його наступ (2) на прах розвалився.

¹³ Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 42.

До Рузвельта пише,
Що він ледве дише,
Скорше фронт давайте,
Мені згинутися не дайте!

А Черчіль і Рузвельт (2) досі часу мають,
Сталіну на поміч (2) щось не поспішають.
Хоч він їх благає,
На колінах просить,
Вони щось міркують,
Щось комбінують,
Нові мапи вже рисують!

У цих текстах народний митець своєрідно, згідно з поставленою перед собою метою зневажити й поглумитися над Сталіним, інтерпретує відомий епізод Другої світової війни. Йдеться про сповільнення, а далі й призупинення радянського наступу на території Польщі від серпня 1944 р. до початку січня 1945 р. Історики трактують це як сприяння гітлерівцям у розгромі Варшавського повстання у серпні — вересні 1944 р. і спробу компрометації польського еміграційного уряду¹⁴.

Колядка ж змальовує цей факт як трагічну, прирівнювану до поразки ситуацію, пов'язану із виснаженням й незабезпеченням радянської армії, її бездарною, звісно, розроблюваною чи принаймні затверджуваною самим Сталіним стратегією. З метою виставити радянську армію та її найвище командування в сатиричному, принизливо-зневажливому ракурсі творець колядки абсолютизує й гіперболізує історичний факт фінансової, матеріально-технічної допомоги західних союзників по антигітлерівській коаліції. Мовляв, мілітарна потуга СРСР повністю залежна від США і Великобританії. І на цій основі й розгортається сатирична інтерпретація Сталіна.

Отож, колядка моделює картину зажуреного провалом наступу верховного головнокомандувача. Єдиний вихід із критичної ситуації він бачить у негайній допомозі союзників. І тепер вже не йдеться про поставки озброєння, продовольства та інших ресур-

¹⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 535.

сів — цього, очевидно, виявилось недостатньо. Сталіну для порятунку потрібна безпосередня допомога бойовими діями — якомога швидше посилення другого фронту. Вже саме твердження, що радянська армія є повністю залежною від західних союзників і без їхньої всебічної допомоги взагалі нездатна воювати, в особливий спосіб дошкульно висміює Сталіна як бездарного керівника й командувача.

Та народний автор на цьому не зупиняється, а далі виставляє більшовицького вождя на глум через кумедне змалювання його стосунків із союзниками. При цьому застосований прийом самосатири. Пишучи листа до президента США Франкліна Рузвельта, Сталін сам зізнається у своєму безвихідному становищі. Вислів «ледве дише» означає «ледве живий», оскільки в контексті фольклорного світорозуміння, стверджує І. Франко, «дихати» є синонімом «жити»¹⁵. Замість бути з партнерами по коаліції на рівних, спілкуватися так, як велить дипломатичний етикет, Сталін ставить себе в залежне, принизливе становище звичайного прохача, розпачливо бажає не дати йому згинутися, «здохнути». Він молить і навіть, як останній жебрак, стає перед ними на коліна.

Усе це експресивно яскравим чином принижує Сталіна, змальовує його жалюгідним і нікчемним. Завдяки художньому прийому кардинального протиставлення суспільного статусу особи та її поведінки (якщо говорити естетичними категоріями — суперечності змісту і форми) досягається потужного комічного ефекту. Бо ж одна справа, коли всіляко принижується заради милостині жебрак — це викликає співчуття. Та коли керівник найбільшої світової держави і командувач найчисленнішої армії поводить себе як жебрак, то він вже на підсвідомому рівні сприймається як комедіант, клоун й закономірно викликає до себе зневажливий сміх. Але на цьому нищівні приниження Сталіна не закінчуються, а посилюються тим, що Рузвельт і Черчилль цілком байдужі до його благань й не збираються надавати допомогу, оскільки передовсім дбають за власні інтереси.

Доволі непривабливим, непорядним, навіть огидним у морально-духовному плані постає Сталін у стосунках із своїми кому-

¹⁵ Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. Т. I... — С. 790.

ністичними союзниками поляками. Щоб дозволити їм мати бодай формальну маріонеткову державу, вимагає від них абсолютної покори і самоприниження, що вони й роблять у кумедній формі. Сатиричне представлення польських комуністів у цьому творі ширше автор розглядав раніше¹⁶. Тут лише зазначимо, що народний митець домагається потужного викривального ефекту через акцентування уваги на дволикості Сталіна. Йому властиво до жалюгідності принижувати себе перед сильнішими, щоб таким чином добитися від них вигоди, і зверхньо, пихато ставитись до слабших і залежних.

Також варто зазначити, що у викритті й засудженні міжнародної експансіоністської політики Сталіна колядки беруть у «союзники» польських демократів, що, як вказує колядка «Нова радість стала, як УПА повстала»¹⁷, допомагають УПА боротися з московськими загарбниками:

АКа помагає, бо вже добре знає,
Як антихрист лютий Сталін народи карає.

Дошкульно викривається Сталін крізь призму його міжнародних стосунків й у повстанській колядці «По всьому світу сталась новина»¹⁸. У ній, зокрема, говориться:

Прийшло на Україну два нових кати,
Щоби Україну поневолити:
Гітлер за Європу,
Сталін за свободу /
Для українського народу. / 2 р.

Радянська пропаганда вихваляла й возвеличувала Сталіна як найбільшого борця з нацизмом, основного визволителя Європи, в тому числі й України, від «коричневої чуми». При цьому Гітлер трактувався як особистий заклятий ворог Сталіна. Тим часом в аналізованому творі за допомогою прийому художнього протиставлення українці цілковито ігнорують кремлівську пропаганду як чужу і брехливу. Натомість вони ставляться як до Гітлера, так

¹⁶ Луньо Є. Сатирична візія комуністичної Польщі у повстанському пісенному фольклорі... — С. 85—103.

¹⁷ Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1993. — Вип. III. — С. 12.

¹⁸ Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 36.

і до Сталіна цілком однаково, як до катів, що мають тотожну мету. Єдина між ними різниця — що мають відмінну мотивацію поневолення України. Перший за те, що її народ є європейським, а другий — що є волелюбним.

Художній прийом дошкульного висміювання Сталіна через ототожнення з Гітлером у повстанській фольклористиці неновий. Ми вже розглядали його у монострофах та сатиричних піснях¹⁹. Проте у колядці він застосовується вперше, і його ефективність тут не менша.

Доволі колоритно й різнобічно розкрито негативний образ кремлівського вождя у колядці «Небо і земля нині голодують»²⁰. Велична, всеохопна, що підносить до небес ритмомелодика попередньої церковної коляди «Небо і земля» гармоніює із таким же урочистим, сповненим радощів з приводу народження Христа змістом. У аналізованій колядці ця сама мелодія різко контрастує із представленими гнітючими реаліями московсько-комуністичного поневолення України:

Небо і земля (2) нині голодують,
Сталін проклятий, Хрущов пузатий
на Вкраїні панують.

Сталін сказився,
Богом зробився,
Церкви замикає,
Попів насиляє,
Людей мордує,
Сексотів годує,
З компартійцями бенкетує!

Цей контраст між традиційною мелодією і новим змістом у художньому плані повністю вмотивований. Будучи за своєю естетичною сутністю дисгармонією, непорядком, цей прийом привертає до себе увагу слухача, спонукає його до осмислення причин, що до нього призвели.

Епітет «проклятий» не властивий для жанру традиційних колядок, оскільки своєю надзвичайно потужною негативною, деструк-

¹⁹ Луцьо Є. *Сталін і Гітлер у народнописаній сатирі...* — С. 93—105.

²⁰ *Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі...* — С. 41.

тивною семантикою просто несумісний із небесно-божественною орієнтацією. Проте він є в поетичному арсеналі політичної сатири, й тому з'явився в аналізованій колядці. Народний митець застосовує його найперше на означення Сталіна, і при тому спочатку як доконаний і неспростовний факт, без пояснень, чому він проклятий. Таким чином, слухачам дається можливість вивести обґрунтування цього із широкого контексту повстанського сатиричного фольклору. Але далі у тексті в низці вагомих незаперечних фактів подано аргументацію прокляття. Це своєю конкретикою підсилює «доказову» базу сатиричної інтерпретації Сталіна, а також робить твір більш образним, експресивно насиченим.

Дієслово «сказився» представляє кремлівського вождя таким, що є несамопитим, а тому суспільно небезпечним, й неодмінно мусить бути знищеним. Інший вираз — «богом зробився» — висуває проти Сталіна найвищі релігійно-світоглядні, морально-духовні звинувачення у богоборстві й ставить у ранг сатанинських сил. Сталін у творі широко наділений основними якостями злого духа, він богоборець, людиноненависник, кат і руйнівник. Його цілковите моральне звиродніння у тексті передається через бенкетування зі своїми поплічниками під час тотального голоду. Як комуніст, причому, за твердженням офіційної пропаганди, найбільший на планеті, московський вождь у народному розумінні теж належний до пекельних сил. Правда, він у тексті водночас виведений як суперечливий і фальшивий, бо ж своїм «пануванням» цілком заперечує комуністичний догмат про соціальну рівність і справедливість.

Отож, у творі Сталін як сучасне втілення злого духа проти-ставляє себе Богові, асоціативно присутньому новонародженому Ісусові. Та незважаючи на всю його позірну всесильність і непереможність, його чекає пекельна безодня, де вже давно перебувають усі без винятку уособлення зла. Далі у тексті оптимістично звучить запевнення українців:

Виженом комуну (2), звільним Україну,
Всі народи з нами (2), не будуть рабами!

Загибель «московського царства» з його «сатанинським» вождем подає й повстанська колядка «Бог Предвічний»²¹:

²¹ Лімонис УПА. — Т. 25... — С. 375.

Знищить УПА єНКаВеДе
й Сталіна лютого,
Люципера клятого —
до ада пішле.

Колядки упродовж свого багатотисячового побутування виробили доволі об'ємні й потужні сміхові традиції. Не менш вагомими є органічно поєднані із колядною обрядовістю гумористичні й сатиричні традиції народного вертепу. Будучи, крім вербального, ще й ігровим, драматичним дійством, що надавало йому великі імпрізаційні можливості, вертеп розробив народно-мистецькі стереотипи біблійного царя Ірода. У народному сприйнятті Ірод — диявольське поріддя, оскільки виступає проти Бога, переслідує його з наміром знищити. Він — правитель-тиран, що заради влади готовий переступити всі моральні обереги. За своїм єством він кат і душогубець, причому у найбільш огидному його прояві — дітовбивстві. В естетичному плані Ірод смішний і жалюгідний. Це проявляється в його приреченості у протистоянні з Богом, з добром і справедливістю, а також у кумедно-ганебній смерті. М. Чорнопиский влучно зазначає, що вертепна драма наповнила комізмом, веселощами яву страти Ірода і взяття його душі до пекла, а також зробила це дійство особливо імпрізаційним, багатим на комічні персонажі і ситуації, що надаються до актуалізації, тобто до органічного пов'язання із сучасними реаліями життя²².

Отож, цілком закономірно, що глибоко сатиричний образ Ірода перейшов у повстанські колядки і зазнав у них подальшого різнобічного розпрацювання. Зрозуміло, що він став плідно й оригінально використовуватися для викриття й висміювання московсько-комуністичного «царя» Сталіна. У більшості колядок бачимо оригінальні високохудожні творчі вирішення, за допомогою яких досягається надзвичайно дошкульного, нищівного викриття й висміювання кремлівського тирана.

Традиційний в українському фольклорі негативний образ Ірода майстерно використаний для викриття й висміювання Сталіна у повстанській колядці «Бог ся рождає», що виконується на мелодію

²² Чорнопиский М. Вертеп український живий // Українська фольклористика. Словник-довідник / укладання і загальна редакція М. Чорнопиского. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — С. 46.

однойменної церковної коляди. Ми її записали на Яворівщині²³, водночас варіант з незначними відмінностями зафіксований і на Західному Поділлі²⁴. Поширеність у різних регіонах свідчить про її неабияку популярність, спричинену, очевидно, високими ідейно-художніми якостями.

Прізвище «Сталін» у тексті безпосередньо не вказане, натомість народний митець вдається до його образного «зашифрування» — говорить про Ірода. Таким чином збагачується виражальний ідейно-смысловий потенціал твору. Означення «московський» допомагає успішно розкрити цю художню інтригу — безпомилково встановити, що мається на увазі Сталін. Але у сприйнятті слухачів це вже Сталін, який наділений усією гамою готових сатиричних висміювально-зневажливих ознак і якостей, вироблених при попередньому осмисленні постаті біблійного царя Ірода. Отож, завдяки вдалому художньому вирішенню — використанню всього лише одного художнього засобу — метонімії, вдалося досягти надзвичайно об'ємного тематично і потужного сатиричного потенціалу.

Повстанські колядки за жанровою специфікою є поєднанням історичної, суспільно-побутової, політичної пісні та народної і церковної колядок. При цьому суспільно-політичні мотиви є домінуючими і несуть основне ідейно-тематичне навантаження. Колядна ж складова виконує допоміжну роль — сповнює сакральну, духовно-містичною християнською тональністю та надає різдвяні часово-просторові можливості побутування. У свою чергу образ Ірода додатково підсилює й урізноманітнює колядну складову повстанських колядок. Він спонукає розглядати новочасні суспільно-політичні проблеми як непримиренний ідейно-світоглядний та морально-етичний конфлікт й бачити його розв'язання у ракурсі християнської різдвяної ідеї перемоги добра над злом, неодмінного торжества правди й справедливості та очікуваного спасіння. Ідейний зміст зіставлення Ірода зі Сталіним впливає із асоціативного опертя на давню світоглядну й поетичну традицію, а також на проникливе бачення й осмислення сучасного суспільно-політичного становища в Україні.

²³ Записав Євген Луцьо 21.12.1995 р. у м. Яворів Львівської обл. від Наконечного Антона, 1930 р. н., 11 кл. // Особистий архів Є. Луця. Може, два класи?

²⁴ Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 17.

Паралель Ірода й Сталіна спонукає переносити обставини смерті Ірода, безславного царя-дітовбивці, на фігуру Сталіна. Народна апокрифічна традиція доволі колоритно представляє жахливу і ганебну смерть Ірода як справедливе покарання за гріхи. Так, одна із записаних нами легенд оповідає: «Ірод помер дуже страшном смертем, його живцем їли щурі. Він оборонявся від них палашем, але котрого розітьав надвоє, то з нього відразу робилося два живих щурі і далі його гризли. І що він котрого розітне — то знову робиться два нових щурі. Він так палашем їх тьав і тьав, а їх робилося все більше й більше. Зробилося їх так як хмари багато, і гризли йому вже не йно ноги, але і всьо тіло: і живіт, і руки, і на голову видрапувалися, і вуха, і ніс, і вочи виїдали. І так Ірод страшно мучився, поки не загризли ті щурі його до смерті»²⁵. Ще одна легенда оповідає, що в жилах Ірода розмножилися блохи, й від того він в страшних муках помер²⁶.

Ця творча знахідка — зіставлення Сталін—Ірод — виявилася такою успішною, що трансформувалася у автономне поетичне кліше в арсеналі художніх засобів і прийомів фольклорної сатири. Народні митці згідно з устійненими законами фольклоротворення цілком органічно використовували це кліше у багатьох інших повстанських колядках.

Саме художнє уподібнення чи навіть ототожнення Сталіна й Ірода за своєю суттю є статичним і вже апріорі виставляє кремлівського вождя у сатиричному ракурсі. Разом з тим у переважній більшості творів це поетичне кліше оригінально розгортається через різноманітні злочинні діяння, сповнюючись при цьому новим сатиричним змістом.

Так, в аналізованому творі Сталін-Ірод обманом намагається накинути українцям культ п'ятикутної зірки:

Ірод московський,
Щоб нас обдурити,
Хотів червону
Зірку засвітити.

²⁵ Записав Євген Луцьо 18.04.1994 р. у м. Яворів Львівської обл. від Луцьо Стефанії, 1922 р. н., 7 кл. // Особистий архів Є. Луцьо.

²⁶ Записав Євген Луцьо 23.09.1997 р. у с. Старий Яр Яворівського р-ну Львівської обл. від Мухи Івана, 1934 р. о. сер. спец. // Особистий архів Є. Луцьо.

Отже, в аналізованому творі образ Сталіна народний митець розкриває за допомогою іншого сатиричного образу — червоної зірки. Тож простежимо глибше, яке семантичне навантаження вкладається в нього, яким чином зірка співвідноситься із московським диктатором і як досягається сатиричний ефект.

В українській фольклорній естетиці образ зорі бере свій початок в міфічній добі, де має астральну антропоморфну природу. З розвитком християнства набуває поширення образ вифлеємської зірки, що звістує людям прихід месії — Божого Дитяти, спасителя світу. Упродовж своєї довгої генези цей образ виробив у народному сприйнятті об'ємне позитивне ідейно-сміслові наповнення й потужне емоційне поле.

Тим часом марксистки зробили п'ятикутну зірку комуністичним символом, а московський більшовизм — ще й атрибутом своєї держави. Цей символ й атрибут дуже культивувала й популяризувала радянська пропаганда, наповнюючи значенням майбутнього рукотворного щастя й добробуту. Ідеологи комунізму робили спроби підмінити нею зірку вифлеємську, мовляв, тепер зірка з Москви сповіщає світові про нову комуністичну епоху. З цією метою у відділах агітпропу творили так звані «червоні», або «радянські», колядки²⁷. При цьому також вдавалися до переспівувань популярних церковних коляд. Наприклад, «Нова радість стала» по-новому зазвучала так:

Добрий вечір тобі, вільний пролетарю!
Нова радість стала, яка не була:
Довгождана зірка волі в Жовтні засіяла.
Де цар був зажився, з панством вкоринився,
Там з голотою простою Ленін появився²⁸.

Жахлива суспільно-політична, економічна й духовна реальність московсько-комуністичного панування дуже швидко скорегувала офіційне агітпропівське наповнення смислу червоної зірки на протилежне — як історично правдиве представлення московського імперіалізму. Почалася ідейна боротьба в народнопоетичній

²⁷ Бейдер Ю. Переспіви колядок і щедрівок на Поділлі // *Народна творчість та етнографія*. — 1967. — № 6. — С. 52—55.

²⁸ Григор'єва О. Червоні колядки. Як СРСР міняв Ісуса на Леніна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/5/106843/>

площині. У 1930-х роках популярною була приказка «Кремлівська зізда забрала й квочку з гнізда»²⁹, у якій влучно виражено грабіжницьку, руйницьку сутність московської влади, особливо під час жахливого економічного експерименту — колективізації. В іншому творі тих часів стверджується, що «зізда», тобто радянська держава, довела народ до такого зубожіння, що жінкам навіть нічим прикрити свій «сором»:

Еге, ранше були царі,
а тепер зізда —
і ось, бач — гола п...а³⁰.

У повстанській пісенності зірка — це знак загарбництва, насильства, богоборства, людиноненависництва. Наприклад, в одній із виселенських пісень зустрічаємо ось такий вкрай негативний, зневажливий образ зірки:

Ой зійшла зоря — красная зізда,
В п'яти раменах зійшла зі сходу,
З самого раю людям принесла
Щастя, волю і свободу.

Визволила люд з панського ярма,
Визволила з денних клопотів,
В колхозі брала людській добра,
Став нам рай без меж і плотів.

П'ятого марця, в неділю, до дня
В Яворові засіяла,
І своїм лучем, і своїм жаром
Людей з рідних хат виганяла.

І старих слабих, і діток грудних
Бандитами називали,
Під автоматом юрбою гнали
І у тюрми замикали.

²⁹ Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору... — С. 32.

³⁰ Український політичний фольклор / упорядкування, передмова, коментарі Є. М. Пащенко. — К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. — С. 41.

З горем у серці, торбою на плечах
Рідні хати покидали,
І рідні поля, достатки, добра
Із сльезами в очах прощали³¹.

Зазначимо, що у фольклорі жодний твір не створюються і не існує окремо, сам по собі, а виникає й сприймається у широкому контексті традиції. Тому в аналізованій колядці значною мірою присутнє ідейно-смісловє й експресивне сатиричне наповнення образу московської зорі через асоціативні зв'язки з іншими творами. У ній народний митець цілком вмотивовано не вдається до безпосереднього розкриття негативного сенсу комуно-радянського атрибуту, а, маючи його вже готовим, увесь переносить на Сталіна. Саме він — головний призвідець грабежів й руйнувань, від нього йде горе й страждання для українців. Водночас колядка кількома художніми рядками вцент розбиває офіційне возвеличення й ушавлення московського диктатора, сприймаючи його ще й як нікчемного брехуна. Йдеться про розвінчування й висміювання Сталіна як декларованого у свій час основного й найбільшого теоретика і практика комуністичного «вчення», яке є нічим іншим, як звичайним великим обманом.

Народ демонструє високу політичну свідомість: відмовляється від одіозної Сталінової зірки з її іродівською, а отже диявольською, пекельною природою, і декларує відданість християнським духовним цінностям:

Та нам єї не треба,
Хочем світла із неба,
Хочем щастя у наш край,
Боже, всім нам помагай,
Благослови, Божий Сину,
Нашу неньку-Україну,
Волі, волі
Ти для неї дай.

Цілком вмотивовано, традиційно для колядного жанру народ просить божого благословенства, щастя і волі для своєї держави. Люди знають і вірять у силу Господа, адже він давно здолав

³¹ Записав Євген Луньо 10.10.1996 р. у м. Яворів Львівської обл. від Менюк Ірини, 1929 р. н.; 10 кл. // Особистий архів Є. Луна.

юдейського царя Ірода й неодмінно скине з трону Ірода московського. І підтвердження цьому зустрічаємо в інших творах. Так, у колядці «Чи ви чули, любі браття», у якій теж присутній мотив «московський Ірод хоче засвітити червону зірку», зазначається:

А червона зірка
Заходить за хмару,
Бог готує Іродови
Превелику кару³².

А у колядці «Вселенная, веселися» радісно сповіщається:
Вже комунізм розлетівся,
Впала зірка п'ятьраменна,
Настала хвиля спасенна
Для всіх нас!³³

Через образ комунізму, що розлетівся, й падіння п'ятикутної зірки народ розкриває цілковитий ідейний, політичний і державний крах Сталіна як нікчемної у своєму богоборстві особистості.

Образ Сталіна-Ірода зустрічаємо також у колядці «Гей що нам, браття, нині робити»³⁴, створеної на мелодію популярної церковної коляди «Бог ся рождає». Безпосередньо про особу Сталіна йдеться дуже мало. Народний митець з поетичної точки зору цілком вмотивовано обходиться двочленною метафорою «Ірод кремлівський» і далі констатує його намір «волю вбити». Далі негативний образ московського тирана розгортається вже через посередництво картин реалізації наміру відібрати волю. В комічно-зневажливому ракурсі описується діяння представників-посланців Сталіна: партійних, сексотів і чекістів. Тут вони асоціативно зіставляються з воїнами Ірода, які скрізь переслідували малого Ісуса, а також вимордували чотирнадцять тисяч дітей-немовлят у Вифлеємі. Таке зіставлення підсилює на психоемоційному рівні зневажливо-ненависницьке трактування і Сталіна, і його представників-висланців в Україні. При цьому рефрен церковної коляди «Тут ангели чудяться, рожденного бояться» у новітньому творі майстерно переспівується у ракурсі поставленої перед собою сатиричної функції. Тепер він звучить так:

³² *Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 17.*

³³ *Там само. — С. 39.*

³⁴ *Літопис УПА. — Т. 25... — С. 365.*

Тут партійні казяться,
хоча й тіні бояться,
а сексоти трусяться,
лиш чекісти деруться,
скрині вивертають,
штики в землю пхають —
штурк, штурк, штурк, штурк, штурк.

Величний небесний сміх з приводу народження Спасителя від радощів і веселощів тепер вдало трансформується у сміх комічний, принизливо-зневажливий. З одного боку, вороги небезпечні й грізні, вони грабують, нищать, а з іншого боку, вони смішні аж до жалюгідності у своєму страху. При цьому вони виступають як антигерої у контрастній опозиції до ангельських світлих сил і таким чином асоціативно представляють диявольські сили зла. Про це говорять їхні перелічені злочини, до яких крім вказаних у рефрені відносяться ще й зазначені основному тексті:

Грабують працю, заводять голод,
вивозять люд наш в сибірський холод.

Також це засвідчує і їхній спотворений внаслідок чинення зла психоемоційний стан, дуже влучно охарактеризований словами «казяться», «тіні бояться», «трусяться».

На відміну від церковної коляди, де маємо один рефрен, у повстанському переспіві їх два, кожен з яких повторюється двічі. Це дуже вдале художнє рішення, оскільки дозволяє митцеві збільшити й урізноманітнити потенціал сатиричного змалювання й осмислення. Ці два рефрени виступають в органічній причинно-наслідковій єдності, бо коли у першому представники Сталіна, а отже і він сам, висміюються й зневажаються за свої дії і свій вигляд, то у другому вони кумедні й жалюгідні у своїй поразці.

Цікаво, що у цьому другому рефрені сталінським репрезентантам місце відводиться лише за кадром, але зате представляється їх надзвичайно образно — через зображення того, як у них влучає повстанська зброя:

Як заграє кулемет,
з гори лупне міномет,
а папашка тріскоче,
попід ребра лоскоче,
аж фуфайки друкують,

ще й гранати рвуться —
Бух, бух, бух-бух-бух!

Основний сатиричний прийом тут — контрастне протиставлення «партійних» та героїв-повстанців. Ритмомелодика цього рефрену сповнена звуками переможного бою українських вояків, що несе ганебну і комічну загибель ворогам. Ці колоритні картини обох рефренів завдають нищівного удару по тодішній московській пропаганді з її возвеличенням вождя і головнокомандувача «генералісимуса» Сталіна та його переможної армії, їхню роздуту славу зводить нанівець, викривають гниль радянського державного репресивного апарату.

Уславлення повстанської зброї, демонстрація її успішної дії також виступає гарантом цілковитого знищення сталінських політників:

Знищим прокляте кодро погане —
по всіх чекістах сліду не стане.

Усі московські зайди на чолі зі своїм «Іродом кремлівським» названі збірним словом «кодро». Воно походить із жаргону кримінальних злочинців й означає «згуртована злочинна група»³⁵. Отож українці цілком вмотивовано зневажливо трактують СРСР та його вождя як кримінальних злочинців. У народному середовищі слово «кодро» само собою наділене зневажливо-огидною експресією. Проте вищого ступеня гостроти й дошкульності ця експресія набирає, коли стосується держави та її керівництва. І все ж вкрай негативну сутність цього слова народний автор ще підсилює двома сатиричними означеннями, що фактично виступають епітетами: «прокляте» й «погане». На рівні синтаксичної конструкції вони обрамлюють слово «кодро» і при цьому в плані лексико-семантичному й естетичному розширюють і поглиблюють висміювально-викривальне презирливе окреслення Сталіна-Ірода як особу і як персоніфікований символ московсько-комуністичної ідеології й практики. Воно також в особливий психоемоційний спосіб підсилює мотивацію повстанців знищувати їх, щоб і сліду не стало.

³⁵ Ставицька Л. *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. — К.: Критика, 2003. — С. 143.

Образ Сталіна-Ірода своє оригінальне вираження має також у колядці «В Вифлеємі зоря сходить»³⁶, яка виконується на мелодію «Вселенная, веселися». Тут, як і в попередньо аналізованих творах, згадано лише ім'я «Ірод». З контексту випливає, що воно служить зневажливим означенням Сталіна:

В Вифлеємі зоря сходить...
вогнем Україна горить...
катів Ірод наставляє,
жита з димом відсилає —
він Ісуса знищити бажає.

Колядка оригінальна тим, що сатиричний образ Сталіна-Ірода змальовується й осмислюється за допомогою поетичного прийому злиття воєдино двох часово-просторових планів. Один план — біблійно-вифлеємський, інший — повстансько-український. Таким чином твір наповнюється багатим поетичним пафосом, сакральністю, потужною асоціативністю.

Мотив народження Христа Спасителя і намагання Ірода його знищити переноситься в Україну й актуалізується тут у відповідності з конкретно-історичними обставинами національно-визвольної війни українців проти московсько-комуністичної імперії. За допомогою асоціативних прийомів моделюється поетична картина, у якій боротьба між Сталіним і українським народом — це у своїй ідейно-ціннісній і духовно-моральній сутності боротьба за Бога, за новонародженого Ісуса. Зображення української боротьби крізь цю вифлеємську призму увиразнює, дає чіткішу оцінку одній і другій стороні. І знову ж таки за аналогією до ганебної смерті історичного царя Ірода, краху його богоборчих ідей підтверджується, а власне, впевнено передбачається такий самий безперспективний кінець і ганебний крах новітнього московського царя-богоборця Сталіна та його імперських амбіцій.

Конкретна діяльність Сталіна-Ірода в тексті — посилення катів в Україну — це навіть не воювання, а мордування, що властиве для психічно ненормальної, охопленої невиліковною душевною недугою особи. Представлена у тексті картина (кати Сталіна спалюють збіжжя, а отже прирікають на мученицьку голодну смерть

³⁶ Літопис УПА. — Т. 25... — С. 366.

невинних людей) асоціативно оживляє в народній пам'яті жахіття Голодомору. Цей художній прийом підводить до думки, що штучний голод як зброю масового знищення Москва без вагань готова застосовувати постійно.

Для повнішого розкриття образу Сталіна в українській колядній традиції необхідно звернутися й до повстанської колядки «По всьому світу стала новина». Її склав 13 грудня 1950 р. в криївці український повстанець Ілько Гнип'юк із с. Дори (тепер Надвірнянського району Івано-Франківської області). Згодом вона фольклоризувалась і стала побутувати в навколишніх місцевостях. Встановив її авторство, записав і вперше опублікував її краєзнавець з Гуцульщини Володимир Близнюк³⁷. Пізніше подав весь текст і проаналізував виведений там образ С. Бандери засновник повстанської фольклористики Г. Дем'ян³⁸. Отож тут наведемо лише уривок, в якому згадується про Сталіна:

Ірод проклятий прийшов на Україну,
Зробив з держави велику руїну.
Тридцять три роки, як Ірод панує,
На нашій Україні українців мордує.

Вчених мордує, в тюрми забирає,
А їхні родини в Сибір відсилає.
А Господь наш добрий подивився з неба —
Післав нам Бандеру, бо нам його треба.

Бо нам із Бандеров дуже добре бути:
Мусим Україні воленьку здобути.
Брати-українці! Беріть до рук зброю,
Мемо здобувати Україні волю!

А Ірод російський, ой зачав думати,
Як тут зробити, Україну не дати.
Ми не признаємо російського біса,
Беремо всі зброю — ідемо до ліса.

³⁷ Близнюк В. *Ми рвали кайдани: Визвольні змагання УПА 1944–55 рр.* — Косів. Писаний Камінь, 2000. — С. 9–10.

³⁸ Дем'ян Г. *Українські повстанські пісні 1940 — 2000-х років...* — С. 271–272.

Зазначимо, що ця колядка успішно поширилась і стала «свою» у народному середовищі ще й тому, що складена на основі кращих ідейно-поетичних традицій повстанського фольклору. При цьому творець майстерно використав їх як для представлення суспільно-політичної ситуації взагалі, так і змалювання Сталіна зокрема.

Спочатку на позначення московського тирана вжито вже неодноразово з цією метою використовуваний художній троп — метонімію Ірод. Хоча вже сам по собі цей поетичний прийом виставляє Сталіна у вкрай негативному зневажливо-ненависницькому ракурсі, народний автор на цьому не зупиняється, а продовжує розгортати сатиричне наповнення цього образу. Означення «проклятий» покликане як на логічно-смысловому, так і на психоемоційному рівні підсилити негативне сприйняття постаті сучасного кремлівського Ірода. З іншого боку, функціональність цього прийому слід розглядати в широкому контексті образу Сталіна в усьому повстанському фольклорі. В цьому плані він виконує ще одну не менш важливу дію: через повторення вже відомого постулату помножує у фольклорному середовищі частотність його сприйняття. А це в свою чергу робить вказаний постулат ще більш достовірним, таким, що не потребує жодної аргументації, а сприймається як аксіома.

Оригінальним і важливим в ідейно-політичному сенсі виступає ще одне означення Ірода-Сталіна — «російський». Воно засвідчує, що народ правильно пов'язує Сталіна, попри його грузинське етнічне походження, саме з російською нацією, з російським хижацько-загарбницьким імперським менталітетом. Це означення чітко дає зрозуміти, що СРСР — це завуальована у форму комуністично-інтернаціональної ідеї все та ж російська імперія, для якої інші нації та їхнє багатство трактуються як біологічний і матеріальний ресурс для реалізації шовіністичної ідеї російського великодержавництва.

Трактування Сталіна як втілення злого духа ми вже розглядали попередньо, зустрічаємо його і в аналізованій колядці. Це говорить, що в народному сприйнятті «бісівська сутність» цього тирана є однією з визначальних у його характеристиці. Цей народний постулат набув популярності й цим здобув собі право з'являтися й в інших творах. Правда, у даному тексті автор додає бісові російської етнічної приналежності. Така художня знахідка, очевидно, має на меті не лише «підказати», хто саме криється в образі цього

біса, а й підвищити ступінь його негативної семантики. Бо ж в естетичному арсеналі української фольклорної політичної сатири лексеми на позначення російської етнічної і національної приналежності («російський», «московський», «більшовицький», «червоний») набули особливого негативного ідейно-смыслового наповнення й від'ємної, деструктивної емоційності.

Далі в колядці митець представляє свою оригінальну аргументацію сатиричності образу Сталіна. Зрозуміло, що впливає вона з його зlodіянъ. При цьому він знову ж таки називає найбільш вживаний у фольклорній сатирі типовий злочин московських загарбників — мордування, тобто особливо жорстоке, пов'язане із завданням великого болю знищення людей. Таке можуть вчиняти лише особи ненормальні, з важкими нервовими й психічними розладами. Саме таким духовно звироднілим нелюдом колядка представляє кремлівського Ірода, а в його втіленні й весь російський народ. При цьому народний автор зазначає, що Сталін мордує українців за етнічною приналежністю, і цим він асоціативно уподібнюється до Гітлера, який теж без найменшої вини, на расистській підставі винищував цілі народи.

Водночас сталінський етноцид особливо жахливий тим, що жертвами передовсім ставали «вчені» — тобто національно свідома інтелігенція. Як бачимо, колядка влучно підмічає історично правдиву спрямованість московських репресій на винищення української еліти, що було рівнозначно руйнуванню державотворчих можливостей.

Викриття зlodіянъ Сталіна саме в цьому виразно окреслено у національно-державницькому аспекті призначене викликати до нього посилену зневагу і ненависть, при цьому також мобілізує на протидію сучасному Іроду весь національний духовний і фізичний ресурс нації на чолі з її лідером Степаном Бандерою. Як сучасний прототип хороброго парубка-воїна із традиційних колядок, Бандера є основним позитивним персонажем повстанських колядок, отож цілком вмотивовано присутній і в даному творі. Він перебуває у бінарній опозиції до Ірода-Сталіна. Їхнє протистояння розгорнуте в кількох площинах: ідейно-світоглядній, суспільно-політичній, духовно-моральній, релігійній, естетичній.

Водночас ці два образи, попри безпосереднє конкретне представлення у тексті, сприймаються також через асоціативні зв'язки

в найширшому контексті всього повстанського фольклору. Адже на цей час вони вже фактично досягли повноти свого розкриття: Сталін — як найбільш негативний, зневажливо-ненависний і осміяний, а Бандера — героїзований, ушлявлений і возвеличений. Післаний українцям самим Господом, він, повівши за собою борців, неодмінно переможе кремлівського Ірода з усіма його бісівськими силами.

Створена в час фактичного виснаження й послаблення повстанської боротьби, ця колядка вражає незламною вірою у неминучість безславного кінця тоді, здавалось би, всесильного сатанинського Ірода-Сталіна та його імперії. Вона неймовірно захоплює своєю непохитною, опертою на небесне провидіння впевненістю, що нашому народові Бог ще допоможе «...в новій Україні уряд заложити».

Таким чином, маємо всі підстави констатувати, що повстанські коляди виявилися одним з тих фольклорних жанрів, де доволі об'ємно й різносторонньо виведений образ Сталіна. При цьому завдяки майстерному використанню жанрових ідейно-тематичних особливостей та зображально-виражальних можливостей влучно підмічено, викрито й дошкульно висміяно негативні риси його характеру та злочинну діяльність. Ідейно-сміслова й функціональна сутність сатиричної гнівно-комічної інтерпретації образу Сталіна полягає в активній реакції українського суспільства на потужний натиск більшовицької пропагандистської машини.

Насаджуваний культ особи «великого Сталіна» повстанські колядки надзвичайно ефективно розбивають вщент. Він в'їдливо осміяний як морально звироднілий нікчема, навіжений злим духом богоборець, жалюгідний людиноненависник, охоплений манією грабувати й мордувати кат, неспосібний керівник держави, бездарний військовий головнокомандувач, дипломатичний комедіант та ін. Усі ці риси і якості, як переконують колядки, неодмінно приведуть московсько-радянського царя Сталіна з усіма його поплічниками та віронопідданим народом до ганебного нищівного кінця, як це колись сталося з Іродом,

Колоритно виведений у повстанських колядках сатиричний образ Сталіна не втратив своєї глибокої ідейно-світоглядної та суспільно-політичної значимості, він залишається актуальним і в наш час. Адже і сьогодні більші і менші, реальні і потенційні сталіни, на жаль, становлять загрозу як для України, так і для світу.

Олександр Кучерук

*Кандидат історичних наук, директор
Бібліотеки ім. О. Ольжича*

У публікації представлено невідомий раніше протокол переговорів між представниками Проводу Українських Націоналістів і гетьманом Павлом Скоропадським від 28 січня 1942 року.

Ключові слова: Павло Скоропадський, ПУН, ОУН, Німеччина.

Oleksandr Kucheruk

The Protocol of Negotiations between Members of the Leadership of the Ukrainian Nationalists and Pavlo Skoropadskyi (28 January 1942).

The article presents the unknown earlier protocol of negotiations between members of the Leadership of the Ukrainian Nationalists and hetman Pavlo Skoropadskyi on 28 January 1942.

Key words: Pavlo Skoropadskyi, PUN, OUN, Germany.

ПРОТОКОЛ ПЕРЕГОВОРІВ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПРОВОДУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І ПАВЛОМ СКОРОПАДСЬКИМ (28 СІЧНЯ 1942 р.)

З початком Другої світової війни питання консолідації українських державницьких сил в еміграції набуло особливого значення. Головних політичних сил було кілька, зокрема, націоналісти, уеренрівці, гетьманці та менші групи.

Політичні обставини виносили на поверхню різноманітні проекти у справі майбутнього України, хоча основні чинники вирішення українського питання, на жаль, були не в Україні, а українська еміграція, зосереджена у різних політичних таборах, не могла кардинально вплинути на хід подій. Розуміючи це, український еміграційний політикум робив численні заходи, щоб консолідувати зусилля та вплинути на основних геополітичних гравців. Серед них виділялась Німеччина, чие політичне і військове керівництво ще до війни демонструвало зацікавлення українським національним питанням. Тому не дивно, що два головні українські середовища на еміграції — націоналісти та гетьманці — свої головні сили скупчили саме в Німеччині.

З початком Другої світової війни Франція була нейтралізованою, острівний характер Великої Британії відсунув її від активної участі в європейській політиці, Польща зникла з політичної карти. Українське питання було «затиснуте» між двох потуг — Німеччиною та Радянським Союзом. Останній апріорі вважався ворогом українських національних інтересів. Тому українські політичні середовища, переважно націоналісти і гетьманці, шукали способів вплинути на політику німецької влади. 14 червня 1941 р. поширено меморандум за підписом 167 українських діячів, які порівнювали тогочасні події з добою Української революції 1917—1921 років і закликали до об'єднання усіх українців в Європі без огляду на партійність та переконання¹. 30 червня 1941 р. Голова ПУН А. Мельник видав відозву до українського народу із закликом будувати незалежну українську державу². Того ж дня у Львові від

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—2.

² ОУН в 1941 році: Документи. Ч. 1 / упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патріляк, В. Сергійчук. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 249—250.

імені ОУН(б) проголошено Акт відновлення Української держави³ і створено Крайове правління західних областей України (уряд)⁴. 12 липня Гетьманська рада Союзу гетьманців-державників, як керівний орган гетьманського руху, ухвалила постанову, в якій розкритикувала «політичну метушню» українських діячів, «творення похапцем різних об'єднань», які укладають та розсилають різні листи і звернення⁵. Хоча сам П. Скоропадський вже 16 липня 1941 р. відправив А. Гітлеру листа про співпрацю України та Німеччини у боротьбі проти більшовизму за українську державність⁶.

Офіційний Берлін не бажав рахуватися з планами і діями українських політичних сил. Влітку 1941 р. більшість членів Державного правління була арештовані, піддано репресіям провідників обох гілок ОУН (мельниківської і бандерівської). Незважаючи на протести з боку українських політиків, 1 серпня 1941 р. окуповану Галичину, Лемківщину, Підляшшя, частину Посяння і Холмщини включено до складу територіально-адміністративної одиниці Німеччини — Генерал-губернаторства, чим покладено край сподіванням на прихильне ставлення Берліна до українських державницьких і соборницьких прагнень.

В листопаді 1941 р. розпущено створений у Києві революційний передпарламент — Українську Національну Раду на чолі з Миколою Величківським, припинено випуск газети «Українське слово» та ув'язнено членів редакції, закрито Спілку українських письменників. У лютому 1942 р. арештовано групу літераторів на чолі з головою Спілки українських письменників поетесою Оленою Телігою. Ситуація вимагала від чинного українського політикуму реагування в можливій формі. Розрізнені українські політичні середовища об'єднали свої зусилля і підготували меморандум до «Його Ексцеленції Вождя і Райхсканцлера Німецького Райху

³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3.

⁴ Там само. — Спр. 6. — Арк. 1.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 269. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 1.

⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 1 / зібрав і впоряд. В. Косик. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський державний ун-т імені Івана Франка, Львівський ін-т археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. — 1997. — С. 188—189.

Адольфа Гітлера в Берліні»⁷. Швидше за усе, виходячи з переліку і порядку підписів, документ ініційований був головою УНРади у Києві М. Величківським, який на початку січня 1942 р. вимушено покинув Київ і перебував у Львові.

У меморандумі зазначено, що німці не розуміють і ігнорують прагнення українського народу до державної самостійності, висловлюється жаль з приводу приєднання Галичини до Німецької держави та частини південно-західних українських територій до Румунії: «Сьогоднішній стан суперечить історичним завданням України»⁸. Тому підписанти зверталися до А. Гітлера з проханням «усунути негативні» прояви німецької політики стосовно України та врахувати готовність українців розпочати «відбудову Української держави».

14 січня 1942 р. меморандум підписали Голова Української Національної ради у Києві Микола Величківський, Голова Української Національної ради у Львові митрополит Андрей Шептицький. По тому документ привезли до Варшави, де свої підписи поставили наступник Головного Отамана Симона Петлюри Андрій Лівницький та колишній командуючий Армією Української Народної Республіки генерал Михайло Омелянович-Павленко. Після цього меморандум переслали до Берліна, де його підписав Провідник Організації Українських Націоналістів Андрій Мельник⁹.

Щоб підкреслити єдність національного руху та спільність стратегії, вирішено запропонувати приєднатися до меморандуму і гетьманові П. Скоропадському, який на той час перебував у Берліні. Доступні документи не дозволяють установити, чиїм рішенням ухвалено звернутися до гетьмана П. Скоропадського щодо цього питання, але у практичній площині цим питанням займалися представники ОУН(м) Дмитро Андрієвський та Осип Бойдуник.

⁷ Текст меморандуму опубліковано у збірниках: «Україна в Другій світовій війні у документах» (Т. 2, 1998) та «Українська політична еміграція. 1919—1945» (2008). Списки документа є тотожними, але мають несуттєві розбіжності: у першому випадку переклад зроблений сучасним нам перекладачем, а другий — у часи створення документа, про що свідчить специфічна лексика і стиль.

⁸ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Том 2: (1941—1942) / зібрав і впоряд. В. Косик. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський державний університет імені Івана Франка, Львівський інститут археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. — 1998. — С. 87.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 2. — Спр. 132. — Арк. 19.

Зустріч і перемовини відбулися в Берліні в квартирі чільного діяча гетьманського руху полковника В. Мурашка¹⁰ за адресою Ноллендорпштрассе буд. 6. Переговори зафіксовано протоколом за підписами сторін, в якому йдеться про те, що гетьман П. Скоропадський, розуміючи важливість документа і маючи бажання підписати меморандум, наштотхнувся на передумову підписанта документа А. Лівіцького, який наполягав, щоб П. Скоропадський не ставив свій підпис на спільному документі, а написав свого окремого листа, в якому б висловився, що приєднується до думки підписантів Меморандуму. На таку вимогу гетьман не пристав, вважаючи, що такий підхід для нього є принизливим і неприйнятним.

Протокол зустрічі і переговорів у гетьмана П. Скоропадського 25—28 січня 1941 року — це машинопис на трьох аркушах. Папір пожовклий, близький за розміром до сучасного формату А4, у всіх аркушах відрізано невеликі смуги знизу, на яких не було тексту. В тексті внесено вісім незначних рукописних редакторських правок чорнилом, які не міняють змісту написаного. В кінці тексту різним чорнилом особисті підписи Василя Мурашка та Дмитра Андрієвського. Скорочення не розкриваються з огляду на їх загальноприйнятність і загальну зрозумілість тексту. Документ зберігається в Архіві ОУН у Києві (Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 273).

**Протокол
переговорів між представниками
Проводу Українських Націоналістів
і Гетьманом Павлом Скоропадським**

25 січня 1942 р. сот. М. Базілевський¹¹ повідомив полк. В. Мурашка[,] що інж. Д. Андрієвський¹² (від Проводу Укр. Націоналістів) заявив, що він бажав би побачити Пана Гетьмана Павла Скоро-

¹⁰ *Мурашко Василь (1894—1976) — військовий і громадський діяч, командир Київського авіаційного загону Повітряного флоту Української Народної Республіки, останній начальник Управління Повітряного Флоту УНР (1921—1922), полковник. Від 1922 року в еміграції в Чехословаччині, активний діяч гетьманського руху. В час Другої світової війни відійшов від гетьманського руху, брав участь у діяльності чеських антифашистів, 1945 р. арештований СМЕРШ-ем, але на вимогу чеської сторони звільнений.*

падського в одній справі, яку він виложить при побаченні. Він хоче бути в Пана Гетьмана в супроводі другого пана з того ж Проводу.

Після доповіді полк. В. Мурашка про вищесказане Пану Гетьманові, останній негайно ж сказав, що охоче прийме панів з Проводу Націоналістів 26 січня ц. р. в год. 4. 30 дня в помешканні В. Мурашка при Ноллендорпляц ч. 6.

26 січня ц. р. в год. 4. 30 дня на Ноллендорпляц 6. Пан Гетьман Скоропадський в присутності Пана Полковника Мурашка прийняв пп. інж. Д. Андрієвського і інж. Бойдуника¹³ (обидва від Проводу Українських Націоналістів).

Після звичайних привітань, Пан Гетьман звернувся до гостей і попросив висловити причину їх бажання бачитися з ним.

Інж. Д. Андрієвський сказав, що в сумні часи, що їх переживає наша Батьківщина, дуже важно виявити перед німецькими Властями повну солідарність українських політичних угруповань, тому Провід Націоналістів пропонує всім діючим українським національним чинникам приєднатися солідарно до акції, виложеної в листі до Фюрера Німеччини Адольфа Гітлера, в якому описано нестерпне положення України та наведена ціла низка прохань для направи умов, у яких знаходиться Україна, на краще.

Пан Гетьман висловився в тому змислі, що він щиро вітає таке пропозиція[,] і попросив інж. Андрієвського дати йому прочитати проект вищевказаного листа до Фюрера. Інж. Бойдуник вищевказаний проект передав Пану Гетьманові, при чому додав, що вони мають вже підписи під цим листом Його Ексцелленції

¹¹ *Базілевський Микола (1893—1957) — інженер, публіцист, громадський діяч. Закінчив військову школу, учасник Першої світової війни, в Армії УНР з 1917 р., сотник, інтернований у польських таборах, учасник Зимового походу. Від 1920 р. в еміграції в Чехословаччині, приєднався до гетьманського руху. В час Другої світової війни на примусових роботах в Німеччині, з 1949 р. в Канаді.*

¹² *Андрієвський Дмитро (1892—1976) — державний, політичний діяч і публіцист. Вхпив до складу дипломатичної місії УНР в Швеції, консул УНР в Швейцарії, згодом у Бельгії. Один з організаторів ОУН, член ПУН. В час Другої світової війни арештований, перебував у концтаборі Заксенгаузен. Після війни член Української національної Ради.*

¹³ *Бойдуник Осип (1895—1966) — громадський, політичний діяч, публіцист. Учасник Першої світової війни, з 1918 р. старшина УГА й Армії УНР. Один з організаторів ОУН, головний контролер ОУН, в'язень польських тюрем, з 1939 р. співробітник Українського Центрального Комітету. Після Другої світової війни в еміграції, член Української національної ради і Виконного органу УНРади.*

Митрополита Андрія Графа Шептицького, Полковника А. Мельника[,] вождя Укр. націоналістів, Президента Андрія Ливицького, проф. Величківського з Києва і Генер. Михайла Ом.-Павленка.

Пан Гетьман, ще не читаючи запропонованого листа, сказав, що він дуже охоче прийме участь в подібнім солідарнім виступі, але при всіх умовах прохає дозволити йому не давати остаточну відповідь негайно ж, а дати йому час до позавтра, коли можна б було знову зібратися і остаточно полагодити справу. Панове інженери Проводу Укр. Націоналістів згодні на це. Пан Гетьман прочитав голосно проект листа. Лист цей не був підписаний. По закінченні читання, Пан Гетьман висловився в тому дусі, що він знаходить цей лист занадто сухим і неповні відповіді на трагічності моменту, в якому знаходиться Україна. Пан Гетьман зауважив, що німцям треба сказати чисту правду, бо те, що зараз діється на Україні, майже в тій же мірі некорисне Німеччині, як і Україні. Але Пан Гетьман додав, що остаточно він висловиться позавтра, коли порадиться зі своїми помішниками та ще раз уважно перечитає листа до Фюрера.

Пан інж. Андрієвський тоді заявив, що в ще умова, яку вони мусять поставити Гетьманові, а власне: вони прохають Гетьмана звернутися до Фюрера з окремим листом, у якому сказано, що Пан Гетьман вповні згоджується з суттю листа, що його підписали різні українські національні чинники, і тимсамим приєднується до вищевказаних осіб.

На питання чому ставиться така умова, п. інж. Андрієвський відповів, що це повинно бути зроблено тому, що п. Андрій Ливицький поставив умову, що він підпише цей лист лише тоді, як не буде на ньому підпису Гетьмана Павла Скоропадського, тому треба, щоб Пан Гетьман згодився не ставити свого підпису на листі основному[,] а лише окремим листом приєднався до інших підписів, що таким чином буде досягнуто солідарність усіх угруповань. Підпис п. Андрія Ливицького вони взяли раніше, посуючися «географічно» з Києва через Львів-Краків-Варшаву до Берліна.

На це Пан Гетьман заявив, що ця умова категорично міняє всю справу; що він не дає зараз негативної відповіді, а буде думати[,] чи не можна знайти якого-будь можливого для нього виходу зі становища, що тут утворилося[,] і цю відповідь, як було

умовлено, він дасть панам від Проводу Націоналістів 28 січня ц. р. в помешканні при Нолендорфпляц 6. в год. 4-йй дня.

28 січня в год. 4-йй попол. знов зібралися на Нолендорфпляц 6. Пан Гетьман і полк. Мурашко з одного боку, з другого пп. інж. Бойдуник і інж. Андрієвський.

Пан Гетьман після привітання заявив панам від Проводу Націоналістів, що після всебічного обміркування всієї справи, він з великим сумом прийшов до висновку, що мусить відмовитися від участі в вищезгаданій акції. Пан Гетьман вважає, що на часі було б зараз серйозне, тривке й достойне об'єднання національних сил, якого так пекуче потребувала б Україна. Поставлена умова п. Андрієм Ливицьким, наочно доводить, що не вистало в сучасних українських політиків патріотичного почування й державницького розуміння доби, що її ми переживаємо, аби гарну ідею здійснити. За таких обставин Пан Гетьман, на превеликий жаль, не може взяти в ній участі.

Одночасно з тим Пан Гетьман заявляв, що у всякій маніфестації української спільноти в напрямі творення українського об'єднання щирого й чесного, Пан Гетьман разом з усіма Гетьманцями готовий прийняти участь і приєднатися вповні безкорисно, які б не були тяжкі умови цієї маніфестації, однак коли буде ясно, що це послужить на користь Українського діла. При цьому Пан Гетьман заявив, що він примушений написати листа про перебіг всього цього діла Його Ексцеленції Митрополита Андрія, в якому він зясує причину відмови дати свій підпис.

Пану Гетьману дуже прикро, що він не може прийняти участі поруч Його Ексцеленції в такому важливому і симпатичному для Пана Гетьмана почині.

На цьому засідання було закінчено.

Зроблено протокол, написаний в двох копіях за підписом одного з членів кожної сторони[,] і виданий на руки кожної.

Берлін. 28.I.- 1942.

Дасишь Мурашко Ям. Андрієвський

Христина Процюк

*Архіваріус Меморіальної бібліотеки-
архіву Я. Дашкевича у Львові*

Публікація містить текст виступу Ярослава Дашкевича у 1994 р. на академії, присвяченій 125-літтю від дня народження начального вождя Української Галицької Армії, генерала Мирона Тарнавського. Ключові слова: Мирон Тарнавський, Ярослав Дашкевич, українські військові діячі, військова історія.

Khrystyna Protsyuk

Bow Our Heads...

The article contains the speech held by Yaroslav Dashkevych in 1994 at the academy, dedicated to the 125th anniversary since birth of Myron Tarnavskiy, the Commander-in-Chief of Ukrainian Galician Army.

Key words: Myron Tarnavskiy, Yaroslav Dashkevych, Ukrainian military leaders, military history.

НИЗЬКО ХИЛИМО ГОЛОВИ...

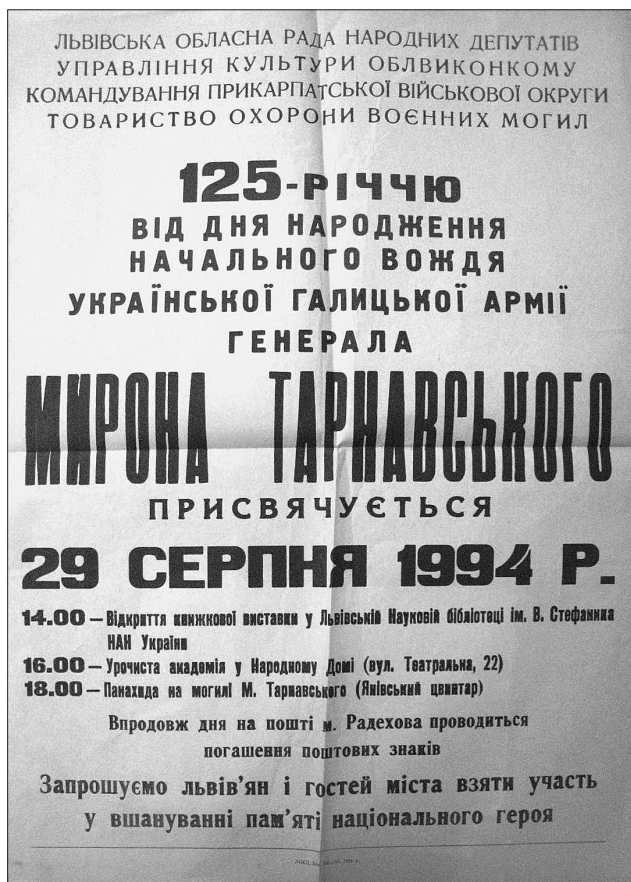
Серед матеріалів Меморіальної бібліотеки-архіву історика Ярослава Дашкевича у Львові, вікна якої нині символічно дивляться на вулицю генерала Тарнавського, є складена пожовкла афіша. Вона повідомляє, що 29 серпня 1994 р. у Народному Домі у Львові по вулиці Театральній, 22 відбудеться урочиста академія, присвячена 125-літтю від дня народження начального вождя Української Галицької Армії, генерала Мирона Тарнавського. Разом з афішею збереглися три аркуші рукописного тексту виступу Ярослава Дашкевича. Текст має заголовок «Про генерала Мирона Тарнавського». Проблеми, порушені в тому виступі, актуальні й сьогодні, коли Україна знову вимушена зі зброєю в руках відстоювати свою незалежність.

Документ

Коли мені пригадали про 125 річчя генерала Тарнавського — у моїй пам'яті перш за все відновився день 2 липня 1938 року, день похорону генерала. Світлий сонячний день, жалібні трембіти з балкону собору св. Юра (їх пронизливий звук, здається, ще досі щемить у моєму серці). Море голів перед церквою і по-військовому вишикувані колони комбатантів, молоді, жіноцтва. Учасників було близько 50 тисяч чоловік. Я, дванадцятирічний хлопець, був там тоді також — і пройшов весь шлях до Янівського цвинтаря.

Пригадаю кілька деталей. Головою комітету, що займався похороном¹, був полковник Андрій Мельник. Жалібну панахиду від-

¹ *Невеличка документальна збірка діяльності Ділового комітету похорону генерала УГА Мирона Тарнавського (ф. 752) зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Громадський комітет для проведення похорону був створений у день смерті М. Тарнавського 29 червня 1938 р. на жалібному засіданні представників українських товариств і установ. Головою комітету було обрано А. Мельника. В похороні, який відбувся 2 липня 1938 р. взяли участь понад 100 представників духовенства: митр. Андрей Шептицький, Йосип Сліпий, Іван Бучко та ін., представники українського громадянства Галичини, Волині, Наддніпрянщини й заокеанської еміграції. Збереглися звернення, списки товариств, установ, організацій із зазначенням розміру виплат на проведення похорону та пропам'ятна книга з похорону. Комітет припинив діяльність наприкінці 1938 р. Див.: Центральний державний історичний архів України у Львові: путівник / [під заг. ред. Галини Сварник]. — Львів; Київ, 2001. — С. 97—98.*

Афіша про урочистості з нагоди 125-річчя ген. М. Тарнавського

правив Митрополит Андрей Шептицький. Похід розтягнувся на кілька кілометрів. Львівська окупаційна влада не хотіла дозволити ховати генерала у Львові, на Янівському цвинтарі, серед його жовнірів, вояків Української галицької армії. Потрібний був дозвіл аж самого прем'єра Польщі. Цей був розумніший, дозволив — бо у повітрі вже пахло бурею. Також на українських землях. Пригадаю — липень 1938 р. — боротьба за справжню незалежність Карпатської України. Всі, здається, розуміли, що для української нації настає час нових великих випробувань.

Тому лунко марширували по львівських вулицях колони комбатантів — тих, що воювали, колони молоді — тих, яким незабаром доведеться брати зброю в руки. Похорон генерала був не просто прощанням з військовим вождем. Це була демонстрація сили західної вітки українського народу, сили — як я бачив навіть дитячими очима — готової на все.

Сьогодні ми нарікаємо — і нарікаємо справедливо — що про генерала Тарнавського знають так мало². Не буду говорити, чому

² За двадцять років, що минули після виступу Я. Дашкевича на академії, присвяченій 125-літтю від дня народження Мирона Тарнавського, з'явилися праці: Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, видавнича фірма «Олір», 1995. — 368 с., іл.; Якимович Б. *Генерал Мирон Тарнавський — Життя і чин: До 125-річчя від дня народження Начального Вождя Української Галицької Армії*. — Львів: ТзОВ «Львівські новини», 2004. — 27 с. (2-е доповнене видання з'явилося у 2012 р.); Мирон Тарнавський. *Спогади / упоряд. Є. Федорів*. — Львів: Червона калина, 2008. — 168 с.; Генерал Мирон Тарнавський (1869—1938). *Збірник статей і матеріалів / упоряд. В. Стрільчук*. — Броди: Просвіта, 2011. — 320 с.; Ящук В. *За генерала заплатилася родина (Мирон Тарнавський)*. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://radyvyliv.net/person/82-za-general-a-poplatilasja-rodina-miron.html>.

³ Єдиною на той час фундаментальною працею з цієї проблематики була книга «Історія українського війська», видана у Львові у 1936 р. у видавництві Івана Тиктора (перевидана у Вінніпезі у 1953 р.). Про неї Богдан Якимович писав: «Особливу увагу приділено підготовці розширеного іменного покажчика. Це перша спроба створення біографічного словника діячів української воєнної історії з використанням малодоступних або й взагалі недоступних читачеві джерел та енциклопедичних видань, на які тоталітарним режимом було накладено ідеологічне табу». (Див.: Коментар // *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. — 4-е вид., змін. і доповн. — Львів, 1992. — С. 593). У 1996 р. в передмові до наступного видання «Історії українського війська» Я. Дашкевич писав: «Дуже важливим і першоплановим виглядає завдання підготовки довідкових праць, що не лише мають практичне значення, а й можуть стати стимулом для нових досліджень. Сюди належать енциклопедичні праці: українська військова енциклопедія, можливо, й окрема енциклопедія боїв (типу класичного на сьогодні словника англійського історика Джорджа Брюса...), біографічний словник українських генералів та адміралів (підготовчі праці вже ведуться у Львові). Далі важливі допоміжні видання, як бібліографія та історіографія історії українського війська, військово-історичний атлас України. Збірки історичних джерел про українське військове мистецтво дуже потрібні для розвінчування українських стереотипів про меншовартість народу» (Див.: «Історія українського війська» продовжується: [Передмова] // *Історія українського війська (1917—1995) / упорядник Я. Дашкевич*. — Львів: Світ, 1996. — С. 9). Богдан Якимович, організатор комісії з підготовки української редакції Загальновійськових статутів Збройних Сил України (на доручення першого Міністра оборони генерала Костянтина Морозова (1991—1993), керівник авторського колективу та співавтор книги «Російсько-український словник для військовиків» (Київ; Львів, 1995, 388 с.) розповідав: «Ми з Ярославом Романовичем тоді активно обговорювали наальну

[illegible]

*Уривок промови Я. Дашкевича на академії,
присвяченій 125-річчю ген. М.Тарнавського*

потребу створити біографічний словник військових діячів України як перший етап видання “Українського військового енциклопедичного словника”, основи майбутньої “Української воєнної енциклопедії”, однак наші наміри не були реалізовані через незрозуміння з боку тодішніх владних структур держави. Завдяки ініціативі сл. пам’яті К. Науменка, наукового працівника Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, побачили світло денне дві книжки: “Генералітет українських визвольних змагань” (автори О. Колячук, М. Литвин, К. Науменко, Львів, 1995) та “Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірали” (автори М. Литвин та К. Науменко, Львів; Харків, 2007). А згадані вище ширші проекти досі не реалізовані. Залишається сподіватися, що теперішня влада зрозуміє необхідність такого видання» (Інтерв’ю з Богданом Якимовичем, записане 21.04.2014 р. // Меморіальна бібліотека-архів Я. Дашкевича у Львові).

так склалося, це зрозуміло — і не буду говорити трафаретне, що «треба робити». Бо ми знаємо, що треба робити — і знаємо, хто не допускає робити те, що треба. Невелика ілюстрація. Проект підготовки словника українських військових діячів, який я подав минулого року до Державного комітету науки і технологій, відкинули під приводом, що це «не фундаментальне дослідження»³. Досліджувати підвалини українських збройних сил, виходить, для київських бюрократів — це не фундамент. Незважаючи на три роки незалежності ми досі не маємо військово-історичного інституту, який вивчав би військовий досвід української нації⁴. Це не скарга, а реальність, темна реальність, з якою нам всім треба боротися з таким завзяттям, з яким боролися наші батьки і діди. Серед їхніх імен світлими літерами записано також ім'я начального вождя Української галицької армії генерала Мирона Тарнавського.

Низько хилимо голови перед його пам'яттю та пам'яттю його бойових друзів.

⁴ Такого інституту немає й досі. За словами Петра Костюка, полковника, заступника директора Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України (2005—2010), у 2008—2009 рр. в Міністерстві було напрацьовано пропозиції щодо утворення Науково-дослідного центру воєнної історії. Рушієм цієї справи став Департамент гуманітарної політики. Міністр оборони України Юрій Єхануров підтримав цю ідею. Великих зусиль щодо втілення задуманого доклав заступник Міністра оборони України Володимир Діброва. Кабінет Міністрів України 21 жовтня 2009 р. прийняв Постанову № 1140 «Про утворення Науково-дослідного центру воєнної історії». Це було зроблено з метою відродження військових національно-історичних традицій та проведення фундаментальних воєнно-історичних досліджень. На виконання цієї постанови Міністром оборони України 25 січня 2010 року було видано наказ №24 «Про заходи щодо утворення Науково-дослідного центру воєнної історії Міністерства оборони України». У зв'язку з обранням Президентом Віктора Януковича відбулася зміна керівництва Міністерства оборони України. Це призвело до призупинення виконання запланованих заходів щодо утворення Науково-дослідного центру воєнної історії. А 7 липня 2010 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 562 «Про визнання такою, що втратила чинність, постанови Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2009 р. № 1140». Підписав її тодішній прем'єр-міністр України Микола Азаров. Цією постановою визнавалось, що постанова Кабінету Міністрів України в № 1140 «Про утворення Науково-дослідного центру воєнної історії» втратила чинність. (Докладніше: Інтерв'ю з Петром Костюком, записане 16.04.2014 р. // Меморіальна бібліотека-архів Я. Дашкевича у Львові).

*Молодша наукова співробітниця
Національного музею-меморіалу
жертв окупаційних режимів «Тюрма
на Лонцького», наукова співробітниця
Центру досліджень визвольного руху*

У статті проаналізовано архівні документи Державного архіву Львівської області, в яких відображена діяльність молодіжних осередків визвольного руху на території Західної України, зокрема Львівської і Дрогобицької областей, та карально-репресивні дії радянської влади щодо націоналістичної молоді.

Ключові слова: молодіжні організації, Юнак, ОУН, УПА, архівні документи.

Olha Zbrozhko

Youth Cells of the Resistance Movement in West Ukraine in 40-50's of the XX Century from the Perspective of the Documents from the State Archives of Lviv Oblast

In the article it is analyzed the archival documents of the State Archive of Lviv Oblast, which contain the information about the activity of the youth cells of the liberation movement in West Ukraine, including Lviv and Drohobych Oblasts. Also it is examined the punitive and repressive measures of the Soviet authorities against the nationalistic youth.

Key words: youth organizations, «Yunak», OUN, UPA, archival documents.

МОЛОДІЖНІ ОСЕРЕДКИ РУХУ ОПОРУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 40-50 РОКАХ ХХ СТ. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження документальних матеріалів з історії українського визвольного руху опору та боротьби радянської влади з ним належать до актуальних тем історичного джерелознавства та археографії. За останні роки опубліковано чимало збірників документів, монографічних праць та наукових статей, присвячених молодіжним націоналістичним організаціям. Серед авторів слід відзначити роботи Віталія Кульчицького¹, Юрія Щура², Романа Ковалюка³, Романа Генеги⁴. У монографії Олександра Іщука зроблено синтез історії Юнацтва ОУН, автор визначає основні завдання, напрямки діяльності, склад і чисельність, динаміку розвитку молодіжних організацій, їхню роль у вихованні національно свідомої молоді та в активізації визвольного руху, розкриває причини ліквідації молодіжних структур ОУН каральними органами ССРСР у 1940—1950-х рр.⁵

Для вивчення історії молодіжних осередків руху опору в Західній Україні в 40-50 роках ХХ ст. варто звернути увагу на малодосліджені фонди Державного архіву Львівської області (далі ДАЛО) — П-3 (Львівський обласний комітет КП(б)У) та П-5001 (Дрогобицький обласний комітет КП(б)У). Для їх класифікації можна використати схему класифікації архівних джерел з історії українського руху опору дослідника Георгія Папакіна. Серед радянських документів автор виділяє: 1) джерела партійно-радянської провенізації (ідеологічні документи); 2) радянські директивно-нормативні документи; 3) організаційно-розпорядчі документи;

¹ Кульчицький В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань (на матеріалах західного регіону України 20-50 рр. ХХ ст.) — Тернопіль, 2001. — 124 с.

² Щур Ю. Гурток націоналістичної молоді “Самостійна Україна”. — Запоріжжя, 2009. — 26 с.

³ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. ХІХ-ХХ ст. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — 420 с.

⁴ Генег Р. Студентство міста Львова в українському національному русі (1944—1953). Автореферат дис. канд. іст. наук. — Львівський національний університет ім. І. Франка. — Львів, 2007. — 20 с.

⁵ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.) — Торонто; Львів, 2011. — 941 с. (Літопис УПА. Серія “Бібліотека”. Т. 11).

4) планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи КП(б)У; 5) агітаційно-пропагандистські матеріали; 6) документи репресивно-каральних органів СССР; 7) планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи⁶. Варто зазначити, що більшість матеріалів ДАЛО, що стосуються нашої теми, — планові, звітні, аналітичні та інформаційні документи КП(б)У Львівської та Дрогобицької областей. Значно менше є ідеологічних та організаційно-розпорядчих документів.

Після створення ОУН у 1929 р. виховання молоді посіло одне з ключових напрямків її діяльності. Протягом 1930-х рр. активність молоді дещо знизилася, оскільки польська влада проводила арешти активних членів молодіжних організацій та судові процеси над ними. Проте витворений у 1920-х рр. культ героїв забезпечив неабияку популярність ідей ОУН серед молоді. Її вишколом часто займалися самі учасники визвольних змагань 1917—1921 рр.⁷

З початком німецько-радянської війни (22 червня 1941 р.) творення молодіжних організацій набуло значно ширшого розмаху. Згодом, під час створення УПА, молодіжні осередки ОУН стали одним з основних джерел для постачання вояків до лав УПА⁸. До завдань Юнацтва ОУН входила ідеологічна, політична, моральна та фізична підготовка молоді до вступу в “дорослі” члени ОУН. Виховно-вишкільні референти працювали над організацією виховання молоді в районі. Переважно їх підбирали із вчителів або людей з середньою освітою, добре обізнаних з історією України, національною літературою та методами виховання і навчання молоді⁹.

У роки німецької окупації України Юнацтво в Галичині налічувало десятки тисяч членів, багато з яких брали участь у пропагандистських та бойових акціях ОУН проти німецької, а згодом і проти радянської влади. Після повернення радянської влади у 1943–1944 рр. для ОУН стало важко організовувати ланки та проводити скоординовану діяльність серед молоді у великих масш-

⁶ Папакін Г. *Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. — Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. — К.: Інститут історії України, 2012. — 358 с.*

⁷ Фіров Т. *Історія ОУН-УПА: події, факти, документи, коментарі (лекції). — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2002. — 192 с.*

⁸ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)... — С. 67.*

⁹ Там само. — С. 70.

табах. Через можливість провалу недосвідченої в підпільній роботі молоді ОУН в більшості районів Західної України відмовилася від залучення мас до Юнацтва та вимушена була перейти до роботи з більш перевіреними кадрами. Особливо яскраво це стало проявлятися в 1945—1947 рр. Водночас в тих районах, особливо сільських, де була можливість продовжувати активну масову роботу з молоддю, вона тривала й надалі¹⁰.

О. Іщук стверджує, що форми організаційної роботи підпілля з молоддю після відновлення радянської окупації Західної України зазнали істотних змін. Однак сама діяльність молоді мала багато спільного з воєнним часом (1941—1944 рр.). Основними видами діяльності учасників молодіжних організацій у 1945—1954 рр. були:

- 1) поширення літератури, листівок та інших друкованих видань ОУН серед населення та іноді їх друкування;
- 2) усна антирадянська агітація серед населення у найрізноманітніших формах (бесіди, збори, обговорення тощо);
- 3) здійснення терористичних актів проти радянських активістів і представників влади;
- 4) вивчення історії та географії України з підпільної літератури і загальне підвищення свого освітнього рівня;
- 5) збір інформації, яка цікавила ОУН;
- 6) виконання різних доручень керівників ОУН (доставка їжі, підготовка тимчасового укриття, ремонт одягу тощо);
- 7) підготовка до участі у збройній боротьбі¹¹.

Документи ДАЛО, засвідчують, що діяльність ОУН у другій половині 1940-х рр. була активно спрямована на те, щоб залучити до українського визвольного руху якомога більше осіб з різних суспільних прошарків: від селян та робітників до інтелігенції. Проте найбільш активними учасниками ОУН була національно свідома молодь, що навчалася. Ще в період німецької окупації Львова у вищих навчальних закладах існували нелегальні націоналістичні організації «Організація допомоги українському студентству» (ОДУС), «Національне об'єднання українського студентства» (НОУС), «Організація помочі українському студентству» (ОПУС), «Союз молоді». Їхня практична діяльність спрямовувалась на ви-

¹⁰ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 97.

¹¹ Там само. — С. 97.

ховання молоді в національно-патріотичному дусі. Після відступу німецьких окупаційних військ у 1944 р. багато членів цих організацій емігрували на Захід, а ті, що залишилися у Львові, швидко налагодили контакти з підпіллям ОУН та активно включилися у конспіративну та підпільну діяльність¹².

Мережа націоналістичної організації «Юнак» на Західній Україні була дуже розгалуженою. Її створення припадає на 1944 р. Діяльність полягала у вишколі молоді в патріотичному дусі для подальшого залучення до ОУН і УПА. Осередки «Юнака» діяли у с. Борове Великомоствського району Львівської області, у с. Поториці на Сокальщині, у с. Борщеві на Перемишлянщині, активно проводячи виховну роботу серед молоді в національному дусі, шукаючи нових учасників визвольного руху, забезпечуючи матеріальні потреби УПА (їжа, одяг, зброя), вивчаючи та поширюючи оунівську літературу, як це підтверджує архівний документ під назвою «Довідка про методи роботи українських націоналістичних організацій серед молоді на території Львівської області»¹³.

Діяльність молодіжної організації «Юнак» у тісній співпраці з ОУН прослідковується також і у вищих навчальних закладах. На допитах радянських органів арештованої учасниці ОУН та зв'язкової крайового провідника СБ 'Михайла' Мирослави Вовк- 'Марти' з'ясували, що в 1943—1944 рр. крайовим проводом ОУН у м. Миколаїв Львівської області було зорганізовано та проведено підпільні курси з підготовки розвідників ОУН, які прочитав учасник ОУН 'Арсен', 'Марта' брала участь у цих курсах, а також спеціально займалась питанням підбору кандидатур із числа освічених і відданих студенток-націоналісток для навчання розвідництву. Доповідна записка від травня 1946 р., адресована секретарю Львівського обласного комітету Івану Грушецькому, містить інформацію про те, що студентка Львівського політехнічного інституту Мирослава Бучко, яку завербувала 'Марта', була однією із 20 дівчат, що взяли участь у курсах¹⁴.

¹² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. П-3. — Оп. 2. — Спр. 126. — Арк. 64.

¹³ ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 13–16.

¹⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 441. — Арк. 177–198.

У доповідній записці секретарю Дрогобицького обкому ЦК КП(б)У під назвою «Щодо справи про притягнення до кримінальної відповідальності тих, що вчиться, за скоєння контрреволюційних злочинів» за 1946—1947 рр. міститься інформація про те, що на території області виявлено та ліквідовано чималу кількість осередків націоналістичної молодіжної організацій «Юнак», антикомуністичної групи «Крути», яка була тісно зв'язана з УПА. Цю групу було викрито середній школі м. Дрогобича у лютому—березні 1947 р. Її члени нібито володіли вогнепальною зброєю та готували протестну акцію проти виборів до Верховної Ради СРСР через запланований терористичний акт проти кандидата у депутати Середи¹⁵. У довідці про кількість розкритих і ліквідованих на території Львівської області націоналістичних молодіжних організацій «Юнак» зазначено, що студентка Львівського університету Володимира Кобрин була керівницею станичної організації «Юнак» у м. Перемишляни під псевдонімом 'Оля'. У протоколах допитів зафіксовано, що вона проводила підпільні зібрання, на яких виховували молодь у дусі українських націоналістів, вивчали історію України, заповіді українських націоналістів, географію України, а також читали газети «Юнак» видавництва проводу ОУН¹⁶.

Молодіжна організація «Юнак» іноді складалася виключно з жіноцтва. Для прикладу, у с. Волиця Великомоствівського району колишній станичний Михайло Хижинський, виконуючи директиви вищого керівництва ОУН, організував осередок «Юнака» саме для дівчат. Призначив її керівний склад з місцевих активісток Катерини Коцюби та Катерини Мороз, які згодом залучили до організації ще 15 дівчат, встановили зв'язок з керівником жіночої районної організації «Юнак»¹⁷.

З аналізу документів випливає, що насправді неповнолітні члени ОУН рідко брали участь у диверсійній роботі проти радянської системи, їх арештували за прості прояви симпатії до патріотичної діяльності старшої молоді. Для прикладу, через підозру у причетності до ОУН у м. Перемишляни Львівської області була затримана 16-літня Лідія Бодак, у навчальному підручнику якої

¹⁵ ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 32—48.

¹⁶ Там само. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 19.

¹⁷ Там само. — Арк. 17.

було знайдено написану від руки пісню під назвою «Дума про козака Голоту». Щоправда, згодом було встановлено, що дівчина належала до «Юнака»¹⁸, як зазначено у документі «Довідка про кількість розкритих та ліквідованих на території Львівської області контрреволюційних націоналістичних молодіжних організацій «Юнак», датованому 06.02.1945 р.

Згідно з матеріалами оперативної розробки і архівно-кримінальних справ щодо учасників визвольного руху основним завданням організацій «Юнак» було виховання своїх членів у національному дусі та готування їх до вступу в ОУН¹⁹. Залучення молоді до цієї організації відбувалося таким чином: спочатку керівники зобов'язували кандидата у членство вивчити «Десять заповідей українських націоналістів» та ознайомитися з базовою літературою патріотичного спрямування, згодом запрошували його на зібрання членів організації та давали доручення, для прикладу, прочитати певну книгу лояльно налаштованим до націоналістів громадянам, а потім лише включали у склад організації. Найчастіше «вербували» на основі національно-патріотичних почуттів, переконуючи в необхідності боротьби за самостійну Україну. Принцип структурної побудови «Юнака» ідентичний структурі ОУН: починаючи з осередку у селі (найнижча ланка), яким керує станичний, сукупність кількох сільських спільнот утворювала куц, на чолі якого стояв куцовий, натомість декілька куців формували районний провід і т.д. Діяльність «Юнака» була суворо законспірованою. Для прикладу, рядові члени організації не могли і не повинні були знати керівника «куща» і вище керівництво, натомість у розмові з іншими члени «Юнака» керувалися принципом: «не можна говорити кожному і всякому про організацію та її роботу, а також цікавитися про щось подібне, якщо це не є необхідним»²⁰.

Радянський режим, розгорнувши боротьбу з українським визвольним підпіллям, основні надії покладав як на каральні, так і превентивні заходи, насамперед намагаючись позбавити підпілля можливостей поповнювати свої лави за рахунок молоді. З цією метою поряд з тотальним призивом юнаків до Червоної армії прово-

¹⁸ ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 19.

¹⁹ Там само. — Ф. П-5001. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 32–48.

²⁰ Там само. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 17–20.

дилася кампанія набору в школи фабрично-заводського навчання, причому молодь скеровували переважно в училища Донбасу, а тих, хто відмовлявся, — судили²¹. Такі заходи вселяли надію радянських органів на те, що хоча б деяку частину західноукраїнської молоді вдасться «перевиховати», асимілюючи з рештою молоді, що надто не відзначалися патріотичністю і не була вихована в атмосфері любові до власної землі та народу²².

Серед різних професійних груп осіб, які активно залучені у співпрацю із націоналістичним підпіллям, вагому частку склали викладачі, працівники та студенти вищих навчальних закладів. Згідно з архівним документом під назвою «Довідка про засміченість вищих навчальних закладів м. Львова націоналістичним елементом», станом на 1 липня 1947 р. лише у Львівському держуніверситеті, Політехнічному, Медичному, Ветеринарному і Сільськогосподарському інститутах взято під контроль спецслужб 214 осіб, з них — професорсько-викладацького складу 78 осіб, студентів — 136 осіб. Вищезгаданий документ засвідчує, що національна свідомість, патріотичний дух студентської молоді та її приналежність до структури ОУН формувалися не без участі викладачів вищих навчальних закладів²³.

За участь чи членство в будь-якому несанкціонованому державою молодіжному осередку студентам загрожувало відрахування з навчального закладу чи навіть ув'язнення. Яскравим прикладом слугують списки відрахованих із Львівського державного університету ім. І. Франка у 1949—1951 рр. Студента II курсу української філології Романа Іваничука (сьогодні відомий український письменник) виключили з університету за «антирадянську поведінку», особливо за те, що приховував від усіх зв'язок найближчих родичів з членами націоналістичних організацій, оскільки його брат належав до УПА та був засуджений до 25 років позбавлення волі. Студента III курсу історичного факультету Я. П. Гром'яка відраховували з університету за те, що у 1947 р. віддав упівцям свій комсомольський квиток. Студента V курсу біологічного факультету

²¹ *Історія України / відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Вид. 3-тє, перероб. і доп. — Львів: Світ, 2002. — С. 270.*

²² *ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 32—48.*

²³ *Там само. — Ф. П-3. — Оп. 2. — Спр. 126. — Арк. 165—167.*

В. І. Мацьопу виключено із числа студентів за те, що його батьки були «вороже налаштовані до радянської влади» та підтримували зв'язки з підпіллям ОУН, надаючи матеріальну допомогу харчами і переховуючи повстанців у своєму помешканні²⁴.

У Львівському медінституті у 1951 р. в числі абітурієнтів спецслужби виявили 19 осіб, що «не заслуговують політичної довіри», а на шістьох із них зібрали компрометуючий матеріал про зв'язок з «буржуазно-національними елементами»²⁵. Студента V курсу хімічного факультету Г. Ф. Сторожа відрахували за те, що його батько у 1944—1947 рр., працюючи завідувачем Вишневецьким районним відділом охорони здоров'я Тернопільської області, лікував бійців УПА²⁶.

Подібні списки студентів, що мають бути обов'язково виключені з вищого навчального закладу «через політичні причини», формувалися і у Львівській державній консерваторії, проте у цьому випадку «неблагонадійними» вважалися навіть ті студенти, які виконували дяківське служіння у храмі або співали у церковному хорі²⁷.

У зверненні до секретаря Львівського обкому КП(б)У К. З. Литвина директор Львівського ветзооінституту Семушкін підтверджував, що перевірка «націоналістичного минулого» у біографії абітурієнтів здійснюється через спеціальну частину, яка передає запит у місцеві районні комітети партії, і через прикріпленого до інституту уповноваженого. Подібній перевірці також піддавалися і особи, які влаштовувалися на роботу до інституту, бажаючи поповнити професорсько-викладацький склад. «Тому Кіндрат К.П., що претендує бути викладачем англійської мови не може бути прийнятий на роботу у навчальний заклад, оскільки у минулому був зв'язаний з націоналістичним підпіллям»²⁸. «Націоналістів» виявляли і окремі комуністичні діячі, яких скеровували в західні області України з метою ретельної перевірки абітурієнтів та виявлення серед них осіб, які «не заслуговують політичної довіри». До

²⁴ ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 4. — Спр. 172. — Арк. 37–42.

²⁵ Там само. — Арк. 40.

²⁶ Там само. — Арк. 47–51.

²⁷ Там само. — Арк. 21.

²⁸ Там само. — Арк. 46.

Львівського медінституту дирекцією і партійним бюро у 1951 р. було скеровано 6 комуністів зі східних районів УРСР²⁹.

Спецслужби здійснювали пильний нагляд за викладачами, змістом та ідейною спрямованістю їхніх лекцій, спілкуванням із студентами. Чимало викладачів за зв'язок та симпатії підпілля було репресовано, багатьом було висловлено політичну недовіру і звільнено з роботи. Лише у першій половині 1947 р. з числа професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів м. Львова (Львівського державного університету, Політехнічного, Медичного, Ветеринарного, Сільськогосподарського інститутів) було «розсекречено» та заарештовано 8 осіб, а серед студентства — 15 осіб³⁰. У донесеннях партійному керівництву доволі часто повідомлялося про причетність професорсько-викладацького складу Львівського університету, інших інститутів до співпраці з молодіжними організаціями ОУН. Довідка авторства начальника управління МГБ м. Львова Олексія Вороніна «Про засміченість вищих навчальних закладів м. Львова націоналістичним елементом» є яскравим прикладом ліквідації свідомої української інтелектуальної еліти, яка не піддавалася ідеології комуністичного режиму³¹.

Аналізуючи документ під назвою «Щодо справи про притягнення до кримінальної відповідальності тих, що вчиться за скоєння контрреволюційних злочинів», можна зауважити високу активність молодих осіб, спрямовану на боротьбу за незалежність України. Так, для прикладу, троє студентів Дрогобицького нафтового технікуму, будучи членами ОУН, 24—25 лютого 1945 р. викрали вогнепальну зброю з військового кабінету: 2 автомати ППС і ППШ, 6 гвинтівок, диск до автомата, 3 магазини набоїв та інші деталі до зброї та намагалися передати її до районів області, однак були арештовані. Згадана група поширювала у м. Дрогобичі націоналістичну літературу та вела агітацію серед молоді проти вступу у комсомол (зафіксовані факти, що деякі учні та студенти покидали лави ВЛКСМ та приєднувались до визвольного руху)³².

²⁹ ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 4. — Спр. 172. — Арк. 36.

³⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 126. — Арк. 165—167.

³¹ Там само. — Арк. 2.

³² Там само. — Ф. П-5001. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 32—48.

Крім цього, дівчата Віра Грищук, Ольга Лютак та Марія Шепаняк, що навчалися у Бережницькому сільськогосподарському технікумі, вели розвідницьку діяльність на користь ОУН, збирали харчі та гроші для УПА, брали участь у підпільних зібраннях націоналістів. У цьому їм активно допомагали учениця 6 класу Стефанія Гвоздицька та 7 класу Розалія Грищук. За це суд виніс усім однакову міру покарання — 10 років позбавлення волі³³.

У деяких радянських архівних документах, як, для прикладу, під назвою «Деякі факти притягнення до кримінальної відповідальності за здійснення контрреволюційних злочинів тими, що навчаються у 1 кварталі 1947 р.», наведено прямі факти співпраці студентів із «дорослим» підпіллям націоналістичного руху опору. Так, у наведеному документі зафіксовано, що студенти Дрогобицького педагогічного інституту та електромеханічного технікуму у Дрогобичі тісно співпрацювали з ОУН у справах організації підпільних зборів, обміну національною літературою, збору грошей, хліба, білизни і медикаментів для вояків УПА, роздрукування на поширенні оунівської літератури³⁴.

За 1946 р. на території Дрогобицької області було заарештовано 95 осіб, що в різний спосіб брали участь у визвольному русі, з яких 43 особи — це учні до 10 класів включно, 27 осіб — це ті, які навчалися у технікумах, решта — учні училищ, спеціалізованих шкіл та учасники курсів³⁵. В документах також зазначено, що «п'ятеро учнів 10-го класу Добромильської середньої школи, які протягом 1944—1945 рр. вступили в ряди ОУН, проводили активну націоналістичну діяльність восени 1945 р. та у січні 1946 р., поширювали серед учнів школи та жителів навколишніх міст бофони, а зібрані з них гроші передавали упівцям»³⁶. Ці учні публічно виявляли незадоволеність роботою радянських вчителів. Напередодні виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. вони поширювали листівки «націоналістичного змісту», у яких містився заклик бойкотувати вибори, навіть вручили пакет таких листівок виборчій комісії³⁷.

³³ ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 38.

³⁴ Там само. — Арк. 40.

³⁵ Там само. — Арк. 48.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Арк. 40.

Троє учнів 7-го класу у с. Сірокощі Нижанківського району на Львівщині на протест проти радянського режиму вирішили здійснити підпал школи. Вони знесли всі шкільні документи, книги, географічні карти, зошити та підручники у військовий кабінет, зірвали зі стін портрети радянських вождів, діячів та гасла, а на столі канцелярії залишили антирадянську листівку. Цілковите знищення школи вогнем попередив сторож³⁸. Дев'ять учнів 7-9 класів Жидачівської середньої школи виконували обов'язки зв'язкових ОУН, активно збирали та передавали підпільникам інформацію про наявність військових підрозділів та вели розвідницьку діяльність. Незважаючи на те, що вищезгадані особи не досягли повноліття, їх було засуджено строком від 6 до 8 років позбавлення волі³⁹.

Крім цього, тактика ОУН та УПА скеровуються на підри्व діяльності комсомольських та піонерських організацій у школах: у листівках учнів закликають не вступати у ці організації, а батьків заохочують виховувати дітей у дусі активної боротьби проти радянської влади⁴⁰.

Доступ фахових дослідників до фондів багатьох архівів карально-репресивних органів ССРСР упродовж багатьох років був відсутній. Тому великий шар інформації не залучався до наукових студій або упереджено трактувався в ідеологічно заангажованих публікаціях. До теперішнього часу в науковий обіг не введено багатьох документів з фондів ДАЛО, які проливають світло на діяльність молодіжних націоналістичних осередків у 1944—1954 рр. Більшість документів створена радянськими спецслужбами або партійними органами, що спонукає до критичного і виваженого їх аналізу. Адже часто автори документів завищували кількість викритих «націоналістичних» осередків молоді, або ж, навпаки, применшували діяльність ОУН серед молоді, аби показати високу результативність боротьби з «контрреволюцією» та успіхи радянської влади.

Тим не менше, на прикладі численних довідок, інструкцій, доповідних записок, звітів, зведень, спеціальних повідомлень з фон-

³⁸ ДАЛО. — Ф. П-5001. — Оп. 8. — Спр. 263. — Арк. 41.

³⁹ Там само. — Арк. 47.

⁴⁰ Там само. — Ф. П-3. — Оп. 2. — Спр. 458. — Арк. 74–83.

дів П-3, П-5001 можна стверджувати, що молоді люди на території Львівської та Дрогобицької областей як старшого шкільного віку, так і студенти й аспіранти вищих навчальних закладів, активно підтримували ідеї ОУН і співпрацювали з нею. Це наражало їх на репресії радянської влади (перевірки, обшуки, виключення з навчальних закладів, арешти та депортації у віддалені райони Радянського союзу), які тривали до початку 1950-х рр.

Василь Футала

*Доктор історичних наук, професор
кафедри нової та новітньої історії
України Дрогобицького державного
педагогічного університету імені
Івана Франка*

У статті проаналізовано історіографічні джерела, що розкривають життя та діяльність С. Бандери. З'ясовано етапи та особливості розвитку проблеми в різних соціокультурних умовах, виокремлено основні напрями досліджень, персоніфіковано науковий доробок істориків, окреслено коло недостатньо вивчених питань. Простежено образ С. Бандери крізь призму сучасної історичної пам'яті.

Ключові слова: С. Бандера, історичний персонаж, історіографія, персонологічні студії, історіографічне джерело, історичний портрет, історична пам'ять.

Vasyl' Futala

The Personality of Stepan Bandera in the Historiography and the Modern Historical Remembrance

In the article it is analyzed the historiographical sources that reveal the life and activities of Stepan Bandera. It is found out stages and features of the issue's development under different socio-cultural conditions, determined the main directions of research, personalized scientific contributions of historians, and sketched the range of insufficiently studied matters. The image of Bandera in the light of modern historical memory is traced.

Key words: S. Bandera, historical figure, historiography, studio of personalities, historiographical source, historical portrait, historical remembrance.

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Громадсько-політична діяльність Степана Бандери перебувала і продовжує перебувати в полі зору фахових істориків та публіцистів. Створена за кордоном і в Україні велика кількість різноманітної за жанром літератури потребує історіографічного аналізу, тим більше, що такої роботи, по суті, не проводилося. Тому метою статті є систематизувати процес накопичення історичних знань про С. Бандеру, виявити провідні тенденції вивчення теми та накреслити шляхи подальших наукових пошуків. Зважаючи на культурно-історичну традицію й політичні уподобання різних соціальних та етнічних спільнот України, важливо також розглянути цю індивідуальність у контексті сучасної історичної пам'яті.

Перший нарис про життєвий шлях та політичну діяльність С. Бандери створив засновник бандерівського напрямку історії ОУН Петро Мірчук¹. В основу цього нарису лягла автобіографія Провідника ОУН(р), написана ним у квітні 1959 р. для американського генерального консульства в Мюнхені з метою одержання американської візи для поїздки до США. Життєпис було доведено до початку 1940 р. і вперше опубліковано в тижневику «Гомін України» (Торонто) за жовтень-листопад 1961 р. Дані про наступні роки (1940—1959) його життя і праці для українського визвольного руху подав активний діяч ОУН Григорій Васькович².

П. Мірчук виділив три етапи політичної діяльності С. Бандери: 1) етап революційної боротьби проти польської окупації західноукраїнських земель; 2) етап революційної боротьби проти гітлерівсько-німецької окупації; 3) етап революційної боротьби проти більшовицької окупації. При цьому у центрі уваги дослідника перебували організаторські здібності Провідника. Так, за час перебування С. Бандери на посту голови Крайової екзекутиви (КЕ) ОУН

¹ Мірчук П. *Степан Бандера — символ революційної безкомпромісовості.* — Нью-Йорк; Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. — 143 с.

² Васькович Г. *Життя і діяльність Степана Бандери // Українська кореспонденція (Мюнхен).* — 1964. — Ч. 8. — С. 3—7.

сталися якісні зміни в діяльності націоналістичної організації, як-от: завершено й закріплено організаційну розбудову мережі крайової ОУН; удосконалено техніку й зміст революційної пропаганди; припинено «екси» і всю активність спрямовано на індивідуальний терор проти представників польської адміністрації та їхню прислужників³. До важливих елементів політичного портрету історичного персонажа автор відніс його ідейну переконаність, бентежність духу, безкомпромісність і мужність. Саме завдяки гідній поведінці С. Бандери Варшавський судовий процес проти ОУН 1935—1936 рр. перетворився у «форум пропаганди української справи та української революційно-визвольної боротьби серед чужинців»⁴. І згодом — у польських в'язницях, застінках Заксенгаузуна чи в еміграції — він морально, власним прикладом «зберіг українську самостійницьку ідею та українську визвольну боротьбу чистою, несплямованою і прямолінійною до кінця»⁵.

Найповніше перебіг Варшавського та Львівського процесів ОУН подав Зиновій Книш, який згодом належав до мельниківського крила націоналістичної організації. У його двотомнику⁶ (сукупно 1200 сторінок тексту), що містить переважно офіційну інформацію Польської телеграфної агенції та львівської газети «Діло», точно передано атмосферу судових засідань, виступи суддів, прокурорів, адвокатів та обвинувачених. Разом із тим, проглядається прохолодне ставлення автора до С. Бандери та його прихильників.

Зауважимо, що найвагомішою підставою для розсварення українських націоналістів стала справа із т. зв. «архівом Сеніка». Першим із зарубіжних дослідників торкнувся цієї проблеми Володимир Мартинець, зазначивши, що документи ОУН, які чеська поліція захопила 1933 р. на празькій конспіративній квартирі члена ПУН Омеляна Сеніка-Грибівського, були «другоступеневої вартости»⁷. З В. Мартинцем не погодився П. Мірчук. На його думку, в

³ Мірчук П. Степан Бандера — символ ... — С. 18—26.

⁴ Там само. — С. 44—45.

⁵ Там само. — С. 86.

⁶ Книш З. Варшавський процес ОУН. На підложжі польсько-українських відносин тієї доби. У 2-х т. — Торонто: Срібна Сурма, 1986. — Т. 1. — 674 с.; Т. 2. — 535 с.

⁷ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. — Вінніпег: Видання ПУН. На скитальщині, 1949. — С. 12.

«архіві Сеника» були документи, що стосувалися дуже важливих організаційних справ: склад керівних органів ОУН, список її експозитур за кордоном, повідомлення про фінансові справи ПУН, протоколи засідань Проводу, кореспонденції його членів, звіти КЕ ОУН тощо. На переконання автора, дві з половиною тисячі таємних документів УВО і ОУН (418 оригіналів і 2055 копій) передав у руки польської поліції хтось із співробітників ПУН. П. Мірчук висловив здогад, що це міг зробити Ярослав Барановський, брата якого, Романа, викрито як провокатора на початку 1930-х рр.⁸

Полярно протилежного погляду дотримувався З. Книш. У згаданому двотомнику і спеціальній праці «Архів Сеника. Історично-критична студія» дослідник дійшов до таких основних висновків: 1) перед Варшавським процесом ОУН не було одного загального архіву Організації, як і окремих архівів провідних діячів; найважливіші документи зберігалися в Євгена Коновальця в Женеві й Римі; 2) «архів» був сфабрикований польськими спецслужбами; його автентичність заперечив захист підсудних, зокрема доктор Володимир Горбовий; 3) вірогідно, т. зв. «архіву Сеника» сьогодні не існує, він був спалений ще до початку Другої світової війни⁹.

Великою подією в культурно-освітньому житті української еміграції став вихід у світ 1965 р. збірки матеріалів «Московські вбивці Бандери перед судом»¹⁰. «Мотивом видання цієї книжки, — написав у передмові Степан Ленкавський, — було не лише бажання закріпити для історії і для майбутніх поколінь пам'ять про цю трагічну подію, але виготовити підставові документи про черговий московський злочин, довершений на чужій землі, для вірної інформації українського народу в Батьківщині»¹¹. Укладачі цього збірника здійснили колосальну роботу, зібравши в один масив

⁸ Мірчук П. Степан Бандера — символ... — С. 42—43, 62; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. 1920—1939 / за ред. С. Ленкавського. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. — С. 378—382.

⁹ Книш З. Варшавський процес ОУН... — Т. 1. — С. 488—489, 539; Його ж. Архів Сеника. Історично-критична студія. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Сідней: Фундація ім. О. Ольжича, 1992. — С. 153—166.

¹⁰ Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріалів за редакцією Данила Чайковського. — Мюнхен: Українське видавництво, 1965. — 695 с.

¹¹ Там само. — С. 6.

розкидану в світовій пресі різного роду інформацію про вбивство агентом С. Бандери КГБ СРСР, зокрема, про підготовку замаху, невдалі спроби Кремля приховати свій злочин і про широкий політичний резонанс атентату серед української діаспори та у світі. Основну частину книжки склала оприлюднена повна стенограма судового процесу над убивцею та відповідні судові рішення.

Подібний за змістом, але меншого масштабу проект виконав Петро Гой — ректор Українського вільного університету (УВУ) у Мюнхені (1992—1993), голова Фундації УВУ з осідком у Нью-Йорку (1977—2001). Його стараннями опубліковано зібрані редакцією часопису «Шлях перемоги» (Мюнхен) газетні та журнальні матеріали за 1959—1962 рр. про обставини загибелі С. Бандери та суд над його найманим убивцею¹². Невелика збірка статей і документів, яку зібрав і видав Леонід Полтава¹³, також сприяла розширенню джерельної бази бандеріани.

У повоєнні десятиліття чимало публікацій про С. Бандеру з'явилося на шпальтах «Визвольного шляху» та інших періодичних видань. У статтях Дмитра Чайковського, Зиновія Карбовича (Ярослава Стецька), Володимира Макара, Степана Галамая, Григорія Васковича, Осипа Бандери, Юліяна Заблоцького, Василя Олеськова, Анатолія Бедрія багато публіцистики, героїзації Провідника, але мало фактичних даних і глибоких висновків¹⁴. Тим

¹² Збірка документів та матеріалів про вбивство Степана Бандери 1909—1959 / [Ред. П. Гой, Б. Стебельський, Р. Саноцька]. — Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен; Лондон; Мельбурн: Світовий Український Визвольний Фронт, 1989. — 80 с.

¹³ Життя Степана Бандери. Збірник статей і документів / [зібрав і зредагував Л. Полтава]. — Нью-Йорк: Асоціація Діячів Української Культури, [б. р]. — 65 с.

¹⁴ Чайковський Д. ОУН під проводом Степана Бандери // *Визвольний шлях* (Лондон). — 1962. — Кн. 4—5. — С. 336—370; Карбович З. Не сплямований прапор національно-визвольної революції (Про С. Бандеру) // *Там само*. — 1969. — Кн. 10. — С. 1098—1107; Макар В. Під прапором С. Бандери. У 15-річчя з дня смерті Провідника // *Там само*. — 1974. — Кн. 9—10. — С. 903—907; Галамай С. Великий революційний організатор (один фрагмент з діяльності сл. п. Степана Бандери) // *Там само*. — 1979. — Кн. 10. — С. 1140—1146; Васкович Г. Степан Бандера — символ волі народу // *Там само*. — 1979. — Кн. 11. — С. 1252—1256; Бандера О. Відійшов як справжній революціонер // *Квітучі береги* (Нью-Йорк). — 1980. — Ч. 19. — С. 6—14; Заблоцький Ю. Тривале місце С. Бандери в історії народу // *Визвольний шлях*. — 1981. — Кн. 10. — С. 1155—1160; Олеськів В. В поклоні Степанові Бандері. Доповідь, виголошена на жалобній академії в Лондоні // *Там само*. — 1985. — Кн. 1. — С. 13—22; Бедрій А. Провідник ОУН Степан Бандера з перспективи 30 років // *Альманах «Гомону України»*. — Торонто, 1990. — С. 34—47.

не менше, їхній вплив на процес формування історичної пам'яті про національно-визвольний рух під керівництвом ОУН(р) є незаперечним.

Серед невеликого числа мемуарних праць про С. Бандеру, що вийшли друком за кордоном, вирізняються спогади провідного члена ОУН Микола Климишина¹⁵. У них точно відтворено його перші зустрічі з керівником крайової ОУН, арешт, перебіг судових процесів і побут у польських тюрмах. Важливими є авторські спостереження стилю мислення, манер та дій С. Бандери, зокрема під час слідства і суду. Він, на думку М. Климишина, «став перед поліцією і слідчими суддями і прокуратором на повний зріст як провідник підпільної революційної організації ОУН, яка під його наказами досягла вершин дійової і бойової активності й мала найбільші досягнення. За всю цю діяльність узяв він мужньо відповідальність і поставив справу по-революційному на всю ширину, як вона в дійсності виглядає. Перед ворогом стала тепер зовсім інша людина. Це вже не сірий малого зросту хлопець, що не скінчив студій, який ще не має повних 25 літ, але вірний ідеї революціонер-провідник, який заскакує їх і вводить у подив кожним словом і геройською поставою»¹⁶.

Іншою була історіографічна ситуація в радянській Україні: національно-визвольна боротьба західних українців у 20—50-х рр. XX ст. там вивчалася не за правилами історичної науки, а у системі ідеологічно-політичних координат. Такі дослідники, як Володимир Замлинський, Сергій Даниленко (Карин), Клим Дмитрук (Гальський), Володимир Чередниченко, впадаючи у крайність негативізму, подавали спотворену картину подій у Західній Україні. У їхніх працях¹⁷ С. Бандера зображений

¹⁵ Климшин М. В поході до волі. Споми́ни. Т. 1. — Торонто: Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіюм, 1975. — 429 с.

¹⁶ Там само. — С. 144—145.

¹⁷ Замлинський В. Шлях чорної зради. — Львів: Каменяр, 1969. — 167 с.; Даниленко С.. Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка). — К.: Наук. думка, 1970. — 360 с.; Дмитрук К. Безбатченки (Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР). — Львів: Каменяр, 1972. — 223 с.; Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм — зняряддя антирадянської політики імперіалізму. — К.: Політвидав України, 1978. — 334 с.

не інакше, як один із керівників організації, що перебувала на службі у гітлерівської Німеччини (про вивчення його життєпису не могло бути й мови). З подібних позицій розглядали діяльність лідера крайової ОУН і польські історики-марксистки, як, наприклад, Едвард Прус. Його монографія¹⁸ викликала зацікавлення частини польських читачів (хоча би з огляду на стиль писання — жанр пропагандистської публіцистики, притаманний радянським дослідникам), але водночас зазнала фахової критики. У 1987 р. з розгромною рецензією виступив опозиційний учений Ришард Тожецький. Автор почав із найголовнішого: рецензована праця є «більше політологічною, ніж історичною». «Вже сама назва, — продовжив він, — містить у собі сарказм, бо якими півбогами, героями були Коновалець чи Бандера [...]. Це були просто завзяті націоналісти, які вирости у боротьбі за незалежність»¹⁹. Далі Р. Тожецький навів важливі штрихи до політичних портретів лідерів ОУН. Зокрема, історик зазначив, що С. Бандера «був добрим організатором [...], зайняв непохитну позицію на процесі за вбивство Броніслава Перацького [...], виявляв недовір'я до німців [...]»²⁰.

Вагомий внесок у дослідження біографії С. Бандери зробив Богдан Цибульський, який проаналізував із правової точки зору Варшавський і Львівський процеси ОУН, а також долю провідника КЕ націоналістичної організації. Дослідник довів, що Бандера та його товариші мали перебувати у слідчій в'язниці Варшави до часу узаконення вироку, тобто до 22 червня 1936 р. Тому їх передчасне переведення до в'язниці «Свенти Кшиж» у середині березня 1936 р. стало грубим порушенням ст. 523 Кримінально-процесуального кодексу. Це, на думку історика, є «найтяжче обвинувачення» судовій системі довоєнної Польщі²¹. Проаналізувавши побут С. Бандери у польських в'язницях, Цибульський висловив сподівання, що доля лідера крайової ОУН як в'язня буде повніше

¹⁸ Prus E. *Herosi spod znaku tryzub: Konowalec—Bandera—Szuchewycz*. — Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. — 348 s.

¹⁹ Torzecki R. *O nacjonalistach-Ukraińcach kontrowersyjnie...* // *Dzieje Najnowsze*. — 1987. — № 2. — S. 161–162.

²⁰ *Ibidem*. — S. 162–163.

²¹ Cybulski B. *Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i próby uwolnienia go przez OUN* // *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo*. — 1989. — № 172. — S. 74–75.

з'ясована за умови дальшого поступу у дослідженні тюремного життя ув'язнених Другої Речі Посполитої²².

Після 1991 р. сталися якісні зміни у вивченні українського націоналістичного руху, зокрема, поживавився інтерес до постаті С. Бандери. Великий наплив у материкову Україну праць діаспорних авторів стимулював пошукову роботу їхніх ідейних однодумців. Так з'явилися науково-популярні дослідження Петра Дужого, Василя Кука, Галини Гордасевич, Ярослава Сватка, Геннадія Бурнашева, Євгена Перепічки, Володимира Ковальчука²³ та ін. Залучивши до наукового обігу різноманітні історичні джерела, переважно мемуарну літературу, автори простежили походження С. Бандери, риси його характеру, життєвий шлях, родинне виховання, політичні погляди, діяльність в ОУН. Не обійшли увагою неоднозначні взаємини Провідника з іншими лідерами націоналістичної організації, його подвижницьку працю в еміграції, спрямовану на визволення України з-під московського ярма. Крім того, спростовано численні міфи радянської пропаганди, яка прагнула знищити національну історичну пам'ять про багаторічного лідера ОУН. У такому ж стилі Руслан Частій написав книгу для російськомовних читачів²⁴ (скорочений україномовний варіант цієї праці вийшов друком у серії «Знамениті українці»). Для автора С. Бандера — видатна людина «завдяки своїй фанатичній вірі, за яку віддав своє життя, завдяки своїй мужності і силі волі, організаційним здібностям, енергії та іншим якостям, принесеним на вівтар незалежної України»²⁵.

²² Cybulski B. *Stepan Bandera w więzieniach II Rzeczypospolitej i próby uwolnienia go przez OUN // Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo.* — 1989. — № 172. — S. 94.

²³ Дужий П. *Степан Бандера — символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН: У 2 ч.* — Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. — Ч. 1. — 190 с.; 1997. — Ч. 2. — 383 с.; Кук В. *Степан Бандера (1909—1999 рр.)*. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. — 50 с.; Гордасевич Г. *Степан Бандера — людина і міф*. — Львів: Сполом, 2000. — 192 с.; Сватко Я. *Місія Бандери*. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2002. — 64 с.; Бурнашов Г. *Лицар великої ідеї*. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. — 184 с.; Перепічка Є. *Феномен Степана Бандери*. — Львів: Сполом, 2006. — 736 с.; Ковальчук В. *Степан Бандера*. — К.: ПП Наталія Брехуненко, 2009. — 66 с.

²⁴ Частій Р. *Степан Бандера: мифы, легенды, действительность*. — Харьков: Фолио, 2007. — 382 с. (Время и судьбы).

²⁵ Там само. — С. 379.

Важливе значення для створення наукового життєпису С. Бандери та формування історичної пам'яті про нього має наявність джерельної бази. Пошук, упорядкування й оприлюднення документальних матеріалів здійснюють науково-дослідні центри та історики-ентузіасты. Вже 1993 р. у видавництві «Червона калина» побачила світ збірка вибраних матеріалів із мюнхенського видання «Московські вбивці Бандери перед судом»²⁶. Велику археографічну роботу виконали Микола Посівнич і Володимир Сергійчук. Так, стараннями першого дослідника вийшла друком книга «Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів»²⁷, яка певною мірою доповнила подібне видання З. Книша. Невдовзі М. Посівнич опублікував ще дві книги, що містять спогади і документи про життя та діяльність С. Бандери у 1920—1950-ті рр.²⁸. Добрим підґрунтям для дослідження його революційної боротьби став тритомник В. Сергійчука²⁹. Зробивши прилюдними документи із колишніх архівів КГБ СРСР та додавши до них власні коментарі, автор тим самим поглибив наявні знання про вороже ставлення сталінського режиму до лідера ОУН та його однодумців, продемонстрував методи боротьби радянських каральних органів з українським самостійницьким рухом.

Корисною була едиційна робота Українського інституту національної пам'яті за час головування академіка Ігоря Юхновського. Так, 2009 р. створено електронну версію збірки, яка містить інформаційно-аналітичні матеріали про С. Бандеру: стислий нарис біографії, матеріали й оцінки діяльності історичного персонажа представниками згаданої інституції та науковців, судовий вирок Богданові Сташинському та інші документи. Видання призначене для редакцій засобів масової інформації, місцевих органів

²⁶ *Вбивство Степана Бандери.* — Львів: Червона калина, 1993. — 357 с.

²⁷ *Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / упоряд. М. Посівнич.* — Львів: Мс, 2005. — 200 с., іл.

²⁸ *Степан Бандера: документи й матеріали (1920—1930 рр.) / упоряд. М. Посівнич.* — Львів: Афіша, 2006. — 248 с.; *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали. Видання третє, доповнене / ред. і упоряд. М. Посівнич.* — Тернопіль: Астон, 2011. — 496 с., іл.

²⁹ *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / за загальною редакцією професора Володимира Сергійчука. У 3-х т.* — К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. — Т. 1. — 680 с.; Т. 2. — 640 с.; Т. 3. — 648 с.

державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, закладів освіти і культури, а також для широкого читацького загалу³⁰.

Варто згадати й інші організаційні заходи, що сприяли всебічному аналізу життєвого шляху лідера українського визвольного руху. Зокрема, проведено декілька тематичних всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, як-от: «Маловідомі сторінки життя, діяльності та теоретичної спадщини Степана Бандери» (Львів, 1998), «Степан Бандера в українському національно-визвольному русі ХХ століття» (Івано-Франківськ, 2008), «Український національний рух: історія та сучасність (Присвячена 80-річчю від дня заснування Організації Українських Націоналістів та 100-річчю від дня народження Степана Бандери)» (Острог, 2009). Непересічним явищем у науковому житті України став проведений Українським інститутом національної пам'яті круглий стіл «Роль і місце Степана Бандери в українському національно-визвольному русі 20—50-х рр. ХХ ст.» (Київ, 2009).

Поглиблене вивчення проблеми здійснюється за декількома напрямками. Один із них — юність і початок нелегальної боротьби Провідника ОУН. На Міжнародній науковій конференції, присвяченій 60-літтю УПА (Дрогобич, 2002), Ігор Гаврилів констатував: спротив ОУН польській окупації західних земель України досяг апогею у ті роки, коли Організацію очолював С. Бандера³¹. Залучення до наукового обігу матеріалів львівських архівів та мемуарної літератури дало змогу М. Посівничу збільшити обсяг знань про діяльність революціонера в Крайовій ексекутивній ОУН у 1930—1934 рр.³². На думку автора, саме у цей час С. Бандера сформувався як провідний керівник українського визвольного руху. Багатими на джерельний матеріал є й статті

³⁰ Степан Бандера: Збірник матеріалів і документів / Український інститут національної пам'яті; упоряд. С. В. Бутко. — К.: УІНП, 2009. — 115 с.

³¹ Гаврилів І. Степан Бандера на чолі Крайової ексекутиви ОУН // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. — Дрогобич, 2002. — С. 240.

³² Посівнич М. Степан Бандера — життя, присвячене свободі. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. — С. 21—50; Посівнич М. Діяльність Степана Бандери в Крайовій ексекутиві ОУН (1930—1934) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — Івано-Франківськ, 2009. — № 15—16. — С. 303—309.

Олександра Сича та Андрія Сиви, присвячені активності С. Бандери в організації «Пласт», зокрема, його участі у роботі 5-го пластового куреня імені князя Ярослав Осмомисла та 2-го куреня старших пластунів «Червона Калина» у Стрию та Львові³³. Дослідники слушно наголосили, що саме пластове життя загартувало та сформувало світогляд майбутнього Провідника ОУН. Ігор Андрухів та Василь Марчук висвітлили маловідому сторінку з нелегальної діяльності С. Бандери як члена УВО та його перший арешт наприкінці 1928 р. за поширення антипольських листівок під час відзначення 10-ї річниці Листопадового зриву у с. Бережниця Калуського повіту. Автори частково уточнили в хронологічному порядку місцевості, де він перебував і мешкав, та коло людей, з якими навчався й займався громадською й політичною роботою³⁴.

Не вщухає інтерес дослідників до родини історичного персонажа. Завдяки подвижницькій праці івано-франківських учених, передовсім Петра Арсенича, віднайдено чимало архівних документів та зібрано спогади очевидців про батьків, братів, сестер та інших ближчих і дальших родичів С. Бандери³⁵. Заслуговує на увагу й праця відомого дрогобицького журналіста і краєзнавця Р. Пастуха, в якій представлено й проаналізовано родинний архів С. Бандери, випадково знайдений у церкві с. Тростянця Долинського району Івано-Франківської області³⁶. У передмові до книги автор слушно констатував, що із цього першоджерела С. Бандера «вимальовується зовсім не як захмарна зірка, ікона, а як звичайна

³³ Сич О. *Пласт у житті Бандери та очолюваної ним ОУН // Визвольний шлях*. — 1999. — Кн. 7. — С. 811—818; Сива А. *Діяльність С. Бандери в організації «Пласт» // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. — Івано-Франківськ, 2009. — № 15—16. — С. 260—265.

³⁴ Андрухів І., Марчук В. *Податок активної політичної діяльності та перший арешт Степана Бандери (за матеріалами кримінальної справи) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. — Івано-Франківськ, 2009. — № 15—16. — С. 579—582.

³⁵ Арсенич П., Федорів В. *Родина Бандерів. До 90-річчя від дня народження та 40-річчя трагічної смерті провідника ОУН Степана Бандери (1909—1959)*. — Івано-Франківськ: Б. в., 1998. — 102 с.; Арсенич П., Густинський В. *Степан Бандера, родина та його соратники*. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. — 64 с.; Арсенич П., Бурнашов Г., Янович Б. *Степан Бандера та родина*. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. — 368 с.

³⁶ Пастух Р. *Родинний архів Степана Бандери*. — Дрогобич: видавець Сурма Святослав, 2008. — 152 с., іл.

земна людина, котра росла, мужніла в середовищі рідних, близьких соратників і друзів і з начебто шкільного «середняка» стрімко виросла в політичний символ, велетня нескореного духу»³⁷.

До недавнього часу «білою плямою» в біографії С. Бандери був період від липня 1941 до грудня 1944 р. Цю прогалину суттєво заповнила стаття М. Посівнича, у якій з'ясовано хронологію ув'язнення лідера ОУН та показано умови його перебування у німецьких тюрмах і концтаборах³⁸.

В епіцентрі дослідницької уваги перебуває теоретична спадщина С. Бандери. Так, Ірина Фаріон убачає в його політичних поглядах чітко окреслені чотири концепти сприйняття світу: Бог, Душа, Духовність, Ідея³⁹. Економічний світогляд Провідника вивчали Степан Злупко та Людмила Драгомирецька⁴⁰. За їхніми спостереженнями, основою економічної візії теоретика була програма українського націоналізму, що передбачала вільний господарський розвиток України. Микола Галів охарактеризував погляди С. Бандери на філософсько-ідеологічні принципи виховання українців, завдання загартовування молоді в рамках ОУН, практичні механізми реалізації цих завдань, а також його критику більшовицької освітньо-виховної системи⁴¹. На переконання автора, для сучасної української педагогіки першорядне значення мають сформульовані С. Бандерою засади виховання і виховний ідеал з огляду на їх природо- та культуровідповідність, тобто відповідність українському національному світогляду, характеру й сучасним потребам суспільства в існуванні «людини свободи»⁴². Заслужовує на увагу й інтерпретація Володимиром В'ятровичем ба-

³⁷ Пастух Р. *Родинний архів Степана Бандери*. — Дрогобич: видавець Сурма Святослав, 2008. — С. 7.

³⁸ Посівнич М. *Степан Бандера у німецьких тюрмах і концтаборах* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2014/01/1/140665/

³⁹ Фаріон І. *Степан Бандера — практик, теоретик, містик націоналістичного руху*. — Львів: Місто НВ, 2009. — 33 с.

⁴⁰ Злупко С. Економічний світогляд Степана Бандери // *Шлях перемоги*. — 1999. — 13 січня.; Драгомирецька Л. Економічні погляди Степана Бандери // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. — Івано-Франківськ, 2009. — № 15—16. — С. 246—252.

⁴¹ Галів М. Педагогічні погляди Степана Бандери // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. — Івано-Франківськ, 2009. — № 15—16. — С. 723—729.

⁴² Там само. — С. 727—728.

чення С. Бандери історичної місії Української повстанської армії та ролі Р. Шухевича у революційно-визвольній боротьбі українців⁴³.

У демократичній Польщі, по-суті, не сталося зрушень у вивченні українського визвольного руху під керівництвом ОУН. Це засвідчили щорічні (від 1996 до 2008 рр.) зустрічі українських і польських істориків в межах програми «Україна — Польща: важкі питання», дискусії на Інтернет-форумах, а також праці дослідників із явно тенденційними поглядами⁴⁴. Деякі автори навіть роблять спробу реабілітувати політику Другої Речі Посполитої на західних землях України. Так, Анджей Айнєнкель (Інститут історії Польської академії наук) на II Міжнародному історичному семінарі «Українсько-польські взаємини у 1918—1947 рр.» (Варшава, 1997) заявив: у світлі подій, що мали місце на цих теренах під час Другої світової війни, варто називати дії польської влади не пацифікацією, а репресивно-відплатною акцією⁴⁵. Невеликим винятком може служити монографія історика Люблінського університету імені Марії Кюрі-Скłodовської, етнічного українця Романа Висоцького, в якій розкрито генезу, процес формування організаційної структури, пропагандистську і видавничу діяльність, програму й ідеологію ОУН⁴⁶. Окремий розділ присвячено показу реорганізації низових ланок ОУН та пожвавленню їхньої підпільної роботи від часу покладення на С. Бандеру функцій керівника Крайового Проводу. Погляди автора на український націоналістичний рух, зокрема, діяльність його лідерів багато в чому збігаються з висновками українських учених національно-державницького напрямку. Принагідно за-

⁴³ В'ятрович В. Степан Бандера про визвольну боротьбу Української Повстанської Армії // *Визвольний шлях*. — 1999. — Кн. 10. — С. 1210—1215.

⁴⁴ Kulińska L. *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922—1939*. — Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. — 747 s.

⁴⁵ Ajnenkiel A. *Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrany problemy* // *Polska — Ukraina: trudne pytania. Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918—1947»*, Warszawa, 22—24 maja 1997. — Warszawa: KARTA, 1998. — T. 1—2. — S. 24.

⁴⁶ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939: Geneza, struktura, program, ideologia*. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. — 433 s.

уважимо, що такий науковий підхід, як «україноцентризм», Р. Висоцький поклав в основу і найновішої своєї праці⁴⁷.

Майже не зазнав змін образ С. Бандери в сучасному російському історичному дискурсі. Має рацію Ігор Лосєв, стверджуючи: «бандерівець» постає у сприйнятті пересічного росіянина на підсвідомому рівні як свого роду «антиідеал» України, як живе втілення «поганої України», на відміну від доброї України — Малоросії⁴⁸. Та все ж таки з'явилися перші паростки неупередженого висвітлення проблеми. 2005 р. у серії «Русский бунт» опубліковано збірник «Бандерівщина»⁴⁹, який документально ілюструє розвиток українського визвольного руху протягом 1940—1950-х рр. У книзі, як правило, передруковано матеріали з видання В. Сергійчука «ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали» (К., 1996). Однак важливим є й те, що вперше російською мовою опубліковано біографічний нарис про С. Бандеру (автор С. Шумов) та сім теоретичних праць Провідника ОУН. Книжку завершує добірка матеріалів «Вбивство Степана Бандери», яка базується на мюнхенському виданні «Московські вбивці Бандери перед судом».

Протягом 2009—2010 рр. в Україні та за її межами тривали гострі дискусії навколо постаті С. Бандери, що вкотре актуалізувало проблему історичної пам'яті. Дискусії були спричинені двома подіями: 100-літтям від дня народження Провідника ОУН і рішенням Президента України Віктора Ющенка надати йому звання Героя України. Історики й публіцисти зосередилися головним чином навколо таких питань, як героїзація чи засудження С. Бандери, визнання чи невизнання спадщини ОУН та УПА. Поштовхом до інтелектуальних баталій стала епістолярна полеміка Зенона Когути та Івана-Пола Химки. Перший автор доводив, що рух українських націоналістів був рухом національно-визвольним, а відтак, його не слід ототожнювати з фашизмом⁵⁰. Натомість дру-

⁴⁷ Wysocki R. *W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze*. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. — 543 s.

⁴⁸ Лосєв І. Явище «бандерофобії» в російській свідомості // *Сучасність*. — 2001. — № 4. — С. 53.

⁴⁹ *Бандеровщина* / [сост.: А. Андреев, С. Шумов]. — Москва: Эксмо, Алгоритм, 2005. — 304 с.

гий автор безапеляційно стверджував, що ОУН була типово фашистською, злочинною організацією, а тому українцям не варто приймати її спадщину за основу своєї ідентичності⁵¹. Огульні звинувачення І.-П. Химки у причетності ОУН до масового винищення євреїв і поляків у роки Другої світової війни не залишилися непоміченими істориками, які фахово займаються цією проблематикою. Наприклад, Ю. Шаповал доволі обґрунтовано і в коректній формі вказав «своєму приятелю професору Химці» на його обмежене уявлення про український самостійницький рух. Свою ключову думку, яка спрямована проти концепції Химки, Юрій Шаповал висловив так: «полеміка про Бандеру та його спадщину — це не полеміка про те, чи був він злочинцем і ксенофобом, а про те, чи бути Україні державою. Вже тому Бандеру та його спадщину не викинути на те, що комуністична пропаганда називала «смітником історії»⁵².

Помірковані позиції щодо лідера ОУН(р) зайняли Василь Расевич, Олександр Мотиль, Ярослав Грицак⁵³ та інші дослідники. Вони вважають, що С. Бандера, попри його радикалізм, є символом антиколоніальної боротьби. Відомий культуролог Микола Рябчук резонно зауважив, що така частина спадщини С. Бандери, як патріотизм, національна солідарність, самопожертва, ідеалістична відданість спільним цілям та цінностям, і сьогодні залишається актуальною⁵⁴. Натомість для В. В'ятровича (і не тільки для нього) С. Бандера не лише символ, а й національний герой. Така оцінка є наслідком не стільки політичних уподобань історика, скільки ґрунтовного знання предмета дослідження. Останнє дозволило йому спростувати численні стереотипи про історичного

⁵⁰ Когут З. *Український націоналізм // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упоряд.: Т. С. Амар, І. Балінський, Я. Грицак.* — К., 2010. — С. 145.

⁵¹ Химка І.-П. *Українське минуле й українське майбутнє // Страсті за Бандерою... — С. 217; Зенон Когут — Іван Химка. Україністи та Бандера: розбіжні погляди // Критика.* — 2010. — Ч. 3—4. — С. 11.

⁵² Шаповал Ю. *Про визнання і знання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/pro-vyznannya-i-znannya>.*

⁵³ Расевич В. *Постать у «чорно-білих» кольорах // Страсті за Бандерою... — С. 110—120; Мотиль О. Україна, Європа і Бандера // Страсті за Бандерою... — С. 175—194; Грицак Я. Клопоти з пам'яттю // Страсті за Бандерою... — С. 346—357.*

⁵⁴ Рябчук М. *Довкола Бандери // Страсті за Бандерою... — С. 373.*

персонажа, причому як старі (Бандера — терорист, зрадник, колаборант), так і нові (деструктивний політик та розкольник, авторитарний лідер, людина, не причетна безпосередньо до масового визвольного руху середини ХХ ст.)⁵⁵.

Українська революція гідності стала приводом для окремих дослідників переосмислити чи уточнити свою позицію до постаті С. Бандери та очолюваного ним руху. За приклад може слугувати публічний виступ Андрія Портнова⁵⁶, в якому він, з одного боку, об'єктивно оцінив вплив Майдану на суспільну свідомість в Україні, а з іншого — підтвердив свою упереджену точку зору на «міф С. Бандери». Скажімо, важко погодитися з таким авторським висновком: «В сучасній Україні слово “бандерівець” виконує негативну символічну функцію, тобто мобілізує за принципом заперечення: чи то антимайданівської пропаганди, чи то ексклюзивного націоналізму. [...] Обидві негативні міфології, м'яко кажучи, не сприяють розбудові (в автора “ізобретению” — В. Ф.) нової України, демократичної, правової і справедливої держави, запит на яку намагався сформулювати Євромайдан». Від появи в Інтернеті цієї публікації сплигло немало часу, насиченого динамічними і драматичними подіями. Можливо, сьогодні А. Портнов мислить інакше.

Відродно, що революційні зміни в Україні пробивають глуху стіну нерозуміння суті українського самостійницького руху середини ХХ ст. в російській історичній думці. Так, відомий історик Андрій Зубов (до речі, це один із перших російських інтелектуалів, хто відкрито висловився проти анексії Криму Росією) переконливо заявив, що бандерівський рух був рухом національно-визвольним, антикомуністичним. Тобто, продовжив учений, С. Бандера боровся не з Україною, а з тоталітарною радянською системою, яка знищувала всіх громадян за будь-яке інакодумство⁵⁷. Такої ж думки дотримується й інший авторитетний московський

⁵⁵ В'ятрович В. Бандера: старі та нові міфи // *Страсті за Бандерою...* — С. 50—64.

⁵⁶ Портнов А. Степан Бандера: личность и миф [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://espresso.tv/blogs/2014/06/23/stepan_bandera_lychnost_y_myf.

⁵⁶ Историки Андрей Зубов: Бандеровцы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/22/175554/>

⁵⁷ Соколов Б. Про «криві дзеркала» російської історії: Друга світова війна та Україна // *День*. — 2014. — 19—20 вересня. — С. 8.

історик і літературознавець Борис Соколов: «Прибічники Бандери в принципі не відрізнялися від більшості національно-визвольних рухів тієї доби»⁵⁸. Зіславшись на спогади в'язня Степлагу (Степового табору), публіциста Марлена Кораллова про керівника Кенгірського повстання 1954 р., колишнього бійця УПА, єврея Герша Келлера, автор зробив висновок: послідовники С. Бандери «аж ніяк не були антисемітами за переконанням і переслідували лише тих євреїв, які були прибічниками радянських комуністів»⁵⁹.

Отже, у вивченні аналізованої наукової проблеми простежуємо два етапи: 40—80-ті рр. XX ст. і 90-ті рр. XX ст. — до тепер. У повоєнні десятиліття в українських зарубіжних центрах створено значну кількість історіографічних фактів, які розкривають найважливіші віхи життя та діяльності С. Бандери. В умовах незалежності України зросло число персоналогічних студій, виокремилися нові напрями досліджень, нарощуються документальні публікації, вищого рівня сягнула концептуалізація проблеми. За невеликим винятком, незмінно негативною є позиція сучасної зарубіжної історіографії (передовсім польської і російської) щодо українського визвольного руху та С. Бандери.

Революція гідності та війна за незалежність і соборність України вкотре надали високого ступеня важливості проблемі історичної пам'яті. Останні події вітчизняної історії стали наочним підтвердженням правильності наукових висновків представників етнічно орієнтованого національного наративу — В. В'ятровича, М. Посівнича, В. Сергійчука, О. Сича, Ю. Шаповала, І. Гаврилів та ін. Сьогодні в Україні суттєво зменшилося число людей, у яких ім'я С. Бандери викликає негативні емоції, для більшості пересічних громадян, особливо молоді, стали звичними чорно-червоний прапор ОУН і бандерівське гасло «Слава Україні — Героям слава». Отож, немає сумніву в тому, що відійшла у минуле дуалістична офіційна політика пам'яті в Україні. У її виробленні беруть активну участь не тільки державні інституції та політичні партії національно-державницького спрямування, а й громадські організації, що вийшли з Майдану.

⁵⁸ Соколов Б. Про «криві дзеркала» російської історії: Друга світова війна та Україна // День. — 2014. — 19–20 вересня. — С. 8.

Проте історичний портрет С. Бандери є незавершеним. Наприклад, маємо недостатньо інформації про еміграційний період (1945—1959 рр.) життя революціонера. Дослідникам необхідно зосередитися й на висвітленні його складного внутрішнього світу. З цією метою варто максимально використати історико-мемуарні праці, які дозволяють глибше зрозуміти думки, настрої, мрії, почуття та сподівання героя. Докладнішого аналізу потребує питання міжфракційної боротьби в ОУН, особливо після Другої світової війни. На часі створення академічного видання про лідера революційної ОУН. Для цього є не тільки потужний науковий потенціал, а й сприятливі соціокультурні умови.

Михайло Ковальчук

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

На підставі спогадів і документів у статті відтворено історію збройної боротьби між військовими силами Центральної Ради та прихильників радянської влади в Одесі у січні 1918 р. Показано вплив політичної боротьби на розгортання збройного конфлікту, докладно висвітлено перебіг військових операцій.

Ключові слова: українська революція, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, радянська влада.

Mykhailo Kovalchuk

The January Armed Insurrection in Odessa in 1918

On the basis of memories and documents the history of the military confrontation between armed forces of the Central Council of Ukraine and the Soviet power proponents in Odessa in January 1918 is reproduced. The author investigates the influence of political struggle on the launch of the armed conflict and reconstructs the course of military operations in detail.

Key words: Ukrainian revolution, Central Council of Ukraine, Ukrainian People's Republic, Soviet power.

СІЧНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ В ОДЕСІ В 1918 Р.

Історія українського Причорномор'я в добу визвольних змагань 1917–1921 рр. досі недостатньо вивчена в науковій літературі. Зокрема, не знайшов належного висвітлення в історіографії початковий етап збройної боротьби національного уряду з більшовиками на півдні України, наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Кульмінацією цього протистояння став радянський переворот в Одесі, що супроводжувався кількаденною збройною боротьбою на вулицях міста. Видатний український громадсько-політичний діяч Антон Стрижевський вважав, що «цей бій може рахуватися одним з видатніших в історії української боротьби»¹. Проте в історичній літературі практично відсутні спроби реконструювати перебіг одеських подій в січні 1918 р. Радянські історики у своїх працях лише побіжно торкалися цієї теми, напрочуд схематично змальовуючи навіть бойову діяльність прихильників радянської влади². Сучасні публікації містять фрагментарні відомості про збройну боротьбу українських військових сил з більшовиками в Одесі³. Окремі спроби відтворити перебіг воєнного протистояння не можна вважати вдалими через численні фактологічні похибки й бідність джерельної бази⁴. Автор цієї статті спробував дослідити історію повстання й збройної боротьби в Одесі наприкінці січня 1918 р., спираючись на документи та спогади учасників подій. Частина цих матеріалів була опублікована, але тривалий час залишалася маловідомою для дослідників. У роботі над дослідженням використано також документи з архівів України й Росії, які вводяться до наукового обігу вперше.

¹ Стрижевський А. Світлої пам'яті Івана Митрофановича Луценка. — Одеса, 2011. — С. 78.

² Див.: Короливський С., Рубач М., Супруненко Н. Победа Советской власти на Украине. — М.: Наука, 1967. — С. 422–424; Гарчав П. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. — К.: Вища школа, 1983. — С. 110–112 та ін.

³ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 164; Вінцовський Т., Джумига Є., Рисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Одеса: Фенікс, 2010. — С. 74–77.

⁴ Див.: Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — К., Львів. 1996. — С. 199–202; Його ж. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К.: Темпора. 2009. — С. 121–123.

У січні 1918 р. влада в Одесі належала «Раді десяти», сформованій з представників об'єднаної Ради робітничих, військових і селянських депутатів, виконкому Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеської області (т. зв. Румчерод), української військової ради й червоної гвардії. Хоча формально «Рада десяти» співпрацювала з урядом Української Народної Республіки, більшість її членів вважали таке становище вимушеним. Президія об'єднаної одеської Ради вела переговори з урядом УНР про проголошення Одеси «вільним містом» в складі української держави⁵.

Стрімке погіршення економічного становища в Одесі призвело до зростання політичної напруги. Ось як описував радянський мемуарист настрої одеських пролетарів: «З тисячі робітників Ропіта, що довгий час не отримували зарплати, влаштували мирну демонстрацію по місту з гаслами: «вся влада радам» і «геть буржуазію». Представники виконавчого комітету Румфронту і Рад зазначили робітникам, що провина на неналадженості господарського життя лежить на Уккраві і що лише Раднарком може налагодити господарське життя країни. Пояснення представника Української ради мало задовольнило робітників... На конференції всіх заводських комітетів з участю представників Румчероду і інших революційних організацій обмірковування питання про грошову кризу призвело до постановки питання про владу в Одесі. Конференція ухвалила вжити всіх заходів до переходу всієї влади в Одесі до Рад. Для цієї мети всі заводські комітети були обов'язані організувати озброєні дружини. Для керівництва рухом було обрано військово-революційні комітети»⁶.

Керівним центром для прихильників радянської влади слугував Румчерод, серед членів якого переважали більшовики й ліві есери. 15 січня завдання організаційної секції Румчероду було визначено як «встановлення на місцях усієї влади Рад робітничих, солдатських, селянських і батрацьких депутатів»⁷. Безпосеред-

⁵ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-3829. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 42.

⁶ Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // *Летопись революции*. — 1927. — № 5/6 (26/27). — С. 250.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 9.

ньою підготовкою до перевороту займався військово-революційний комітет на чолі з головою Румчероду Володимиром Юдовським. 17 січня виконавче бюро Румчероду ухвалило: «Визначення умов і обстановки виступу для захоплення влади залежить від Центрального виконавчого комітету, який має право veto у цьому питанні. Час переходу до активних дій визначається ревкомом»⁸.

Голова української губернської ради Володимир Чеховський, командувач Одеського військового округу генерал Георгій Єлчанінов, комісар при штабі ОВО підполковник Віктор Поплавко мали підстави непокоїтись. Хоча Румчерод не мав сталого зв'язку з арміями Румунського фронту, в розпорядженні військово-революційного комітету (ВРК) знаходилися 2 тис. одеських червоногвардійців. Серед них було чимало т.зв. «інтернаціоналістів»: 200 китайців, 200 чехів і словаків, 120 сербів⁹. Розжившись зброєю з пограбованих військових складів, червона гвардія посилено готувалася до збройного виступу. Один з червоногвардійців заводу «Ропіт» згадував: «Підготовка і вишкіл загонів червоної гвардії й робітників відбувалася прискореними темпами, з тією зброєю, яка була в наявності. З раннього ранку до пізньої ночі відбувався вишкіл під керівництвом товаришів, які знали військове мистецтво, головним чином, колишні фронтовики»¹⁰.

Після звільнення у відпустки вояків неукраїнської національності одеська залага більше не становила військової сили (тим, хто лишився у своїх частинах, українське командування наказало припинити видачу зарплатні й матеріального забезпечення). Але розміщеним в одеському порту Чорноморській та Дунайській ескадрам штаб округу не міг віддавати жодних наказів. Між тим, значна частина матросів підтримувала есерівські та анархістські гасла¹¹. Команди крейсерів «Ростислав», «Синоп» і

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 8; Там само. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3зв.

⁹ Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі // У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 407; Конев А. Красная гвардия на защите Октября. — М.: Наука, 1978. — С. 37—38.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 10.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1198. — Арк. 70—71.

«Алмаз» були готові встановити радянську владу в Одесі силою зброї. Моряки «Ростислава» навіть пригрозили пустити на дно українізований крейсер «Пам'ять Меркурія» за найменші спроби підтримати Центральну Раду. Після цього команда «Пам'яті Меркурія» була змушена видати наявні на крейсері запаси рушниць, спустити український прапор й оголосити нейтралітет¹².

Командування військового округу розраховувало на частини 1-ї Одеської української дивізії. На цей час в Одесі дислокувалися три гайдамацькі пластунські, один кінний і один кулеметний полки, а також гарматна бригада (24 легких гармати)¹³. За твердженням радянського мемуариста, у лавах цих частин налічувалося 7,5 тис. багнетів і 300 шабель¹⁴. До складу дивізії також увійшли сформовані з 460-ї й 479-ї ополченських дружин два караульні батальйони, окремий Чорноморський мортирний дивізіон й 6 панцерників¹⁵. Три колишні російські бронепотяги, що знаходилися в одеських залізничних майстернях, залишалися несправними. Ремонт закінчував і мотоброневагон «Заамурець», що мав увійти до складу українського війська¹⁶.

Обов'язки начальника 1-ї Одеської дивізії виконував полковник Марко Мазуренко. Уродженець Поділля, він служив у діючій російській армії в роки війни, а після революції деякий час обіймав посаду командира запасного полку в Одесі. Начальником штабу дивізії став Генштабу капітан Всеволод Змієнко, корінний

¹² Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі. — С. 407, 409; Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война. Материалы. — Т. II. — М., 1923. — С. 100, 101; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 426. — Арк. 5.

¹³ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). — Ф. 1837. — Оп. 1. — Д. 466. — Л. 104, 243, 284, 301, 327об.; Там же. — Ф. 1837. — Оп. 1. — Д. 431. — Л. 47; ЦДАВО України. — Ф. 4585. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 83; Гришко Г. 1917 рік в Одесі (спомини з часів визвольних змагань) // Розбудова нації. — 1930. — Ч. 11—12 (35—36). — С. 286.

¹⁴ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 102—103.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 128зв.; Там само. — Ф. 1705. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 209; Там само. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 7; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 966. — Арк. 5; Дегтерев Л. «Румчерод» и организация Красной Армии // Гражданская война. Материалы. — Т. II. — М., 1923. — С. 10.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 432. — Арк. 8; Сазонов І. Залізничники Одеси в боротьбі за владу Рад // У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 416; Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 122.

одесит і палкий український патріот¹⁷. Співробітник українського Генштабу капітан Микола Удовиченко згадував: «З цього часу до мене стали доходити звістки про помітну в одеських українських колах постать молодого капітана Змієнка, який своїми сміливими і рішучими заходами надавав бадьорості українським частинам. Коли командував гайдамацькою бригадою полковник Мазуренко, то мимоволі складалося враження, що військово-революційною боротьбою в широкому значенні цього слова керував хтось інший, і мені кожного разу, при спробах знайти цей керівний осередок, доводилося чути про широку національну діяльність капітана Змієнка»¹⁸.

Але національно-революційну працю в 1-й Одеській дивізії перекреслила агітаційна робота большевиків та їхніх попутників. Один з гайдамацьких старшин згадував: «Там, де ми рахували по декілька тисяч вояків, було їх навіть неповні сотки. Виявилось, що чимало вояків було на відпустці, частина ж хорувала вже на большевицьку пошесть, що її занесли до наших частин різні агітатори. Так, напр., большевицький агент прапорщик Курганов настільки розагітував козаків, що цілий 2 полк став майже ні до чого. Мало того, большевицька зараза перекинулася й до інших полків піхоти, кінноти та гарматчиків першого дивізіону. Почалися одверті балачки про те, що не можна починати братовбивчої війни з тими, з якими і віра спільна і з якими разом на фронті бідували, з одного «котелка» їли й разом умирали; далі казали, що їм невідомий програм Центральної Ради, а большевики стоять за мир, волю та роздачу маєтків бідакам; що, коли й прийшлося б воювати, краще стати на бік большевиків, як підтримувати Центральну Раду»¹⁹. 17 січня вояки кулеметних батальйонів назвалися «захисниками трудового селянства й робітників» і заявили про підтримку радянської влади²⁰. Висловивши готовність битися з військами Центральної Ради, кулеметники навіть передали части-

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 647. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 19зв.

¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. 5881. — Оп. 1. — Д. 583. — Л. 276.

¹⁹ Гришко Г. 1917 рік в Одесі (спомини з часів визвольних змагань)... — С. 286—287.

²⁰ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. — Т. 3. — К.: Политиздат, 1957. — С. 124—125.

ну своєї зброї на крейсер «Синоп». Один з керівників української секції большевиків, створеної в лавах дивізії, згодом стверджував, що на початку 1918 р. близько 2 тис. гайдамаків підтримували радянську владу й співчували большевикам²¹.

Коли марність надій на гайдамаків стала зрозумілою, українська військова рада розпочала переговори з керівництвом Одеського юнкерського та Сергієвського гарматного військових училищ, намагаючись залучити особовий склад цих закладів до боротьби з большевиками. Очевидно, були й спроби сформувати російські частини, оскільки в середині січня військове відомство УНР повідомляло командуванню округу, що створення добровольчих загонів може здійснюватись лише з вояків-українців²².

Додаткової військової сили українське командування в Одеському районі не мало. 4-й Гайдамацький пластунський полк охороняв залізницю в Бессарабії. У Тирасполі вдалося сформувати лише нечисленний курінь. Частини 12-ї кавалерійської дивізії, розташовані в районі Ананіїв — Бірзула, чинили розбій і вважалися ненадійними. 12-й Охтирський гусарський полк, що дислокувався в с. Супове неподалік Одеси, заявив про підтримку радянського уряду. 7-й і 8-й полки 2-ї Єлисаветградської дивізії у Херсоні й Миколаєві було розформовано через відмову козаків виходити на стройові заняття²³.

Військова слабкість української влади переконувала багатьох одеситів у неминучості перевороту. Звістки про успішний наступ загонів Раднаркому в Приазов'ї та на Лівобережній Україні лише підштовхували керівників одеського ВРК до рішучих дій. Командувач Чорноморського загону телеграфував В. Антонову-Овсієнку: «В Одесі настають тривожні дні, очікується рішучий виступ для придушення гайдамаків. Ескадра, яка стояла на рейді, один час була на боці гайдамаків, в даний час змінила свою політику і цілковито на нашому боці. Одеська організація прохає надіслати рішучу людину, здатну керувати рухом в суто оперативному сенсі»²⁴.

²¹ Державний архів Одеської області. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 1147. — Арк. 5.

²² РГВИА. — Ф. 1837. — Оп. 1. — Д. 459. — Л. 131.

²³ РГВИА. — Ф. 1837. — Оп. 1. — Д. 466. — Л. 121, 177об.—178, 288, 369; ЦДАВО України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 1598. — Арк. 70зв.—71; Там само. — Ф. 4081. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 148зв.; Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 102.

²⁴ Российский государственный военный архив (РГВА). — Ф. 14. — Оп. 1. — Д. 271. — Л. 11.

22 січня в Одесі відбулася маніфестація на честь річниці трагічних подій 1905 р., пов'язаних з початком першої російської революції. Матроси, робітники і гайдамаки, які вийшли на мітинг, підтримали заклики до передачі всієї влади Радам, що лунали з вуст багатьох промовців. Большевики та їхні попутники (анархісти, есери-максималісти) вирішили відразу ж приступити до організації перевороту. 23 січня штаб червоної гвардії запропонував фабрично-заводським комітетам усіх промислових підприємств надіслати своїх представників до складу ВРК. Аналогічну пропозицію було надіслано кораблям ескадри і частинам залоги²⁵.

Становище загострив конфлікт Румчероду з українською військовою владою. 22 січня підполковник В. Поплавко наказав розформувати 40-й і 49-й запасні полки, управління 5-го гарматного запасного дивізіону, Одеського запасного кулеметного батальйону (Максима), кулеметного батальйону (Кольта), 1-й авіапарк і Одеську авіаційну школу при заводі Анатра. 25 січня Румчерод оголосив розпорядження В. Поплавка «незаконними, злочинними і такими, що не підлягають виконанню». Румчерод повідомив, що лише йому, як верховному органу влади на Румунському фронті та в Одеській області, належить право розформування, реорганізації чи створення військових частин, і наказав «революційним військам Одеської області, аж до розпорядження, залишатися на своїх місцях і організованим протестом проти розформування частин дати дружню відсіч підступам контрреволюції»²⁶.

Не дочекаючись вирішення конфлікту, В. Поплавко поспішив від'їхати до Києва, де зі згоди військового керівництва УНР передав свої обов'язки полковнику Михайлові Омеляновичу-Павленку. 39-річний офіцер, права рука якого практично не діяла після поранення на війні з німцями, негайно вирушив до Одеси. Він був нащадком задунайських козаків і співчував українській справі, але не вірив у здатність національного уряду подолати революційну анархію. Як сам М. Омелянович-Павленко визнав у спогадах, в Одесі він став радше спостерігачем, аніж учасником подій²⁷.

²⁵ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 104—105; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 738. — Арк. 14.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 9.

²⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917—1920). — К.: Темпора, 2007. — С. 76, 79.

Звістка про IV універсал Центральної ради й проголошення незалежності України не викликала піднесення серед співробітників штабу Одеського військового округу. Переважна їх більшість залишалася передусім російськими офіцерами й не підтримувала самостійності України. Генерал Ю. Єлчанінов фактично усунувся від прийняття будь-яких відповідальних рішень. Майже всі його підлеглі в передчутті радянського перевороту поспішили залишити службу справі, якій більше не співчували. «По проголошенню Четвертого Універсалу «федеративні консерватисти», до яких зараховував себе майже весь штабовий апарат, — перейшли до опозиції Центральній Раді... — свідчив М. Омелянович-Павленко. — Службовці, як пацюки з потопаючого пароплава, зникли, не лишаючи по собі жадних зв'язків. Врешті, на полудень, штаб став цілковитою пусткою. Навколо мене трималося ще двох-трьох українських старшин, особисто мені відданих, але й вони, перевтомлені надмірною працею, ходили по великих порожніх pokojах штабу мов сонні мухи»²⁸. Фактично штаб округу більше не міг здійснювати навіть технічного керівництва військами.

У ніч на 26 січня президія Румчероду дала згоду керівництву ВРК на захоплення влади. Цікаво, що це рішення не було доведено до відома Рад робітничих і солдатських депутатів. Коли пізно ввечері Володимир Чеховський запропонував президії Румчероду досягти компромісу й врегулювати політичну кризу, йому пообіцяли розглянути справу наступного дня. Але 26 січня президія Румчероду обговорювала становище на фронті й жодним словом не натякнула на можливість мирного порозуміння з українською владою²⁹. Усі спроби В. Чеховського запросити представників ВРК для переговорів були безуспішними.

26 січня відбулося перше, напівлегальне засідання військово-революційного комітету в оновленому складі. Близько 50 присутніх представляли Румчерод, червону гвардію, фабзавкоми і залогу Одеси. Підрахунок сил виявив, що ВРК міг розраховувати на збройну підтримку щонайбільше 3,9 тис. бійців: 1,5 тис. матросів, 1,5 тис.

²⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920)... — С. 78, 79–80.

²⁹ Христов. Румчерод в подготовке Октябрьской революции // *Летопись революции*. — 1922. — № 1. — С. 178–179; ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 6.

червоногвардійців, 500 вояків 12-го Охтирського гусарського полку і 400 вояків кулеметного батальйону³⁰. Чорноморська ескадра також була на боці ВРК. Виступ було вирішено здійснити в ніч на 27 січня. Керівництво діями усіх берегових загонів здійснював начальник червоної гвардії Макар Чіжиков, підтримку матросів мав забезпечити комісар Чорноморської флотилії анархо-комуніст Кондратенко³¹.

Надвечір загони матросів і червоногвардійців почали прибувати в розпорядження змовників. Один з членів ВРК згадував: «Ніч була темна, всі проходили тихо і зникали у дворі Румчероду на Миколаївському бульварі. У штабі йшла відома в такі моменти нервова швидка робота з визначення останніх завдань групам озброєних людей: кому що займати тощо. Основними розпорядженнями всім було: прагнути знімати пости без пострілів і взагалі лише в крайньому випадку допускати застосування зброї»³². Коли пізно ввечері до військово-революційного комітету прибув В. Чеховський, від нього вже не приховували приготувань до перевороту.

Рівно опівночі крейсер «Ростислав» зробив два холостих гарматних залпи, що й стало сигналом до виступу. Озброєні загни матросів і червоногвардійців почали просуватися зі збірних пунктів вглиб міста. Пошту, телеграф, скарбницю, державний банк і вокзал було зайнято без жодного опору. На ст. Одеса-Товарна залізничники захопили два вагони зі зброєю³³. Штаб Одеського військового округу навіть ніхто не охороняв; охтирським гусарам, які прийшли займати приміщення, писарі заявили, що вже давно чекали перевороту (полковник М. Омелянович-Павленко вважав за краще переховатися на приватних квартирах)³⁴. Телефон-

³⁰ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 103.

³¹ Там само. — С. 105.

³² Там само. — С. 106.

³³ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Т. 3. — С. 183; Тарасов П. От Февраля до Октября 1917 года // Старый большевик. Сборник. — 1933. — № 4 (7). — С. 107; Сазонов І. Залізничники Одеси в боротьбі за владу Рад. — С. 415; Бои с гайдамаками в Одессе // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 13.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 7зв.; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917—1920)... — С. 80.

ну станцію було зайнято після короткої перестрілки, в ході якої загинув один український вояк. Лише біля арсеналу гайдамацька сотня відмовилася здати караул червоногвардійцям³⁵.

До ранку 27 січня військові сили ВРК зайняли майже усі головні установи Одеси. «По місту невеличкими групами йшли червоногвардійці і матроси, одні патрулюючи, інші розходжуючи на постах біля громадських установ, — згадував учасник перевороту. — Народ, прокинувшись, навіть не знав, що стався переворот, і жадібно читав розклесні на кожному кроці оголошення, що влада перейшла до рук ревкому, раду повалено тощо — тобто все те, що має місце в таких випадках у всіх зайнятих містах. Часописи вийшли не всі, оскільки, захоплені нами, встигли набрати лише оголошення»³⁶. ВРК повідомив, що «влада в Одесі перейшла до Рад робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів»³⁷.

В. Чеховський ще намагався залагодити конфлікт компромісом. На засіданні об'єднаних президій Рад він висловив намір «об'єднати увесь революційний фронт для боротьби зі зростаючою контрреволюцією» і заявив, що «у місті має бути влада Рад, але без кровопролиття»³⁸. Чеховський навіть демонстративно зобов'язався залишити свою посаду, якщо йому не вдасться досягти порозуміння з Радами і Румчеродом. Керівництво Рад привітало таку відданість революції, але не підтримало представника української влади. Після того, як ВРК передав владу Радам, «Раду десяти» було розпущено. Об'єднані президії Румчероду і одеських Рад звернулися до одеських робітників, солдатів, селян і матросів з повідомленням про те, що «безкровно і безболісно влада в місті перейшла до рук Рад...»³⁹.

³⁵ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 109; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Т. 3. — С. 183; ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 7.

³⁶ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 113.

³⁷ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Т. 3. — С. 159.

³⁸ Протоколи одеської Ради робітничих депутатів // Літопис революції. — 1931. — № 3. — С. 170, 171.

³⁹ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Т. 3. — С. 481.

Втім, керівники перевороту усвідомлювали передчасність подібних заяв, допоки в Одесі залишалися війська, які підтримували Центральну Раду. «Захоплення ще не можна вважати завершеним... Можливим залишається і зіткнення», — такі заяви лунали на засіданні президії Румчероду⁴⁰. ВРК відправив до гайдамацьких частин делегацію для переговорів, в складі якої був один з організаторів перевороту, матрос А. Кривошеєв (лівий есер). Та замість перемовин українські вояки заарештували представників ВРК; останнім ледь вдалося врятуватися втечею з місця постою гайдамаків⁴¹. Але та обставина, що цій втечі допомогли вояки, які співчували радянській владі, свідчила про ненадійність військових сил, якими розпоряджалися захисники Центральної Ради.

Ввечері 27 січня до військово-революційного комітету прибули представники командування 1-ї Одеської дивізії, які ультимативно зажадали відновити в місті законні органи влади, роззброїти червону гвардію і видати ватажків заколоту. Як згадував А. Кривошеєв, ці вимоги справили неабияке враження на членів ВРК: «У ревкомі запанувала мовчанка. Члени один за одним стали кудись виходити, і за кілька хвилин ревком спорожнів. Залишилися самі лише матроси. Я, бачачи, що ревком фактично розбігається, озирнувся на тих, хто залишився: залишилися виключно одні представники ескадри, а з робітників тов. Ачканов, Сергєєв і, здається, тов. Юдовський»⁴².

Ті з-поміж членів ВРК, хто не злякався ультиматуму гайдамаків, негайно відправилися на Чорноморську ескадру, аби сповістити команди про наближення бойових дій. Матроси одностайно заявили про готовність битися до кінця і пообіцяли розгромити противника з корабельних гармат. Це повернуло присутність духу керівникам червоної гвардії. Для керівництва бойовими діями ВРК створив оперативний штаб у складі В. Юдовського, Лазарєва, Гур'єва, Холопова, Г. Ачканова і Сергєєва⁴³. Пізно ввечері військово-революційний комітет відхилив усі вимоги українського

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 7.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 7зв.; Кривошеєв А. *Октябрь на Юге...* — С. 110—112; Кіров А. *Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень.* — С. 252.

⁴² Кривошеєв А. *Октябрь на Юге...* — С. 114.

⁴³ Ачканов Г. *З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі...* — С. 407.

командування. Час переговорів скінчився: вулиці міста мали перетворитися на арену збройної боротьби.

Найбільше портове місто у Північному Причорномор'ї, Одеса простягалася на кілька кілометрів вздовж морського узбережжя. У північній частині знаходився порт, до якого прилягали промислові райони, зокрема Пересип. Залізниця пролягала через північне передмістя й далі роздвоювалася: одна гілка йшла безпосередньо до гаваней, а інша огинала місто з заходу й півдня. Відтак, вокзал, товарна станція і залізничні майстерні заходилися в південній частині Одеси. Ще далі на південь були розташовані військові будівлі: Сергієвське військове училище, кадетський корпус й старі двоповерхові казарми, де розміщувалися гайдамаки.

Таким чином, місто було ніби розділене на дві частини. Оскільки робітничі квартали прилягали до порту, моряки й червоногвардійці контролювали увесь північний, а також центральний район. Зате українські війська були скупчені в південному передмісті, віддаленому від припортової смуги. Корабельна артилерія могла обстріляти цей район лише перекидним вогнем. Крім того, міцні військові будівлі краще надавалися для ведення бойових дій, аніж цивільні споруди в центрі міста. Згадуючи про «нові, гарні будинки Сергієвської школи гарматчиків», М. Омелянович-Павленко писав, що «коли й можна було говорити про якийсь фізичний опір, то саме з околиці, в якій ця школа знаходилася»⁴⁴.

Завдяки рівнинному рельєфу й прямим геометричним лініям міських вулиць, позиції гайдамаків були зручними не лише для оборони, а й для наступу. Такі вулиці, як Катерининська, Пушкінська, Полтавської перемоги, пролягали через усе місто з півночі на південь й могли слугувати ідеальними «трасами» для наступу панцерників. Крім того, військові сили прихильників радянської влади скупчувалися переважно у двох віддалених один від одного районах — припортовому й залізничному. В центрі міста матроси й червоногвардійці лише подекуди наважувалися закріпитися далі Великої Арнаутської вулиці, за кілька кварталів на північ від вокзалу.

Значна частина робітників не відгукнулася на заклик ВРК, не бажаючи брати участь у збройному кровопролитті. Як засвідчив

⁴⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920)... — С. 79.

підрахунок сил, опівдні 27 січня на постах та в резерві перебувало не більше 800 озброєних робітників та матросів. У багатьох місцях вони розрили бруківку, встановили кулемети і гармати. Відділи анархістів озброїлися бомбами, готуючись до зустрічі з панцерниками⁴⁵. Уже в ході збройної боротьби до загонів ВРК долучилися вояки 12-го Охтирського гусарського полку, 45-го, 46-го і 49-го запасних полків, 35-ї самокатної роти і авіапарку⁴⁶. Всього у розпорядженні ВРК налічувалося близько 1 тис. бійців.

Однак захисників Центральної Ради виявилось не більше. Переважна більшість вояків 1-го і 2-го Гайдамацьких пластунських полків, гарматної бригади більше не мали бажання відстоювати національний уряд. Цілі військові підрозділи, як сотня прапорщика Кургана, дотримувалися нейтралітету. «А кінний полк зробив ще краще, — згадував один з гайдамацьких офіцерів. — Коли почався бій, вони викотили бочки з вином, які невідомо хто до них перед боєм за день надіслав, та почали пиячити. Перед цим голосно заявили командирові полку, що вони держать суворий нейтралітет. На знак цього нейтралітету вивісили на касарнях величезного білого прапора. Їздили ми до них кілька разів, балакали з ними, але дарма: з цілого полку вийшло з сотню козаків...»⁴⁷. Розміщений у кадетському корпусі кулеметний полк взагалі був готовий перейти на бік большевиків і загрожував вдарити в запілля гайдамакам. Відносно надійним вважався лише 3-й Гайдамацький пластунський полк, створений з українізованого 270-го запасного полку. Ще напередодні радянського перевороту штаб Одеської дивізії переїхав на постій до казарм цієї військової частини. «Крім того, прийшло нам на поміч трохи юнаків із Одеської воєнної школи, частинно пристали до нас сербські дружини й навіть поляки з тих польських легіонів, які тоді легально почали в Одесі формуватися», — згадував мемуарист⁴⁸. Разом у розпорядженні гайдамацького командування налічувалося не більше 1 тис. вояків.

⁴⁵ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 113.

⁴⁶ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Т. 3. — С. 164; Броневий Ал. Октябрьские дни в Одессе (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской рабочей красной гвардии) // Летопись революции. — 1927. — № 5/6 (26/27). — С. 257; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 20.

⁴⁷ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... — С. 289.

⁴⁸ Там само.

В умовах вуличного бою значну перевагу захисникам Центральної Ради давали панцерники — справжні пересувні твердині, здатні знищити барикади чи інші імпровізовані укріплення на своєму шляху. Полковник М. Мазуренко намагався також отримати з залізничних майстерень мотоброневагон «Замурець», але робітники заявили, що машина все ще несправна⁴⁹.

На світанку 28 січня гайдамаки і юнкери, вишикувавшись в лаву поблизу Сергієвського гарматного училища, вирушили до центру міста. Ядро наступаючих сил складали вояки 3-го Гайдамацького пластунського полку. Два панцерники з прикриттям рухалися в бік вокзалу і Куликового поля⁵⁰. Їх зустрів вогнем загін есера-максималіста Зайцева, що забарикадувався у приміщенні вокзалу. Один з червоногвардійців згадував: «Нарешті стало світати — і ми помітили густі лави гайдамаків, які швидко просувалися до вокзалу. В цей час зв'язок з ревкомом на ст. Товарній було перервано, і нам треба було відходити, оскільки нас залишалося дуже мало. Сховавши рушниці під східцями контор начальника відділу, ми Водогінною вулицею бігом направилися в наш Центральний штаб, в Одеські головні майстерні»⁵¹. Переслідуючи противника, частина гайдамаків і юнкерів розгорнула наступ на товарну станцію. Червоногвардійцям вдавалося відбивати атаки лише вогнем з двох гармат.

Зайнявши вокзал, українські панцерники почали обстрілювати кулеметним вогнем охтирців у будинку штабу Одеського військового округу на Пироговській вулиці. Останні забарикадувалися, виставивши на верхньому поверсі кулемети. Розміщена на Куликовому полі, на Французькому бульварі й в Олександрівському парку українська артилерія негайно почала обстріл центральних кварталів. ВРК залишив своє приміщення на Миколаївському бульварі й перейшов до штабу червоної гвардії на Торговій вулиці. Зв'язок з товарною станцією було втрачено. На Софійській вулиці червоногвардійці спорудили барикади з трамвайних вагонів. Невдовзі загони ВРК під натиском гайдамаків були змушені залишити Велику Арнаутську і відступили до вулиці Кондратенка.

⁴⁹ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 122.

⁵⁰ Там же. — С. 116.

⁵¹ Бои с гайдамаками в Одессе... — С. 13–14.

До 14 год. гайдамацькі відділи зайняли Ланжеронівську вулицю, загрожуючи обійти ліве крило противника. Під обстрілом опинилася припортова дільниця⁵². Начальник червоної гвардії М. Чижиков прибув до цього району, щоб особисто керувати боєм.

Таким чином, до обіду 28 січня центральна частина міста опинилася під контролем українських вояків. Останні були зобов'язані своїм успіхом передусім використанню панцерників. Відзначаючи початкові труднощі в організації наступу, український старшина згадував: «Але коли ми пустили броневі авта з кулеметами, то справа пішла добре. На одному такому авті з двома кулеметами їздив я сам цілий день. Зброя та була для такої війни цілковито незамінима. Було аж страшно дивитись зрештою, коли пішли в роботу обидва кулемети...»⁵³.

Кулі вже долітали до гавані, коли на заклик А. Кривошеєва броненосець «Синоп» розпочав гарматний обстріл району Ланжерона і вулиці Полтавської Перемоги. «На Ланжероні здійснювся земляний вихор, викинувши в повітря купи столітніх дерев разом з корінням. Гуркіт пішов і далі, стрясаючи прилеглі будинки. Слідом пролунав другий залп, — згадував А. Кривошеєв. — За “Синопом” почав “плювати” і “Ростислав” зі своїх 6-ти і 10-тидюймових гармат, за ним мінний загороджувач “Дунай” і, врешті, загавкотіли, подібно до дрібних двірних собак, і міноносці зі своїх 3-х дюймових. Лише один “Меркурій” стояв і милувався, як луплять його союзників. Але сам він був безвільним свідком, який нічим не міг допомогти, оскільки одна 10-дюймова башта “Ростислава” повернулася до нього і вперто дивилася своїми чорними зіницями відкритих пробок 4 дул»⁵⁴.

Не витримавши вогню корабельної артилерії, гайдамаки були змушені відступити до вулиці Кондратенка. Під час цього відступу було втрачено два панцерники: один захопили анархісти, а інший — матроси. Учасник подій згадував: «Один з панцерників під великим синьо-жовтим прапором, стріляючи з кулемету, підійшов до будинку музею і зупинився. Дружинники відкрили посилений вогонь по панцернику, але кулі гучно відскакували від його ста-

⁵² Кривошеєв А. *Октябрь на Юге...* — С. 117, 121.

⁵³ Гришко Г. *1917 рік в Одесі...* — С. 290.

⁵⁴ Кривошеєв А. *Октябрь на Юге...* — С. 118.

левих стін. Раптом я побачив, як з-за колони музею вийшов моряк з бомбою в руках і наблизився до панцерника. Пролунав вибух бомби і кулемет на панцернику на мить вмовк. Незважаючи на відновлення кулеметного і рушничного обстрілу, яким гайдамаки хотіли прикрити свій пошкоджений панцерник, до нього з усіх боків з криками “ура” кинулись робітники і матроси й покотили його узвозом в порт»⁵⁵. Оскільки внаслідок пошкоджень жодна з машин не могла діяти, на них почепили червоні стяги й залишили стояти в порту в якості трофеїв.

Водночас, як згадував Г. Ачканов, «без бою наші сили взяли склад Румунського фронту і завдяки цьому до розпорядження нашого оперативного штабу надійшли величезні запаси зброї»⁵⁶. Рушниці й кулемети було перевезено до клубу червоної гвардії, де відразу ж розпочалося озброєння робітничих загонів. За свідченням одного з червоногвардійців, робітникам було видано близько 1,5 тис. рушниць⁵⁷. Військові сили ВРК значно зросли за рахунок новоприбулих робітників, а також матросів, які сходили на берег для участі в боях.

Взявши на себе керівництво діями флотилії, А. Кривошеєв наказав продовжувати обстріл позицій гайдамаків у центрі міста. Прицілом для корабельної артилерії мала слугувати дзвіниця Пантелеймонівського подвір'я. Загонові Зайцева на товарній станції було доручено повідомляти телефоном про точність падіння снарядів, щоб за потреби скоригувати перекидний вогонь. «Ми посилаємо перший снаряд, який вибухнув на площі навпроти станції, вивернувши трамвайні стовпи, які підтримували трамвайну мережу. Одержуємо відповідь: “Снаряд ліг вдало. Давайте наступний сажнів на 100 лівіше”, — згадував А. Кривошеєв. — Даємо лівіше, отримуємо відповідь: “Дайте ще трохи лівіше”. Даємо третій. Відповідь: “Снаряд вибухнув посеред вулиці з південного боку Куликового поля. Можете тепер збільшувати дистанцію відстані і так дійдете до куренів. По-нашому, від куренів не більше півтори версти, а там можете починати кидати віялоподібно в обидва боки, тобто вражати 2, 3 і 1 курені». Мінний загороджувач

⁵⁵ Тарасов П. *От Февраля до Октября 1917 года...* — С. 108.

⁵⁶ Ачканов Г. *З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі...* — С. 408.

⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 426. — Арк. 4.

«Дунай» чомусь також відкрив вогонь через місто, але, очевидно, без коригування, оскільки його снаряд вціпив так вдало в станційний годинник Одеса-пасажирська, що розніс годинник...»⁵⁸.

Бої у цей час точилися головним чином на Олександрівському проспекті, Канатній, Пушкінській, Рішельєвській, Катерининській, Преображенській й частково Новорибній вулиці. До вечора гайдамаки відступили за Велику Арнаутську. Обійти праве крило противника на Італійському і Французькому бульварах червоногвардійцям не вдалося, оскільки гайдамаки та юнкери засіли в будинках і завзято відбивалися. «Щоб вибити їх звідти, треба було зробити новий значний обхід, а в нас не було для цього зайвих сил, оскільки робітників, як ми і очікували, вийшло не більше 2-х тисяч чоловік, а фактично в бою брала участь лише половина тих, хто вийшов, решта знову розбрелася, — згадував Г. Ачканов. — Матросів всього було під рушницею на березі не більше 1 500 чоловік, але вони настільки стомилися, що треба було дати перепочинок. Тому ми і вирішили тримати Велику Арнаутську в своєму розпорядженні і далі не наступати, а перейти до оборони. Все, що можна було зняти, вирішили негайно зняти і поставити в резерв для відпочинку»⁵⁹.

З настанням вечірньої темряви вуличний бій, як і корабельний обстріл Куликового поля, припинилися. Порт, Пересип, Слобідка, Молдаванка, Близькі й Далекі Млини, а також частина міста між портом і Поліцейською вулицею залишилися в руках червоногвардійців та матросів. Олександрівський парк і вся частина міста від Поліцейської вулиці до Середньонфонтанської й Великофонтанської доріг були в руках захисників Центральної Ради⁶⁰.

Таким чином, перший день вуличних боїв не приніс перемоги жодній зі сторін. «Становище було непевним. Жодна зі сторін не могла констатувати якогось значного успіху своїх дій», — зазначав голова ВРК В. Юдовський⁶¹. А. Кривошеев у спогадах свідчив, що гайдамаки «билися відчайдушно»⁶². Але нечисленність їхніх сил

⁵⁸ Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 119.

⁵⁹ Там же. — С. 119.

⁶⁰ Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневую революції в Одесі... — С. 408.

⁶¹ Юдовский В. Одесский военно-революционный комитет 1918 года // Каторга и ссылка. — 1932. — № 11/12. — С. 245.

⁶² Кривошеев А. Октябрь на Юге... — С. 121.

не дозволяла розвинути досягнутий успіх. «Наш начальник полк. Мазуренко весь час бігав, збирав поодиночі козаків та старшин і, гуртуючи їх, затуляв дірки, яких було вже без кінця», — згадував мемуарист⁶³. Органи державної влади практично не функціонували. Недоброзичливці згодом стверджували, що В. Чеховський, не спромігшись запобігти кровопролиттю, зачинився у своїй квартирі й плакав, слухаючи звуки пострілів та вибухи снарядів⁶⁴.

28 січня одеський ВРК звернувся до ЦВК Рад України з телеграмою, якою прохав надіслати на допомогу бронепотяг та танкери. Внаслідок відсутності прямого телеграфного зв'язку з Харковом, це прохання довелося надіслати через Центральний комітет Чорноморського флоту в Севастополі⁶⁵. Враховуючи віддаленість харківського уряду, керівники ВРК не мали значних підстав сподіватись на допомогу. Натомість 28 січня до Одеси прибув пароплавом зведений «революційний» загін з Румунського фронту (500 вояків). Це була колишня залога Болграду, що підтримала невдалу спробу радянського перевороту в 6-й армії й тепер рятувалася від репресій командування. Фронтвики відразу ж дали згоду підтримати радянську владу в Одесі. Трохи відпочивши, загін вже вночі зайняв позиції у районі Пушкінської та прилеглих вулиць⁶⁶. З прибуттям вояків до центру міста ВРК отримав суттєву чисельну перевагу над силами полковника М. Мазуренка.

У ніч на 29 січня матроси почали наступ на юнкерів у районі Олександрівського парку й до ранку примусили свого противника відступити. Водночас червоногвардійці й болгарський «революційний» загін розгорнули наступ на Катерининській, Преображенській, Рішельєвській, Пушкінській, Ремісничій і Канатній вулицях. Для прикриття наступу на початку Пушкінської й Рішельєвської вулиць встановлено польові гармати. «Синоп»,

⁶³ Гришко Г. 1917 рік в Одесі (спомини з часів визвольних змагань)... — С. 290.

⁶⁴ Ліпа Ю. Одеська «Січ» // Українське козацтво. — 1972. — Ч. 3 (21). — С. 13.

⁶⁵ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. — Т. 3. — С. 162; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917—1920 гг.). Сборник документов. — К., 1963. — С. 78.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3156. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 186; Христинев. Румчерод в подготовке Октябрьской революции... — С. 179; Дегтярев Л. Октябрь Румынского фронта (по личным воспоминаниям) // Красная летопись. — 1923. — № 6. — С. 272—273.

«Ростислав» та інші військові кораблі знову розпочали обстріл позицій українських вояків⁶⁷.

В ході запеклого бою гайдамаки вели вогонь з кулеметів, виставлених на вокзалі, дзвіниці Іллінського монастиря, на дахах будинків на Новорибній вулиці. На Французькому й Італійському бульварах червоногвардійців обстрілювали гарматні батареї⁶⁸. Однак більшість українських панцерників на цей час повернулася до гаражних приміщень під приводом необхідності ремонту пошкоджених частин. Відсутність броньованих машин, здатних однією своєю присутністю знівелювати чисельну перевагу противника, суттєво ослабила оборону гайдамаків у центрі міста.

Натомість большевики використали захоплений панцерник, який робітникам вдалося полагодити. Один з червоногвардійців згадував: «На другий день бою при штабі червоної гвардії з'явився автопанцерник. Тов. Чіжиков сказав, що його нам передали робітники-залізничники. Я перевірів його, на ньому були справні кулемети, мотор працював чудово. Мене призначили начальником цього автопанцерника. Коли ми поїхали Пушкінською вулицею, нас досить сильно обстріляли. Макар Іванович Чіжиков дав мені й шоферу тов. Мішніну завдання допомогти військовим морякам, які вели бої з боку вулиць Білінської й Успенської. Ми виїхали за садок, обстріляли юнкерів і кадетів і наші військові моряки просунулися до юнкерського училища»⁶⁹. Після запеклого бою борці за радянську владу зайняли військове училище і штаб Одеського військового округу.

У залізничних майстернях робітники ввели в дію мотоброневагон «Заамурець». Дирекція гарматного складу спершу відмовилася видати снаряди і набої для броньованої машини без мандату від Румчероду, але під загрозою застосування сили була змушена поступитися. Виїхавши в бік артилерійських казарм, мотоброневагон обстріляв позиції гайдамаків з двох гармат і кулеметів, якими був оснащений. Коли ж внаслідок пошкодження «Заамурець» зійшов з колії, його команда вибралася з кулеметами назовні й продовжила

⁶⁷ Кривошеев А. *Октябрь на Юге...* — С. 121.

⁶⁸ Ачканов Г. *З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі...* — С. 409; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1111. — Арк. 7.

⁶⁹ Там само. — Спр. 426. — Арк. 4—5.

бій. За кілька годин мотоброневагон вдалося полагодити і підняти на рейки⁷⁰. Поява цієї пересувної фортеці в запіллі гайдамаків дала останнім чимало клопоту.

Опівдні загони ВРК остаточно відтіснили захисників Центральної Ради до вокзалу. Зайняття будинку виглядало вельми непростим завданням для матросів і «болградців». «Перед вокзалом — площа. На другому поверсі, якраз під годинником, у противника стояв кулемет, — згадував радянський мемуарист. — Вокзальний кам'яний будинок являв собою міцну опору для оборони. Тут сталася остання затримка. Наші частини увірвалися на площу. Зустрінуті зливою куль, наші залягли біля кам'яної решітки скверика, що ледь вивищувалась на півтори чверті. Ані назад, ані вперед. Так лежали і гинули годину або дві. Виручила «артилерія». Хтось викотив на руках гармату прямісінько на Пушкінську вулицю. Після кількох вдалих пострілів потрапив прямо в стіну під годинником, оглушивши захисників. «Ура!» — і червоні стрільці кинулись на вокзал. Останню опору здобуто. Досягнуто повної перемоги»⁷¹.

О 19 год. українське командування звернулося до ВРК з проханням про перемир'я. «Погодившись прийняти делегацію, оперативний штаб дав розпорядження припинити артилерійський вогонь, залишаючись на зайнятих позиціях», — згадував Г. Ачканов⁷². Та замість перемир'я керівництво ВРК запропонувало захисникам Центральної Ради капітулювати й видати усіх своїх офіцерів. Зі зрозумілих причин ці умови були неприйнятними для української сторони. «Перемир'я не відбулося, — свідчив В. Юдовський. — Бій продовжувався. Гриміла артилерія. Над містом з характерним гулом пролітали снаряди. Вкрите хмарами небо освітлювалося спалахами гарматної канонади. Йшов дощ»⁷³. До настання нічної темряви гайдамаки були змушені остаточно відступити за межі південного передмістя. Як свідчив очевидець, внаслідок обстрілу

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 432. — Арк. 8; *Бои с гайдамаками в Одессе...* — С. 14–16.

⁷¹ *Дегтярев Л. Октябрь Румынского фронта (по личным воспоминаниям)...* — С. 272–273.

⁷² *Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі...* — С. 410.

⁷³ *Юдовский В. Одесский военно-революционный комитет 1918 года...* — С. 245.

корабельної артилерії гайдамаки «поодиначі й групами стали залишати свої позиції»⁷⁴.

Становище оборонців української влади виглядало безрадісним. Відсутність будь-яких звісток від уряду, прибуття на допомогу одеським ревкомівцям підкріплень з Румунського фронту, а також чутки про встановлення радянської влади в містах Херсонщини послаблювали бойовий дух гайдамаків. Та головне, наявні в їхньому розпорядженні легкі гармати не могли протидіяти далекобійній корабельній артилерії. Внаслідок обстрілу частину українських казарм було зруйновано⁷⁵. Кілька тисяч «нейтральних» вояків, не бажаючи стати жертвами гарматного вогню, зажадали від своїх товаришів негайно скласти зброю. Багатьох старшин заарештували, щоб передати їх до ВРК. Оскільки виснажені дводенними боями з радянськими загонами захисники Центральної Ради не могли битися ще й з чисельно переважаючими їх «нейтральними» вояками, опір вирішено припинити. Бійцям було наказано розсіюватися й пробиватися за межі Одеси.

Близько 23 год. до штабу червоної гвардії прибули представники українських частин, які попросили припинити гарматний обстріл і заявили про готовність прийняти всі умови ВРК. «Біля 2-ої години ночі гайдамаки заявили, що вони припиняють бій, здаються і просять припинити обстріл куренів», — свідчив Г. Ачканов⁷⁶. Гарматний вогонь було припинено. А. Кривошеев згадував, що близько 6 год. ранку 30 січня українські вояки почали доправляти до штабу червоної гвардії заарештованих офіцерів та учасників збройної боротьби. За його спогадами, всього було видано 200 осіб. «Усіх заарештованих розмістили у заздалегідь підготовленому театрі, а на ескадру було послано телефонограму від імені ревкому, що вітала з перемогою»⁷⁷.

А. Кривошеев стверджував, що лише незначну кількість бранців було розстріляно, а 80% полонених звільнено після обіцянки більше не воювати проти влади Рад⁷⁸. Збереглися

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 35зв.

⁷⁵ Кривошеев А. *Октябрь на Юге...* — С. 120.

⁷⁶ Ачканов Г. *З спогадів про Лютневу і Жовтневую революції в Одесі...* — С. 410.

⁷⁷ Кривошеев А. *Октябрь на Юге...* — С. 123—124.

⁷⁸ Там же. — С. 130.

свідчення про випадки розправи над українськими офіцерами. «Усе вище військове начальство, не встигнувши відступити, було нами перебито... — згадував один з червоногвардійців. — Ті гайдамаки, нижні чини, які перейшли на бік народу, вони самі почали видавати білогвардійських офіцерів»⁷⁹. Полковнику М. Мазуренку й капітану В. Змієнку пощастило зникнути зі штабу Одеської дивізії, не потрапивши до рук большевиків.

За неповними даними, втрати кожної сторони у вуличних боях склали близько 20 вбитих і 60 пораних. Значно більшою була кількість жертв серед мирного населення: 70 вбитих і 190 пораних⁸⁰. Усіх загиблих було урочисто поховано у спільній братській могилі в центрі міста, на Куликовому полі. Мешканцям Одеси залишалось лише пригнічено споглядати сліди кровопролиття на вулицях свого міста. «Всі тротуари було завалено уламками відбитої зі стін штукатурки і битим склом; в багатьох місцях вулиці було залито людською кров'ю... — згадував сучасник. — Телефонні й телеграфні проводи жмуттям висіли на стовпах і валялися вздовж бруку; трамвайні стовпи та будинки в багатьох місцях були побиті кулями...»⁸¹.

Після капітуляції українських частин перед одеськими большевиками та їхніми попутниками (анархістами, есерами-максималістами) постало питання про організацію влади. Президія Румчероду й Ради робітничих, солдатських і матроських депутатів проголосила Херсонщину окремою радянською республікою, найвищим органом законодавчої й виконавчої влади в якій стала Рада народних комісарів на чолі з В. Юдовським. Але «демократизація» одеської залози вже невдовзі переросла в демобілізацію, яка позбавила Раднарком військової сили. Оскільки спроби набрати серед вояків добровольців до лав «народно-соціалістичної гвардії» не увінчалися успіхом, опорою нової влади залишалися моряки й червоногвардійці. Лише відсутність на Херсонщині значних вій-

⁷⁹ РГВА. — Ф. 28361. — Оп. 1. — Д. 732. — Л. 42–43.

⁸⁰ Гончарук Т. Жертви подій 15–17 січня 1918 р. в Одесі на сторінках газет «Одесские новости» та «Одесский листок» // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. — Вип. 13. — Одеса: Друкарський дім, 2013. — С. 113.

⁸¹ Броневи́й Ал. Октябрьские дни в Одессе (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской рабочей красной гвардии)... — С. 259.

ськових сил УНР рятувала прихильників «пролетарської революції» від воєнної катастрофи.

Таким чином, тривале політичне протистояння в Одесі скінчилося сплеском збройної боротьби, до якої представники української влади виявились неготовими. Успіх радянського перевороту в Одесі був зумовлений значною чисельною перевагою повсталих. Наступ радянських загонів на Лівобережній Україні не дав змоги військовому командуванню УНР надіслати підкріплення одеським гайдамакам. Кількаденні вуличні бої проти чисельно переважаючих ворожих сил засвідчили мужність і звитягу захисників української держави, але «нейтралітет» переважної більшості вояків призвів до втрати міста. Та хоча зусилля патріотично налаштованих добровольців скінчилися поразкою, багатьом з них вдалося організованими групами залишити Одесу і вже невдовзі в лавах армії УНР продовжити боротьбу за незалежність України.

Наукова співробітниця Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», наукова співробітниця Центру досліджень визвольного руху

У статті розглянуто діяльність студентів-українців Львівського університету у підпільних націоналістичних організаціях 1930-х років XX століття у висвітленні польської преси Львова. Як об'єкт аналізу і порівняння обрано дві найбільші польські газети — «Gazeta Lwowska» та «Kurjer Lwowski», які представляли дві конкуруючі політичні сили, та щоденну варшавську газету «Kurjer Warszawski». Основним предметом є порівняння змісту матеріалів, який залежав від політичних поглядів, які представляла газета. Ключові слова: «Gazeta Lwowska», «Kurjer Lwowski», Львівський університет, національна демократія, «санация», політичний процес, Організація українських націоналістів.

Olesia Isaiuk

Students of Lviv University as Members of Ukrainian Liberation Movement in the Articles of Polish Press (1930—1934)

The main topic of the article is participation of Ukrainian students in nationalistic underground organizations in 1930's in the coverage of Polish newspapers of the same period. There is a comparative analysis of two points of view, presented by two main Polish papers of interwar Lviv — «Kurjer Lwowski» and «Gazeta Lwowska», which were presented by two competing political parties. According to these circumstances, it is shown the dependence between the political course of paper and its attitude to the students from Ukrainian underground. As an alternative point of view it is presented the daily paper «Kurjer Warszawski».

Key words: «Gazeta Lwowska», «Kurjer Lwowski», Lviv University, national democracy, «sanation», political process, Organization of Ukrainian Nationalists.

СТУДЕНТИ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ – УЧАСНИКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ (1930–1934 рр.)

Основним джерелом для дослідження міжвоєнної Організації українських націоналістів традиційно є документи самої Організації, спогади її членів та документи поліційних і репресивних органів держав, які мали справу з українським підпіллям. Усі ці групи документів доволі вичерпно розкривають різні аспекти діяльності ОУН, але небагато дають для розуміння того, як сприймали ОУН в неукраїнській частині суспільства міжвоєнної Польщі, яка була чисельно більшою за українців. Певною мірою ставлення поляків відображене у їхній пресі.

Діяльність українського націоналістичного підпілля часто потрапляла на шпальти газет усіх рівнів і напрямків у міжвоєнній Польщі. На тему українського збройного підпілля писали усі львівські газети — «Gazeta Lwowska», «Kurjer Lwowski» (до 1931 р. — «Kurjer Codzienny Ilustrowany»), «Gazeta Poranna», «Gazeta Wieczorna», «Wiek Nowy», «Słowo Polskie», а також газети з інших регіонів Польщі — зокрема, варшавський «Kurjer Warszawski» та краківський «Czas».

У цьому не було нічого дивного: у міжвоєнний період проблема національних меншин стояла у Польщі дуже гостро. Українці були одною з найбільших меншин у країні, до того ж, потрапили у склад Польської держави внаслідок програної війни за незалежність та військової окупації польськими військами території Західно-Української Народної Республіки, що відразу загострювало проблему відносин між урядом та українською громадою. Як наслідок, політична атмосфера міжвоєнної Галичини характеризувалася крайньою напруженістю стосунків між українцями та поляками. Це вилилося в радикалізацію політичної практики українців через створення підпільної ОУН та застосування репресивної політики щодо української громади з боку польської влади. Традиційно найактивнішою політично групою була молодь, і саме з її середовища походила основна маса націоналістів. Ця ситуація не могла не привертати уваги журналістів.

Ставлення до українського націоналістичного руху у середовищі польських ЗМІ не було однорідним і залежало від політичної орієнтації редакційного колективу або партії, яку представляла газета. В Західній Україні існували два провідні польські політичні напрямки, які мали реальний вплив на громадську думку: табір так званої «санації» — прихильників диктатури Юзефа Пілсудського і його програми «санації» Польщі, тобто очищення політичного та господарського життя країни, і табір національних демократів, популярно — «ендеція», представлений націоналістичними партіями, зокрема «Obóz narodowo-radykalny». Боротьба між обома напрямками тривала безперервно протягом 20-х років і не в останню чергу була наслідком суперництва їхніх засновників — Юзефа Пілсудського та Романа Дмовського. Свої погляди, в тому числі і на український національний рух, обидві сторони популяризували через газети. У Львові першої половини 30-х років санацію представляла «Gazeta Lwowska», а національних демократів — «Kurier Lwowski».

У контексті обраної теми нас цікавлять передусім основні відмінності у ставленні двох політичних течій до українського визвольного руху, яке, своєю чергою, позначилося на сприйнятті і відображенні українських націоналістів в обох газетах. Основна різниця в поглядах крилася у відповіді на питання, за якими принципами вибудовувати політику щодо української меншини, оскільки, як слушно зауважив Ришард Тожецький, «ніхто з тих людей не міг погодитися з думкою про втрату східних кордонів»¹. В цьому відношенні одностайністю відрізнялися прихильники Романа Дмовського — зрештою, їхньою політичною базою була саме Галичина. Ставлення «дмовчиків» до українства і всього українського визначалося крайнім несприйняттям. Дмовський вважав, що «якщо українці мають стати поляками, то їх треба колонізувати, якщо ж вони мають стати самостійним народом, то їм треба гартуватися у вогні боротьби»². В першій половині 1930-х років національні демократи «судомно тримали-

¹ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. — Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. — S. 132.

² Цит. за: Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX століття*. — К., 2003. — С. 189.

ся інкорпораційної програми щодо земель Західної України»³. Ця програма теоретично виходила з переконання в польськості всієї Західної України і сприйнятті українського руху, незалежно від його спрямованості, виключно як «німецької інтриги». Українцям абсолютно відмовлялося в праві на самостійне існування. Саме з кола ендеків виходили найрадикальніші ідеї щодо поборювання українського руху. З точки зору послідовників Дмовського, для українців існував тільки шлях національної асиміляції з поляками.

На відміну від програми націонал-демократів, в середовищі санації не існувало чіткої програми дій щодо українців і єдиного проекту політичної тактики. Єдиною спільною рисою, яка об'єднувала цей табір, була ідея державної асиміляції українців⁴, викладена у федеративному проекті Пілсудського. З цього погляду, українцям надавалося право на культурний розвиток, визнавалася їхня етнічна окремішність, але при цьому вимагалася повна лояльність до польської державності і відмова від спроб здобути власну незалежність. В кожному разі, якщо «ендеція» мислила в категоріях етнічності, то прихильники Пілсудського орієнтувалися передусім на ідею держави, менше уваги звертаючи на питання етнічної приналежності.

У 1930—1934 рр. тематика діяльності ОУН стала одною з найпопулярніших у газетах, часами не поступаючись популярністю інформації про перших осіб держави. Враховуючи, що частота появи в пресі інформації про націоналістичне підпілля прямо залежала від активності підпільних структур, як показано в таблицях⁵, це було закономірним наслідком того, що саме початок 1930-х років став часом найбільшої активності ОУН в Західній Україні. Максимум публікацій припадає на вересень 1930 року (14 в «Gazeta Lwowska», 33 в «Kurier Lwowski»), серпень–вересень 1931 р. (7 і 15 та 13 і 8 відповідно), грудень 1932 р. (13 і 17 відповідно) та осінні місяці 1933 року. Останній великий сплеск зацікавленості протягом досліджуваного періоду датується літом 1934 р.

³ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*. — S. 125.

⁴ *Ibidem*. — S. 133.

⁵ Таблиці підготовані на основі даних, зібраних в ході опрацювання збірок періодики 1930-х років, які зберігаються у бібліотеці Центрального державного історичного архіву у Львові (далі — ЦДІА України у Львові).

Час найбільшої кількості публікацій збігається не стільки з часом найбільшої активності ОУН, скільки з перебігом судових процесів проти членів ОУН за участь в акціях саботажу, замахам та інших видах «антидержавної діяльності». Особливо це видно на прикладі 1932 р., коли найбільша кількість публікацій припала на грудень — місяць процесу Біласа і Данилишина⁶. Більшість публікацій жовтня 1933 року присвячена не стільки фактові замаху бойовика ОУН Миколи Лемика на службовця радянського консульства у Львові, скільки судові над Лемиком.

Основним жанром публікацій в обох газетах є короткі інформаційні повідомлення, часто об'єднані в тематичні блоки. «Kurjer Lwowski» під час «саботажної акції» 1930 р. повідомляв читачів про події у формі великих, обсягом до двох газетних аркушів, інформаційних блоків.

Другим за частотою використання жанром є репортаж. Найчастіше репортажі висвітлювали перебіг судових процесів. Варто відзначити увагу часописів до різних деталей, дат, імен. Журналісти як «Курера», так і «Газети Варшавської» фіксували практично кожне слово суддів та підсудних.

Висвітлення подій супроводжувалося аналітичними статтями. Тематами таких статей, як правило, ставали актуальні події, фігури окремих підсудних, ідеологія та дії ОУН в цілому. Одночасно друкувалися передруки з польських — найчастіше українських та німецьких газет — з приводу окремих акцій націоналістів. Основним донором альтернативних думок була газета «Діло», яку сприймали як найавторитетніше пресове видання в українському середовищі і яка не мала репутації рупора радикалів. Практика «прив'язування» до актуальних подій була основною причиною вже згаданого прямого зв'язку — основна маса матеріалів, які можна віднести до розряду «аналітики», при всій умовності даного визначення, припадає на час гучних судових процесів або винятково енергійної діяльності ОУН. Так, у «Gazeta Lwowska» такі матеріали з'явилися восени 1930 р. (пацифікація та суд у справі

⁶ Після нападу членів ОУН на пошту у м. Городок в листопаді 1932 р. відбувся процес над затриманими учасниками нападу. Свою назву процес отримав від прізвищ учасників операції — Василя Біласа і Дмитра Данилишина, які були засуджені до смертної кари.

замаху на «Східні Торги»), влітку 1931 р. (вбивство польського політика, депутата сейму Тадеуша Голувка), навесні 1932 р. (вбивство комісара поліції Еміліана Чеховського), влітку 1934 р. (вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького та директора Академічної гімназії у Львові Івана Бабія, серія процесів з приводу давніших акцій ОУН). В «Kurjer Lwowski» публіцистичні матеріали припали переважно на другу половину 1930 р., осінь 1931 р., жовтень 1933 р. (вбивство працівника радянського консульства у Львові Алексея Майлова) та літо 1934 р.

Для «провладної» «Gazety Lwowskiej» характерний спокійний, врівноважений тон викладу матеріалу, натомість опозиційний «єндецький» «Kurjer» характеризується підкресленою емоційністю.

Персонажами публікацій про діяльність націоналістичного руху часто ставали студенти Львівського університету. Крім участі в акціях, студенти виконували організаційні обов'язки, займали керівні функції, іншими словами, виступали керівним ядром ОУН. Нижче подано короткий перелік студентів університету, яких згадують як членів Організації Українських Націоналістів (див. табл. 3).

Зазвичай журналісти наголошували на факті наявності чи, навпаки, відсутності вищої освіти у підпільників — героїв публікацій. У коротких інформаційних повідомленнях про арешти осіб, запідозрених у підпільній діяльності, які публікувала «Gazeta Lwowska», подавалися не тільки їхні імена та вік, а й соціальний статус та рід занять⁷, що дуже допомагає у випадку встановлення особи студентів, але мало що додає в плані визначення ставлення до них як до діячів українського націоналістичного руху. Тому основним матеріалом для аналізу є репортажі з залу суду та аналітичні статті, написані під час кожного великого судового процесу. Журналісти давали підсудним власні докладні характеристики.

Першим прикладом такої характеристики є опис обвинувачених студентів у репортажі з процесу у справі нападу бойового відділу ОУН у вересні 1931 р. на поштову карету під Бібркою. Серед групи обвинувачених у цьому процесі, який відбувся у жовтні—листопаді

⁷ Kurjer Lwowski. — 1930. — 30 stycznia. — S. 6.

1931 р., фігурують студенти Богдан Кравців, Богдан Кордюк, брати Жигмонт і Осип Процишини. Першого з названих схарактеризовано так: «...відігравав дуже важливу роль у конспіративній роботі. Ще перед з'єднанням* УВО і ОУН в 1929 р. Кравців був керівником реферату пропаганди в бойовій команді УВО, одночасно головою Союзу Української Націоналістичної Молоді і редактором його часопису... відіграв значну роль у творенні ОУН... був зв'язковим крайового коменданта УВО Сеника... заперечує, що має щось спільне з ОУН або що пов'язаний з нападом під Бібркою»⁸. В повідомленні про арешт Богдана Кравців зазначалося, що він «адміністратор українського Академічного Дому... визначний діяч українських націоналістів, співпрацівник “Українського голосу” в Перемишлі, активний діяч пропаганди ОУН»⁹. Іншого з підсудних, Богдана Кордюка, представлено як агітатора і ідейного натхненника саботажів. Зокрема, йому приписано фразу: «Добре було б підпалити фільварок»¹⁰. На тому процесі усі студенти відмовилися давати свідчення під час розгляду справи у суді¹¹.

Іншим прикладом є студент Василь Турковський, який під час розгляду справи у Тернополі в лютому 1933 р. «відмовився давати свідчення в слідстві, на суді заявив, що перед судом окупантів свідчити не буде... навіть прокуророві відмовився відповісти на запитання про громадянство»¹². Згадки про вперту відмову свідчити повторюються у випадках Зенона Коссака¹³, Богдана Кордюка¹⁴, Зенона Матли¹⁵, Михайла Бардина¹⁶, Євстахія Гука¹⁷. Щодо останнього спеціально підкреслено, що під час слідства саме він з усієї групи нічого не визнав і не підтвердив. Микола Лемик під час «наглого суду» в справі замаху на працівника радянського консульства заявив: «До вчинку признаюся. До вини — не признаюся»¹⁸.

* Так у тексті.

⁸ Kurjer Lwowski. — 1931. — 21 października. — S. 10.

⁹ Gazeta Lwowska. — 1930. — 1 listopada. — S. 4.

¹⁰ Gazeta Lwowska. — 1931. — 21 października. — S. 10.

¹¹ Kurjer Lwowski. — 1931. — 23 października. — S. 10.

¹² Kurjer Lwowski. — 1933. — 11 lutego. — S. 10.

¹³ Kurjer Lwowski. — 1933. — 22 czerwca. — S. 10.

¹⁴ Kurjer Lwowski. — 1931. — 21 października. — S. 10.

¹⁵ Kurjer Lwowski. — 1934. — 27 października. — S. 8.

¹⁶ Gazeta Lwowska. — 1934. — 24 czerwca. — S. 2.

¹⁷ Gazeta Lwowska. — 1931. — 14 października. — S. 6.

¹⁸ Gazeta Lwowska. — 1933. — 30 października. — S. 3.

Під час суду над так званою «групою Лемика» підсудний, студент юридичного факультету Дмитро Мирон заявив: «Обурливо і деморалізуюче, що адвокат звертається до нас польською мовою!»¹⁹.

Увага обох газет до постаті Лемика є безпрецедентною порівняно з іншими згаданими особами. Це було зумовлено як резонансністю вчиненого ним замаху на працівника радянського консульства у Львові, так і фактом, що об'єктом замаху був громадянин сусідньої держави. Свою роль відіграла демонстративна заява Лемика, що замах було виконано з санкції ОУН. Лемик фігурує на сторінках обох газет спочатку в жовтні 1933 р. — у зв'язку з виконанням замаху на працівника радянського консульства у Львові О. Майлова та негайним судом, а пізніше — в червні–липні 1934 р., під час судового процесу над більшою групою членів Організації, причетних до замаху. Перші відомості про Лемика надходять як про виконавця замаху і члена ОУН²⁰. Обидві газети не називають його по імені аж до перших повідомлень про судовий процес.

У замітці про початок суду над Лемиком «Kurjer Lwowski» подає його організаційну біографію, підтверджуючи тим самим свою репутацію газети, ознайомленої з внутрішніми справами ОУН. Згідно з викладом «Kurjer Lwowski», М. Лемик до замаху вже одного разу був арештований — в травні 1933 р., у зв'язку з організованою членами ОУН маніфестацією на відкритті надгробного пам'ятника Іванові Франкові²¹, а також згадано, що раніше, ще навчаючись у гімназії, Лемик так і не повернув до гімназійної бібліотеки книгу про Леніна²². «Gazeta Lwowska» подала опис зовнішності М. Лемика: «Сильної будови блондин з маленькими вусиками, обличчя не інтелігентне, одягнений в чорне... усмішкою вітається з оборонцем, доктором Шухевичем»²³.

Якщо в жовтні газети сконцентрувалися на зовнішності і біографії М. Лемика та, зрозуміло, на самому факті вбивства

¹⁹ Kurjer Lwowski. — 1934. — 12 lipca. — S. 9.

²⁰ Kurjer Lwowski — 1933. — 23 października. — S. 1; Gazeta Lwowska. — 1933 — 23 października. — S. 3.

²¹ Kurjer Lwowski. — 1933. — 26 października. — S. 5.

²² Ibidem.

²³ Gazeta Lwowska. — 1933. — 1 listopada — S. 4.

О. Майлова, то в повідомленнях від червня 1934 р. основна увага була спрямована на поведінку Лемика на суді: «Лемик оберігає своїх товаришів, не виявляє їхніх прізвищ, ані не вказує на контакти, які його пов'язували з підсудними»²⁴. В очах журналістів М. Лемик є центральною постаттю всієї групи, якому приділяється увага вже з перших рядків матеріалу: «...у в'язничному одязі. Входить сміливо і спокійно»²⁵. Як і «Gazeta», «Kurjer Lwowski» відзначає факт, що Лемик прийняв на себе усю вину і відмовився свідчити проти товаришів.

Дуже часто в репортажах та публікаціях студентів Львівського університету характеризують як керівних осіб у підпіллі, які переважно відіграють ключову роль в окремих акціях. Так, в листопаді, повідомляючи про арешти серед членів ОУН, виділено арешт двох братів Процишинів — бойовиків ОУН, з зауваженням, що обидва — студенти²⁶.

Над усіма арештованими в листопаді 1930 р. розпочався суд в жовтні наступного року²⁷. Усіх їх об'єднали в справі нападу на поштову карету під Бібркою. Окремо виділено всіх студентів — братів Процишинів, Зеновія Книша, Богдана Кордюка, Миколу Максим'юка та Богдана Кравціва, як осіб, що відігравали керівну роль у структурах ОУН²⁸. Одного з підсудних, Зеновія Книша, описано додатково: «студент прав, проживає в Академічному Домі по вул. Супінського, 21. Книш був організатором замаху і безпосередньо ним керував»²⁹. В тій же публікації згадано про студентів Львівського університету Івана Габрусевича та Миколу Максим'юка.

В повідомленні про судовий процес над групою звинувачених у приналежності до ОУН особливо виділено фігуру Василя Турковського, студента юридичного факультету Львівського університету. Зазначено, що мешкав в Академічному Домі, охарактеризовано як найзатятішого серед усієї групи підсудних (переважно місцевих селян)³⁰. Ще одну студентку Львівського університету, Ірину По-

²⁴ *Gazeta Lwowska*. — 1934. — 7 lipca — S. 3.

²⁵ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 8 lipca. — S. 7.

²⁶ *Gazeta Lwowska*. — 1930. — 1 września. — S. 6.

²⁷ *Gazeta Lwowska*. — 1931. — 21 października. — S. 6.

²⁸ *Kurjer Lwowski*. — 1931. — 21 października. — S. 6.

²⁹ *Gazeta Lwowska*. — 1931. — 3 sierpnia. — S. 4.

³⁰ *Kurjer Lwowski*. — 1933. — 11 lutego. — S. 10.

торейко, представлено як поширювача нелегальної літератури та головного організатора групи пропагандистів ОУН³¹.

На початку листопада 1933 р. відбулися масові арешти серед української молоді. Повідомляючи про подію, «Kurjer Lwowski» окремо зазначив, що серед арештованих були студенти Іван Яремко, Ярослав Гошко та Феофан Болосянський³².

У центрі серії репортажів про процес над так званою «групою Лемика» опинилися постаті двох студентів — сам М. Лемик і Дмитро Мирон, — причому як у «Gazeta Lwowska», так і в «Kurjer Lwowski». Аналогічним чином вирізняла роль студентів Львівського університету в структурі ОУН на Жовківщині «Kurjer Lwowski» в серії репортажів з процесу групи членів ОУН. Так, у статті «Коли “Чорний” іде на “мокру” роботу для ОУН»³³ зазначено, що з усієї групи найвищий ступінь в організації займає студент Львівського університету Зеновій Матла. Роль його особи для нелегальної мережі українських націоналістів у Жовкві означено коротко: «диктатор» Жовкви³⁴. Саме Матлу «Kurjer» вважав провідником ОУН Жовківщини, йому приписувався наказ про замах на поліцейського Яцину³⁵. Поруч з Матлою важливою фігурою у підпіллі названо студента права Юрія Малиновського як керівника жовківської «Трійки» ОУН. Йому приписувалося залучення до ОУН виконавця замаху Григорія Куликівця. Ще одними героями публікації були студенти Іван Микитюк і Мирон Богун — за даними газети, вони викладали на вишколі ідеологію ОУН. Додатково зазначено, що всі п'ятеро, включно з Матлою, мають найкращу освіту в усій групі³⁶.

Справжню оцінку діяльності українських студентів в націоналістичному підпіллі містять коментарі, якими супроводжують опис окремих фігур автори репортажів. В цьому відношенні «Gazeta Lwowska» практично не демонструє свого ставлення до підсудних, чого не скажеш про «Kurjer», для якого вживання емоційних епітетів є ознакою стилю. Так, поведінку на суді сту-

³¹ *Gazeta Lwowski*. — 1933. — 13 maja. — S. 8.

³² *Kurjer Lwowski*. — 1933. — 2 listopada. — S. 2.

³³ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 27 października. — S. 8.

³⁴ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 6 listopada. — S. 8.

³⁵ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 6 listopada. — S. 8.

³⁶ *Ibidem*.

дента Василя Турковського прокоментовано: «Робить з себе героя»³⁷. Висвітлення процесу над групою Кравціва восени 1931 р. супроводжується коментарями: «Від усього відхрещуються», свідчення Кордюка схарактеризовано: «Дає викрутні відповіді»³⁸.

Особливо показовими у цьому відношенні є матеріали, які стосуються процесів, пов'язаних з М. Лемиком. Характеризуючи Лемика, газета заявляє, що обличчя підсудного «не інтелігентне»³⁹. Характеристика продовжується переказом біографії М. Лемика, причому, як уже згадувалося, наголошується на побутових дрібницях на зразок неповернутої в бібліотеку книги⁴⁰. Читача стараються переконати, що мотивація вчинку М. Лемика не пов'язана з жодними вартими уваги причинами, що підтверджується такою загальною оцінкою поведінки української сторони на процесі М. Лемика: «...пробують перетворити зал суду на арену інтриг і політичних демонстрацій»⁴¹. Поведінку іншого підсудного з «групи Лемика», студента юридичного факультету Д. Мирона, описано так: «при можливості нищпорить в параграфах і часто складає заяви»⁴². Таку поведінку газета пояснює фактом навчання Мирона на юридичному факультеті і, відповідно, обізнаністю з нюансами юридичної процедури.

Поряд з характеристиками окремих осіб трапляються також загальні характеристики підсудних. Так, «групу Лемика» описано коротко: «люди молоді, внутрішньо сильні, по яких видно, що пройшли бойовий вишкіл в ОУН»⁴³. «Gazeta Lwowska» подає цікавий аналіз внутрішніх стосунків у групі. Згідно з твердженням репортера, група ділиться на три більш-менш рівні частини: підсудні з першої групи зізналися в приналежності до Юнацтва ОУН, але заперечували політично-військову спрямованість організації, друга група, давши свідчення під час слідства, на суді відмовляється від них, на відміну від третьої групи, члени якої складають обширні зізнання, часто добровільно. Зазначено,

³⁷ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 6 listopada. — S. 10.

³⁸ *Kurjer Lwowski*. — 1931. — 21 października — S. 7.

³⁹ *Gazeta Lwowska*. — 1933. — 1 listopada. — S. 4.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 15 lipca. — S. 7.

⁴² *Gazeta Lwowska*. — 1934. — 12 lipca. — S. 9.

⁴³ *Kurjer Lwowski*. — 1934. — 8 lipca. — S. 7.

що до таких решта звертається через «пане», а не «товаришу»⁴⁴, таким чином демонструючи відчуження.

Періодика приділяла належну увагу також загальним питанням світогляду підпільників, які, як правило, розглядалися в окремих публікаціях. На їхній зміст і, відповідно, на остаточну оцінку факту активної участі студентів університету в націоналістичному русі, безпосередньо впливала ідеологічна орієнтація конкретної газети, внаслідок чого саме тут проступають основні різниці.

«Gazeta Lwowska», як представник офіційної влади, розглядала ситуацію з точки зору інтересів міжвоєнної польської держави. ОУН для неї — передусім організація, яка нагнітала протистояння між українцями та поляками і тим самим діяла проти стабільності держави⁴⁵. У контексті обраної тематики найхарактернішою є стаття «Культ револьвера», опублікована в «Gazeta Lwowska» 21 червня 1931 р.⁴⁶, яка фактично є декларацією ставлення газети до молоді як найактивнішої частини ОУН. Характеристика, дана молодіжному ядру ОУН, звучить так: «Молоді люди, які у всіх суспільствах і націях повинні бути прикладом чистоти почуттів, думок та ідеалів... тут раз у раз допускаються вчинків, які... іменуються найзвичайнішим грабунком, вбивством, підпалом та ін.»⁴⁷. Фактично газета свідомо залишає поза увагою політичну мотивацію дій націоналістичної молоді, аргументуючи власну позицію «кримінальною» формою акцій ОУН. Цей же аргумент дозволяє редакції зайняти позицію захисника державного інтересу як такого, обминаючи питання національного підтексту у вчинках учасників подій: «Можемо собі сказати, що нас це не обходить, тому що це внутрішні порахунки українців (в тексті — «русинів» — О.І.) між собою, і можемо перейти до порядку денного. Так нам сказати не можна, по-перше, тому, що усе це відбувається в межах нашої держави і стосується її громадян, по-друге, це справи, які обурюють кожного, хто здатний мислити етичними категоріями»⁴⁸. Журналісти вважають, що

⁴⁴ *Gazeta Lwowska*. — 1934. — 12 lipca. — S. 9.

⁴⁵ *Gazeta Lwowska*. — 1930. — 1 września. — S. 1.

⁴⁶ *Gazeta Lwowska*. — 1931. — 22 czerwca. — S. 1.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

студент-підпільник «без глибших роздумів, ідучи за власним злочинним імпульсом або чиймсь злочинним нашіптуванням, хапає за револьвер і кладе кінець життю іншої людини»⁴⁹. Оскільки стаття написана після чергового акту «експропріації», автор наголошує, що одною з цілей націоналістів є здобуття матеріальних засобів⁵⁰, на основі чого робить висновок про аморальність дій і цілей підпільників.

Погляд на молодих членів ОУН як на маргінальне явище українського суспільства на той час уже став домінуючим у публікаціях «Gazeta Lwowska». За рік до виходу «Культу револьвера» в іншій публікації молодих націоналістів схарактеризовано як «законспіровані групки молокососів», які «завтра можуть ударили на власних співвітчизників» тільки з тієї причини, що старше покоління «в чомусь спротивилося волі «молодих»⁵¹. Звідси — постійні нарікання на начебто «пасивність» старшого покоління українців, яке чомусь не надає допомоги державі у справі ослаблення і повного знищення подібних радикальних молодіжних груп⁵². Практично в кожній публікації повторюється висловлена в 1930 р. теза про маргінальність і обмеженість впливів ОУН⁵³.

Такий відносно компромісний тон газета мала до літа 1934 р. Подією, яка змінила ставлення редакції до «української проблеми», стало вбивство міністра Б. Перацького. Перша ж стаття після повідомлення про участь ОУН у вбивстві мала виразну назву «Покласти край безправ'ю»⁵⁴. Сама ОУН вкотре названа «ворогом польської державності», а її члени, в тому числі і університетська молодь, постають як «молоді ... хлопці всотують в себе отруту жорстокої, кривавої, дикої ненависті... не дивуймося ж, що з такої молоді виростають терористи...»⁵⁵. Через неповних два тижні та ж газета написала про членів націоналістичного підпілля як про «законспіровану групу терористів, яка бореться з польсь-

⁴⁹ *Gazeta Lwowska*. — 1931. — 22 czerwca. — S. 1.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Gazeta Lwowska*. — 1931. — 22 czerwca. — S. 1.

⁵² *Gazeta Lwowska*. — 1931. — 8 sierpnia. — S. 1; *Gazeta Lwowska*. — 1932. — 18 września. — S. 1.

⁵³ *Gazeta Lwowska*. — 1930. — 5 października. — S. 1.

⁵⁴ *Gazeta Lwowska*. — 1934. — 15 lipca. — S. 1.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Gazeta Lwowska*. — 1934. — 27 lipca. — S. 1.

кою державністю всіма доступними засобами»⁵⁶. Підсумок: «Нема з ким вести розмови»⁵⁷. По суті, позиція газети була свого роду популярним викладом намірів офіційної влади, яка після вбивства Б. Перацького взяла курс на знищення українського підпілля.

На відміну від частково поміркованої позиції «санаційної» «Gazeta Lwowska», «Kurjer Lwowski» однозначно і рішуче не визнавав легітимності українського національно-визвольного руху. На ставлення цієї газети до українців взагалі яскраво вказує факт написання слова «українець», «український» завжди в лапках і з малої літери⁵⁸. «Kurjer» здебільшого не виділяє українську молодь, в тому числі і студентів, в окрему групу, як це бачимо в інших виданнях, що є наслідком бачення всього українського суспільства як єдиної спільноти, чітко спрямованої проти польського народу⁵⁹. Тому «Kurjer» постійно повторював тезу, що основне джерело кадрів для українського націоналістичного підпілля — легальні українські організації⁶⁰. Разом з тим, «Kurjer» чітко виділяє освічену українську молодь як основний «мотор» підпільних акцій: «...то не ті, позбавлені освіти сільські хлопці, які далися втягнути в злочинну роботу... але типові нові інтелігенти...»⁶¹. Загалом молоді сприймається радше як об'єкт агітації цих «нових інтелігентів» — «Руська (так у тексті — О. І.) молодь... дихає нездоровою атмосферою ненависті до всього, що польське, поширюваною посланцями ОУН»⁶².

На тоні публікацій позначилося традиційне для народних демократів уявлення про український рух загалом як про «німецьку інтригу» — у низці статей однозначно стверджувалося, що весь український рух є витвором Німеччини⁶³. Варто зауважити, що як доказ подавалися цілком реальні факти — наявність військової співпраці з Німеччиною, подібність німецької та української ситуацій і прагнення політичного керівництва як Німеччини, так і українства

⁵⁷ *Gazeta Lwowska*. — 1934. — 27 lipca. — S. 1.

⁵⁸ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 27 września. — S. 5.

⁵⁹ *Ibidem*. — 26 września. — S. 2.

⁶⁰ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 17 lipca. — S. 4-5; 19 lipca. — S. 4; 1931. — 26 marca. — S. 11.

⁶¹ *Kurjer Lwowski*. — 1931. — 26 marca. — S. 11.

⁶² *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 1 lipca. — S. 4.

⁶³ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 11 lipca. — S. 5; 1930. — 26 września. — S. 2; 1931. — 19 listopada. — S. 5.

до ревізії Версальської міжнародної системи⁶⁴. Можна сказати, що з раціональних фактів «Kurjer» робив ірраціональні висновки. Сам національний рух окреслюється терміном «український сепаратизм»⁶⁵, а учасники руху — «берлінські пахолки»⁶⁶.

Попри гостру упередженість, ендецькій газеті властива увага до практичної сторони функціонування ОУН як підпільної організації. Вже в першому матеріалі, присвяченому ОУН, докладно описано принципи керівництва Організацією, роль Є. Коновальця, міжнародні контакти керівництва націоналістів⁶⁷. Надалі в низці розлогих статей розглядається тактика, стратегія, структура ОУН. Особливо показова в цьому відношенні серія публікацій під загальною назвою «Чого хочуть, чого прагнуть і чим загрожують нам українські сепаратисти?»⁶⁸. Протягом публікації серії було обговорено тактику і методи боротьби ОУН, причому особливо висвітлено роль і значення терору як методу політичної боротьби. Окремо схарактеризовано саботажні акції⁶⁹.

Варто також зазначити, що майже всі публікації, за винятком однієї-двох, присвячені націоналістичному рухові і участі в ньому молоді, вийшли в 1930 — першій половині 1931 рр., пізніше подібних розвідок не друкували. Враховуючи специфіку і докладність інформації, можна припустити про контакти журналістів «Курера» з поліцією, але це питання виходить за межі нашої розвідки.

Попри територіальну обмеженість дій ОУН, резонанс від акцій націоналістів досягав також столиці, проявом чого були публікації у щоденній столичній газеті «Kurjer Warszawski». Порівняно з матеріалами львівських газет, публікації «Kurjer Warszawski» мають свою специфіку. Насамперед, вони менш докладні і зосереджуються виключно на найважливіших і найрезонансніших акціях. Кількість і частота публікацій відчутно поступаються тим самим показникам у львівських газетах. Також матеріали «Kurjer Warszawski» відзначаються схематичністю і лаконічністю. Причиною цьо-

⁶⁴ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 19 listopada. — S. 1.

⁶⁵ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 27 września. — S. 5.

⁶⁶ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 26 września. — S. 2.

⁶⁷ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 11 lipca. — S. 5-6.

⁶⁸ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 26—29 września. — S. 3; 4 października. — S. 3.

⁶⁹ *Kurjer Lwowski*. — 1930. — 4 października. — S. 5.

го є віддаленість Варшави від епіцентру діяльності українського підпілля, що спричиняло порівняно низьке зацікавлення варшавської публіки. До цього додається специфіка підпільної діяльності з необхідністю конспірації, що, відповідно, призводить до інформаційних пробілів та неясностей у газетних повідомленнях про осіб, пов'язаних з нелегальною діяльністю, які не завжди спроможні повністю прояснити навіть добре поінформовані газети, до яких належав «Kurjer Warszawski». Кількість публікацій зростає в міру наростання інтенсивності дій ОУН, основна їхня маса припадає на 1932—1933 рр. — час серії процесів над членами ОУН в Галичині та одної з найрезонансніших акцій Організації — замаху на чиновника радянського консульства у Львові О. Майлова. В 1934 р. кількість публікацій дещо зменшена, навіть при тому, що в червні 1934 р. в самій Варшаві було вбито міністра внутрішніх справ Б. Перацького.

Основним сюжетом, як і в львівських газетах, є арешти студентів Львівського університету за звинуваченням в участі у підпільній діяльності та судові процеси над ними.

Вперше студенти Львівського університету з'являються в матеріалах «Kurjer Warszawski» у вересні 1930 р. в зв'язку з «саботажною акцією». В середині вересня газета повідомила про арешти підозрюваних у підпільній діяльності. Серед них значився студент філософського факультету Львівського університету Іван Сеньків, якому інкримінували підбурювання до підпалів та безпосередню участь в них⁷⁰. За весь час «саботажної акції» влітку — восени 1930 р. це єдиний випадок, коли згадано про причетність до ОУН студентів університету. За 1931 рік повідомлень про арешти чотири і усі вони стосуються вбивства Тадеуша Голувка. Повідомлення про арешти датовані 2, 3, 4 і 6 жовтня 1931 р.⁷¹ Особливо цікаве останнє повідомлення, в якому йдеться про арешт двох студентів, зовнішній вигляд яких свідчив про тривале перебування в лісі, що дало можливість припустити, що частина причетних до організації, виконання та прикриття замаху перебувала в лісах⁷².

⁷⁰ Kurjer Warszawski. — 1930. — 14 września. — S. 6.

⁷¹ Kurjer Warszawski. — 1931. — 2 września. — S. 3; 3 września. — S. 3; 4 września. — S. 4; 6 września. — S. 24.

⁷² Kurjer Warszawski. — 1931. — 6 września. — S. 24.

Публікації за наступні роки — тобто 1932 і 1933 — концентруються переважно навколо двох основних фігур — Зенона Коссака та Миколи Лемика — у 1932 і 1933 рр. відповідно. Коссака фігурує в матеріалах повідомлень як співзвинувачений у процесі Біласа та Данилишина⁷³. Коссакові було пред'явлено звинувачення у підбурюванні до нападу на пошту в Бібрці та співорганізації нападу⁷⁴. Як і у львівських газетах, відмічено стійку поведінку Коссака на суді — послідовну відмову від свідчень, відповіді виключно українською мовою та відмову визнати провину⁷⁵. Позиція Коссака не обмежувалася самообороною, він також спростовував зізнання менш стійких підсудних — в даному разі Миколи Мотики⁷⁶.

У 1933 р. центральною постаттю публікацій стає Микола Лемик. Як і у львівських газетах, в перших матеріалах повідомляли тільки про приналежність підсудного до ОУН, не називаючи його самого. Окремо відзначалася спокійна поведінка М. Лемика і нетипова для підпільників добровільна здача в руки поліції та негайне після арешту зізнання в умисності замаху і факті виконання його з наказу ОУН⁷⁷. Тільки в репортажі з «наглого суду» над М. Лемиком повідомляється його ім'я та прізвище, а також про факт його навчання на правничому факультеті Львівського університету⁷⁸. Зазначено, що підсудний М. Лемик, хоча зізнається у вчиненому, не відчуває за собою провини, про що відверто заявляє на суді⁷⁹.

Як і львівські газети, «*Kurjer Warszawski*» кількаразово наголосив на керівній ролі студентства серед загалу підпільників. У повідомленні про арешт у грудні 1932 р. двох учасників підпілля, Стефана Мацака та Миколи Ясінського, зауважено, що останній, вірогідно, був керівником «саботажної» акції 1930 р. на території Станиславівщини⁸⁰. Подібне зауваження зроблене в повідомленні про арешт слухача теологічного факультету Василя Козака, якого звинуватили у підбурюванні до «саботажів» і керівництво ними⁸¹.

⁷³ *Kurjer Warszawski*. — 1932. — 15 *grudnia*. — S. 13.

⁷⁴ *Kurjer Warszawski*. — 1932. — 18 *grudnia*. — S. 29 — 30.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Kurjer Warszawski*. — 1932. — 20 *grudnia*. — S. 6.

⁷⁷ *Kurjer Warszawski*. — 1933. — 22 *października*. — S. 25.

⁷⁸ *Kurjer Warszawski*. — 1933. — 31 *października*. — S. 7.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Kurjer Warszawski*. — 1932. — 24 *grudnia*. — S. 22.

⁸¹ *Kurjer Warszawski*. — 1933. — 7 *sierpnia*. — S. 5.

У репортажах з процесу у справі вбивства Тадеуша Голувка «Kurjer» особливо відмітив жіночу постать — студентку філософського факультету Львівського університету Марію Федусевич⁸². Згідно з даними газети, Федусевич була зв'язковою між підпільниками, отже, виконувала винятково складну і небезпечну роботу. На суді виступала як свідок, причому автор матеріалу зазначив, що її відповіді переважно складені так, щоб не повідомити судові нічого суттєвого⁸³.

В оцінці дій студентів-націоналістів варшавське видання не виробило власної думки, його позиція була швидше сумішню позицій львівських видань, про що свідчать неодноразові посилання на тексти, опубліковані у Львові. Хоча ця ж обставина може бути свідченням того, що журналісти намагалися підкріпити власну точку зору посиланнями на тих, хто мав постійний доступ до місця безпосереднього перебігу подій. На глибину осмислення проблеми, безперечно, впливав факт віддаленості Варшави від театру подій, що сприяло виробленню уявлення про події в Галичині, як щось другорядне, менш важливе, порівняно з іншими проблемами суспільно-політичного життя Речі Посполитої. Характерно, що повідомлення про діяльність українського підпілля практично не потрапляли на перші сторінки «Kurjer Warszawski», за винятком повідомлень про вбивство Б. Перацького в червні 1934 р. Аналітичні матеріали з'явилися тільки двічі — у серпні 1930 р. та жовтні 1933 р.⁸⁴ В обох повторено традиційні для львівських газет тези про керіваність українським рухом з Берліна та неконтрольованість старшим поколінням політиків молодого покоління⁸⁵.

Як видно з усіх наведених фактів, український націоналістичний рух в цілому був постійною темою публікацій в усіх газетах. Через це парадоксальним чином польська періодика міжвоєнного Львова є цікавим джерелом до історії українського руху тих часів, зокрема, до біографій окремих його учасників.

Студенти університету — учасники націоналістичного підпілля привертали до себе увагу не тільки з причини резонансності акцій підпілля, а й через власну керівну роль у структурах підпілля.

⁸² *Kurjer Warszawski*. — 1933. — 29 września. — S. 5.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Kurjer Warszawski*. — 1930. — 13 sierpnia; 1933. — 31 października.

⁸⁵ *Ibidem*.

Відрізнявся тільки наголос — якщо «Gazeta» спеціально не акцентувала саме на студентській молоді, то «Kurjer» прямо вказував на роль студентів університету як «мозкового центру» підпілля. Закономірно, що львівські газети приділяли тематиці українського підпільного руху набагато більшу увагу, ніж варшавська преса, оскільки для регіональних газет проблема українського підпілля була постійною і нагальною. Натомість для центральної преси ця тематика переважно залишалася одною з багатьох тем. Наслідком цього було також те, що в оцінках руху варшавська газета так і не виробила окремої точки зору, повторюючи оцінки львівської преси.

ТАБЛИЦЯ 1. ЧАСТОТА ЗГАДОК ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ
В «GAZETA LWOWSKA» (1930—1934 рр.)

	1930	1931	1932	1933	1934
Січень	2	3	2	4	—
Лютий	1	2	2	5	2
Березень	—	2	4	2	2
Квітень	1	—	1	2	—
Травень	1	2	1	3	1
Червень	—	8	2	10	12
Липень	1	2	3	3	21
Серпень	5	7	1	6	
Вересень	14	15	2	11	
Жовтень	7	5	3	22	
Листопад	1	2	2	3	
Грудень	2	3	13	—	

ТАБЛИЦЯ 2. СТАТИСТИКА ЗГАДОК ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В ГАЗЕТІ
«KURJER LWOWSKI» (1930—1934 рр.)

	1930	1931	1932	1933	1934
Січень	5	3	—	3	
Лютий	2	6	4	6	
Березень	1	9	3	1	
Квітень	2	1	3	3	

Травень	11	4	3	4	
Червень	26	6	7	15	
Липень	11	3	2	6	
Серпень	29	13	—	5	
Вересень	33	8	4	16	
Жовтень	13	11	6	29	
Листопад	4	11	3	12	
Грудень	—	—	17	1	

ТАБЛИЦЯ 3. СТУДЕНТИ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ —
ЧЛЕНИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
У ПУБЛІКАЦІЯХ ЛЬВІВСЬКИХ ГАЗЕТ

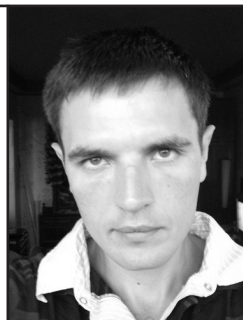
№	Прізвище, ім'я	Факультет і курс	Час згадки	
			«Gazeta Lwowska»	«Kurjer Lwowski»
1	Бардун Михайло	Юридичний ф-т	24.06.1934, 27.06.1934	
2	Богун Мирон	Юридичний ф-т		14.10.1934
3	Болосянський Феофан	Медичний ф-т		2.11.1933
4	Буцик Володимир			2.11.1933
5	Винницький Роман	Студент університету, деталі не вказано	2-3.12.1930	
6	Габрусевич Іван	Філософський ф-т	3.8.1930	
7	Гошко Ярослав	Юридичний ф-т		2.11.1933
8	Гук Євстахій	Юридичний ф-т	14.10.1931	14.10.1931
9	Гуменний Лев Іван	Юридичний ф-т	28.6.1934	7.07.1934
10	Заблоцький Юліан	Теологічний	26.06.1934	7.07.1934
11	Книш Зиновій	Юридичний	1.09.1930 21.10.1931	21.10.1931
12	Кордюк Богдан	Філософський (географія ⁸⁶)	21.10.1931	21.10.1930

⁸⁶ Kurjer Lwowski. — 1930. — 21 października. — S. 6.

13	Косак Зенон	Юридичний	8.06.1933	8.06.1933
14	Кравців Богдан		1.11.1930 21.10.1930	21.10.1930
15	Лаврівський Богдан	Юридичний	26.06.1934, 11.07.1934, 15.07.1934	7.07.1934, 8.07.1934
16	Лемик Микола	Філософський, 1 р.	7.07.1934, 15.07.1934	25.10.1933, 26.10.1933, 7-8.7.1934
17	Луцький Олександр		5.08.1934	27.10.1933, 7.08.1934
18	Макар Володимир			13.10.1930
19	Максимюк Микола	Юридичний	3.08.1931	
20	Малиновський Юрій	Юридичний		14.10.1934
21	Матла Зенон	Філософський		14.10.1934, 27.10.1934
22	Микитюк Іван	Юридичний		14.10.1934
23	Мирон Дмитро	Юридичний	26.06.1934	7.07.1934, 12.07.1934, 15.07.1934
24	Миськів Іван	Філософський	14.10.1931	
25	Поторейко Ірина	Філософський	13.05.1933	
26	Процишин Жигмонт	Юридичний	1.11.1930 21.10.1931	21.10.1931
27	Процишин Осип	Юридичний	1.11.1930 21.10.1931	21.10.1931
28	Сокіл Олександр	Медичний	24.09.1931	
29	Турковський Василь			11.02.1933
30	Яремко Іван	Юридичний	1.11.1933	

Ярослав Антонюк

*Кандидат історичних наук, науковий
співробітник Українського інституту
національної пам'яті*

У статті проаналізовано спроби налагодження співпраці між підпіллям Організації Українських Націоналістів (Бандери) та кримськими татарами. Показано, що підставою такої взаємодії могло бути усвідомлення спільної загрози від радянського імперіалізму. Зрештою співпраця обмежилася пропагандистською роботою агітаторів ОУН та невдалими переговорами з Курултаєм. На жаль, слабкі позиції українських націоналістів на півострові перешкоджали налагодженню тіснішої взаємодії з кримськими татарами. Ключові слова: кримські татари, українські націоналісти, німецькі окупанти, червоні партизани, депортація.

Yaroslav Antoniuk

The Crimean Tatar Factor in the Activity of OUN in the 1940's

In the article it is analyzed attempts to establish cooperation between underground Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera) and Crimean Tatars. It is shown that the basis for this interaction could be the realization of a common threat from the Soviet imperialism. In the end, cooperation was limited to the OUN outreach and unsuccessful negotiations with Kurultai. Unfortunately, weak position of the Ukrainian nationalists on the peninsula prevented from establishing closer cooperation with the Crimean Tatars.

Key words: Crimean Tatars, Ukrainian nationalists, Nazis, Red partisans, deportation.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ЧИННИК У ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У 1940-х рр.

Століттями український і кримськотатарський народи перебували у тісному економічному, культурному і політичному взаємозв'язку. Як зазначалося в пропагандистських документах УПА, складні перипетії історії знали як війни, так і союзи між українцями та кримськими татарами¹. Врешті обидва народи зблизило їх поневолення Російською імперією та прагнення до звільнення від національного гніту.

Діяльність українських націоналістів в північному Причорномор'ї привертала увагу багатьох істориків: Лева Шанковського², Володимира Сергійчука³, Юрія Щура⁴ та ін. Об'єктом їхніх досліджень була зокрема й Кримська мережа ОУН. Однак доволі актуальна у наш час тематика взаємин між українцями-самостійниками та кримськими татарами залишилася поза дослідницькою увагою.

Нещодавно став доступним для широкого загалу цілий масив нових джерел з історії ОУН в Криму, передусім інформаційних звітів з фонду 13-го Галузевого державного архіву СБ України. Відбулося це завдяки реалізації масштабного проекту «Електронний архів визвольного руху», авторами якого є співробітники Центру досліджень визвольного руху, Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»⁵. Тепер для ознайомлення з величезним масивом першоджерел достатньо лише мати доступ до мережі Інтернет і бажання дослідника неупереджено поглянути на події минулого.

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 70. — Арк. 53-54.

² Шанковський Л. Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр.). — Мюнхен: Український Самостійник, 1958. — 369 с.

³ Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941—1955. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 836 с.

⁴ Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. — Запоріжжя: МНК, 2006. — 68 с.

⁵ Електронний архів визвольного руху [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://avr.org.ua/>.

Ексклюзивним матеріалом, використаним у нашому дослідженні, є кримінальні справи засуджених українських націоналістів (Леоніда Ларжевського⁶ та Михайла Коробаня⁷) з Архіву Управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим. Нині їх оригінали знаходяться на анексованому Російською Федерацією півострові.

Вивчення згаданих документів дає розуміння ролі ОУН для налагодження дружніх взаємин з населенням Криму. Ще у брошурі ОУН «За Українське море!», виданій 1936 р. у Львові, зазначалося: «Під оглядом свого народонаселення Крим є мішаною територією. Та огляди географічного, стратегічного і господарського характеру промовляють за беззастережним належанням Криму до України. Географічне його положення таке, що хто володіє

⁶ Ларжевський Леонід Федосійович-‘Петро’, ‘Явір’, 1918 року народження, уродженець м. Новомиргород Кіровоградської області Навчався в транспортному інституті м. Дніпропетровськ, де у жовтні 1941 р. вступив до ОУН. Від вересня 1942 р. працював у референтурі СБ Південного крайового проводу ОУН. Арештований у жовтні 1942 р. поліцією. У січні 1943 р. відправлений гестапо до Ірпінського концтабору. Наприкінці липня 1943 р. в м. Умані втік з-під варти та прибув до Дніпропетровська. 28 серпня 1943 р. призначений керівником Кримського обласного проводу ОУН. Наступного дня, з документами на ім'я таємного агента Київської кримінальної поліції Івана Дубенка, прибув до Сімферополя. Запровадив там систему референтур, намагався налагодити зв'язки з кримськими татарами та білогвардійськими організаціями, а також залучити своїх агентів до загонів червоних партизан. На початку листопада 1943 р. виїхав до Умані. За завданням Василя Кука вступив до російської підпільної організації «Національно-Трудовий Союз Нового Покоління». Під час арешту у 1944 р. намагався застрелити з револьвера співробітника Уманського міськвідділу НКГБ. На допиті видавав себе за рядового учасника ОУН. Дав підписку допомагати у виявленні учасників антирадянського підпілля. За завданням СБ ОУН дезінформував НКГБ. Знову схоплений органами НКГБ 22 вересня 1945 р. Під час арешту намагався застрілити солдата, що його тримав, але пістолет дав осічку. Слідство тривало до 24 квітня 1946 р. Вирок і подальша доля невідомі.

⁷ Корбань Михайло Андрійович, 1903 року народження, уродженець с. Паланки Уманського району Черкаської області. Навчався в інституті м. Біла Церква (1925—1929). Від 1929 р. працював сільгоспінженером у різних радгоспах Херсонської області, від 1937 р. — головним інженером техвідділу ВКО м. Сімферополь, а згодом старшим інженером Управління машино-тракторної станції (МТС) Таврійського округу в м. Керчі. Допомогає евакуювати трактори. Від грудня 1941 р. допомагав німцям у відновленні МТС в Сімферополі, підбирав кадри. На його квартирі з початку 1943 р. мешкав Іван Янчишин, який заігував його допомагати ОУН. Перейшов 5 грудня 1943 р. в радянську підпільну групу «Серго». Поновлений 25 січня 1944 р. як член КПСС. Арештований 7 січня 1946 р. в м. Сімферополь відділом УНКГБ Кримської області.

Кримом (з найбільшим війсьним портом — Севастополем)[.] — той диктує свою волю коли не цілому Чорному морю, то з певністю на північному (отже українському) його побережжю»⁸. ОУН вважала кримських татар «поневолелим російським імперіалізмом» народом, а отже, «природним союзником» на цих теренах. Саме тому, як свідчать численні документи ОУН та УПА, підпілля уважно стежило за долею кримських татар, аналізувало їхні настрої. Численні інформаційні звіти ОУН за 1942—1943 рр. свідчили про прихильне ставлення кримських татар до українців. Щоправда, для багатьох з них важко було відрізнити російськомовного українця від росіянина⁹.

Українські націоналісти високо цінували згуртованість та національну свідомість кримських татар, яка сформувалася у протистоянні з Росією. Так, у статті УПА «Національно-політичне обличчя Криму» за весну 1943 р. зазначалося, що, незважаючи на малу чисельність, кримські татари являють собою потужну силу. Відзначалася їхня «солідарність», «зразкова національна єдність»¹⁰, наявність власної інтелігенції, яка намагається розвивати політичне життя народу¹¹. Крім того, як зазначалося, чимало кримських татар вчилися в українських університетах, вільно володіли українською мовою та любили українську культуру¹².

У статті «Національно-політичне обличчя Криму» з брошури «Осередні, Східні і Південні землі України під весну 1943 р.» констатується, що за часів Російської імперії кримськотатарський народ зазнав кількох депортацій, а тому «страшно ненавидить» росіян¹³. Небезпідставно цей народ асоціювався у кримських татар з московським імперіалізмом будь-якої барви, «білої, чи червоної»¹⁴.

У статті «Вісті з Криму (на основі повідомлень з місця й інформацій преси)» в брошурі ОУН «Вісник інформаційної служби», № 7—8 за серпень 1942 р., зазначалося, що сприйняття кримськотатарською інтелігенцією «більшовицького режиму» як

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 48. — Арк. 420—421.

⁹ Там само. — Т. 32. — Арк. 70—72.

¹⁰ Там само. — Арк. 73.

¹¹ ГДА СБ України — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 41. — Арк. 63—64.

¹² Шанковський Л. Похідні групи ОУН... — С. 188—189.

¹³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 73.

¹⁴ Шанковський Л. Похідні групи ОУН... — С. 180—188.

продовження російського колоніалізму¹⁵ спричинило репресії та домінування в народі германофільських настроїв¹⁶. Отже, коли вибухнула Друга світова війна, кримські татари розраховували на допомогу німців. Восени 1941 р. вони з запалом кинулись до розбудови свого національно-політичного життя з центром в давній столиці Кримського ханства Бахчисараї¹⁷. Був сформований комітет у складі «Мусульманського комітету», який мав великий авторитет серед кримських татар¹⁸. Заснували газету «Азат Крим» (Вільний Крим)¹⁹, створювали центри допомоги, школи й мечеті²⁰. Повірівши в обіцянку німців сприяти «свободі національного й політичного життя», чимало кримських татар вступило до складу поліції²¹. Розпочався набір добровольців до «Татарського легіону»²². У статті «Відомості з Криму» з часопису ОУН «Вісник української інформаційної служби» за червень 1942 р. зазначалося, що цей легіон брав участь у боях за Керч²³ та протидіяв головним чином радянським партизанам у важких умовах гірського Криму²⁴.

Проте ситуація не була однозначною. Менша частина кримських татар й надалі підтримувала більшовиків або була нейтральною²⁵. Інша частина, яка підтримала німців, нерідко робила це під тиском обставин. Інформаційні звіти ОУН фіксували трагічну ситуацію, в яку потрапили кримські татари. Як зазначалося, однією з багатьох причин записування у «Легіон» була платня у дві марки щоденно, яка дозволяла рятувати родини від голоду²⁶. Іншою причиною співпраці з німцями була необхідність протистояти те-

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 72.

¹⁶ ОУН в 1942 році: Документи / відп. ред. С. Кульчицький. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 234—235.

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 70—72.

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 73.

¹⁹ ОУН в 1942 році: Документи... — С. 234—235.

²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 73.

²¹ Літопис УПА. Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Початки УПА; документи й матеріали. Книга перша / відп. ред. Є. Штендера. — Торонто, 1989. — С. 100—101.

²² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 72.

²³ ОУН в 1942 році: Документи... — С. 234—235.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. — Арк. 21.

²⁵ Романько О. Радянські партизани і кримськотатарське населення в період німецької окупації Криму (1941—1944) // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). — 2011. — № 3—4. — С. 191—192.

²⁶ ОУН в 1942 році: Документи... — С. 234—235.

рору більшовиків, а також можливість рятувати своїх полонених²⁷. Слід зауважити, що незважаючи на те, що колабораціоністські формування в Криму були відомі в народі як «кримськотатарські батальйони», в них воювала така ж кількість росіян та представників інших національностей, як і кримських татар²⁸. Проте, саме на останніх сконцентрувався весь негатив та репресії червоних партизан. Вони, згідно з оунівською статтею «Вісті з Криму» за серпень 1942 р., почали вирізувати «за ізмену родінє» цивільне кримськотатарське населення²⁹.

Разом з тим доволі швидко кримським татарам стала зрозумілою «буйна лютість і нахабність німецького окупанта»³⁰. Поступово уся влада на півострові переходила до німецького господарського командування, а національні комітети залишилися без жодного впливу³¹. Що більше, преференції на посади в Криму надавалися давнім ворогам кримських татар — росіянам, які домінували в окупаційних установах³². Щораз наполегливіше німецька окупаційна адміністрація говорила про те, що Крим з цілою Таврією буде приєднаний безпосередньо до Третього Райху й заселений німцями з Румунії та Тіролю³³, а всі інші народи будуть змушені покинути півострів³⁴. Зрештою кримські татари були «дуже розчаровані і огірчені», що частина молоді гине в боротьбі з червоними партизанами, а інших арештовують німці³⁵. Багато учасників кримськотатарських батальйонів не хотіли надалі боротися за німців. Уже влітку 1943 р. німецькі та радянські джерела фіксували ослаблення дисципліни й падіння бойового духу в частинах «допоміжної поліції». Частина кримськотатарських колабораціоністських формувань переходила на сторону більшовиків, а вже взимку 1943 р. цей процес набув незворотного

²⁷ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 189.

²⁸ Магочій П. *Крим: наша благословенна земля.* — Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. — С. 119.

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 70.

³⁰ Там само. — Т. 21. — Арк. 21.

³¹ Літопис УПА. Т. 1: Волинь і Полісся. *Німецька окупація...* — С. 100—101.

³² Там само. — С. 89.

³³ Магочій П. *Крим: наша благословенна земля...* — С. 117.

³⁴ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 188—189.

³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 30. — Арк. 25—26.

характеру. У відповідь німці посилили репресії серед кримських татар³⁶.

Природно, що серед кримських татар зростали давні, традиційні симпатії до мусульманської Туреччини. Їхньому зближенню допоміг візит до Криму турецьких журналістів влітку 1942 р. Під час урочистостей на честь гостей, як зазначалося в статті ОУН «Національно-політичне обличчя Криму», татари мали змогу поговорити «з турецькими побратимами, очевидно не про шашлик»³⁷. Ці переговори не подобалися німцям. Щоб ізолювати кримських татар від Туреччини, вони перешкоджали членам «комітету» контактувати з емігрантами та навіть проводили серед таких осіб арешти³⁸.

Підпілля ОУН також намагалось відстежувати контакти між кримськими татарами та Туреччиною. Так, у звіті Кримського обласного проводу керівництву в Дніпропетровську повідомлялося, що влітку 1943 р. на півострів прибуло двоє турецьких офіцерів для роботи серед кримських татар³⁹. Надалі турецькі таємні емісари налагодили тісний зв'язок з кримськими татарами, а останні почали називати себе «кримськими турками»⁴⁰. Українське націоналістичне підпілля вважало, що кримські татари вимушені шукати сильного союзника⁴¹. Коли ж вдасться створити сильну українську державу, «татарський нарід стане вірно і лояльно на нашому боці»⁴². На доказ цьому згадували кримськотатарського громадсько-політичного діяча Ісмаїла Гаспринського, який орієнтувався на автономію півострова у складі України⁴³.

Один з членів Кримського обласного проводу ОУН Іван Янцишин⁴⁴ згадував, що не зустрічав жодного кримського татарина, який би заперечував тісний економічний зв'язок півострова з Укра-

³⁶ Романько О. *Радянські партизани і кримськотатарське населення в період німецької окупації Криму (1941—1944)...* — С. 192—193.

³⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 72—73.

³⁸ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 188—189.

³⁹ *Архів Управління Служби безпеки України в АР Крим (далі — Архів Управління СБ України в АР Крим).* — Ф. П. — Спр. 022581. — Т. 1. — Арк. 77.

⁴⁰ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 188—189.

⁴¹ Сергійчук В. *Український звизг: Наддніпрянина...* — С. 87—88.

⁴² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 72—73.

⁴³ Там само. — Арк. 70.

їною та перспективу політичного союзу з нею⁴⁵. На цій платформі планувалося створення українсько-кримськотатарського «фронту поневолених народів проти німецького і московського імперіялізмів»⁴⁶.

Незважаючи на зацікавлення ОУН у налагодженні співпраці з кримськими татарами, на практиці здійснити це було доволі важко. Зі скерованих у жовтні 1941 р. до Криму Південним крайовим проводом ОУН двох роїв дійшов лише один на чолі з Степаном Теслею⁴⁷ з Кривого Рогу⁴⁸. Іван Янцишин згодом згадував: «В моїй уяві залишився назавжди цей чудовий образ нашої першої зустрічі з морем. Всі ми відчули, що десь у глибині душі здійснилася наша молодеча мрія. Мрія, виплекана тим всім, що змолоду карбувало нашу національну свідомість і любов до українського моря... Ми стояли над самим берегом моря в одній лаві. Засмалені сонцем і степовим вітром. Друг Іван Осадчук⁴⁹ скупими фразами передавав привіт... З тієї сцени ми зробили собі знімку».

На початку листопада 1941 р. підпільники переїхали Перекопський вал та Армянськ. Після цього рій розділився на дві части-

⁴⁴ Янцишин Іван Трохимович-‘Моряк’, 1912 року народження, уродженець Галичини. Був студентом Львівського університету, добре знав німецьку мову. Член ОУН з 1930-х рр. Прибув у листопаді 1941 р. з Похідною групою ОУН до Сімферополя. Референт пропаганди Кримського обласного проводу ОУН. Працював перекладачем в німецькій господарчій установі ВІКО (грудень 1941 р. — травень 1942 р.), адміністратором «Українського музично-драматичного театру імені Тараса Шевченка» (травень 1942 р. — березень 1943 р.), знову перекладачем у ВІКО (квітень — травень 1943 р.). Через донос членів російської театральної трупи в гестапо у січні 1943 р. його намагалися арештувати за протинімецьку агітацію. Виїхав до м. Мелітополь Запорозької області, а звідти у липні 1943 р. до Дніпропетровська.

⁴⁵ Шанковський Л. Похідні групи ОУН... — С. 189.

⁴⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 72—73.

⁴⁷ Тесля Степан Михайлович, 1910 року народження, уродженець Галичини. Член ОУН з 1930-х рр. Від жовтня 1941 р. очільник Кримського обласного проводу ОУН. Від червня 1942 р. працював перекладачем німецької військової частини в м. Сімферополі. Від серпня 1942 р. продавець Українського магазину. Згодом працював перекладачем на залізниці. Арештований СД з револьвером в руках у лютому 1943 р. на станції Мелітополь. Покарання відбував у радгоспі «Червоний». Перевезений у жовтні 1943 р. до концтабору в Польщі, де, за однією з версій, розстріляний.

⁴⁸ Архів Управління СБ України в АР Крим. — Ф. П. — Спр. 45401. — Арк. 236.

⁴⁹ Осадчук Іван, уродженець Тернопільської області. Від жовтня 1943 р. учасник Сімферопольського осередку ОУН. Арештований у грудні 1941 р. німцями в Євпаторії. Перевезений до Львова та розстріляний в тюрмі на Лонцького.

ни: Степан Вонкевич, Михайло Любак⁵⁰ та Роман Бардахівський⁵¹ вирушили у Джанкой, а Степан Тесля, Іван Осадчук, Григорій Вольчак⁵² та Іван Янцишин — у Сімферополь⁵³.

На першому етапі їхнім головним завданням було втриматися на півострові. Підпілляники важко пережили голодну зиму 1941—1942 рр. Іван Янцишин згадував: «Прикро було дивитися на опухлих з голоду наших земляків і проповідувати їм великі ідеї»⁵⁴. Водночас підпілля дістало кілька важких ударів від нацистів. У грудні 1941 р. німці арештували на вулиці Сімферополя, а згодом розстріляли Івана Осадчука. За доносом російських емігрантів-перекладачів з Югославії у лютому 1942 р. німці стратили усіх трьох очільників осередку ОУН в Джанкої⁵⁵. Через важке становище підпілля ОУН на півострові питання про активізацію роботи та налагодження взаємин з кримськими татарами у цей час не стояло⁵⁶.

Лише влітку 1942 р., з відновленням зв'язку Сімферопольського осередку ОУН з керівництвом в Дніпропетровську, ситуація почала змінюватися. Протягом року на півострів прибула нова похідна група, яка посилила роботу місцевої мережі ОУН, активізувала культурно-просвітницьку роботу⁵⁷. Зокрема, у Сімферополі засно-

⁵⁰ Любак Михайло, уродженець Львівської обл. Мав освіту зубного техника. Від листопада 1941 р. член Джанкойського осередку ОУН. Працював стоматологом поліції м. Джанкой.

⁵¹ Бардахівський Роман, уродженець Самбірського району Львівської області, з сім'ї греко-католицького священика. Випускник Ярославської гімназії. Від листопада 1941 р. член Джанкойського осередку ОУН. Працював інспектором поліції м. Джанкой.

⁵² Вольчак Григорій Степанович-‘Триць’, 1913 року народження, уродженець Тернопільської обл. Займався торгівлею. Член ОУН з 1930-х рр. Навчався у Львівському університеті. Був арештований польською поліцією. Перебував у Кракові (1940—1941). Від жовтня 1943 р. господарчий референт та СБ Кримського обласного проводу ОУН. Працював продавцем в Українському магазині (червень 1942 р. — травень 1943 р.). Організував районні осередки ОУН в Ялті, Алушті, Джанкої, Бахчисарай. Виїхав у жовтні 1943 р. в м. Миколаїв, а звідти в м. Умань Черкаської обл.

⁵³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН... — С. 177.

⁵⁴ Там само. — С. 180.

⁵⁵ Стахів Є. Спогад про Крим у 1941—1945 рр. Дії українського визвольного руху на чорноморському півострові // Сучасна Україна (Мюнхен). — 1955. — Ч. 3/105. — С. 3.

⁵⁶ Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях... — С. 29.

⁵⁷ Музичко О. Південний фронт війни ОУН за Україну: 1941—1944 роки (12 жовтня 2012 р.) — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=2565>

вано капелу бандуристів, яка згодом переросла в «Український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка», колектив якого нараховував 60 осіб. При театрі працювала капела бандуристів (16 осіб) та балет (12 осіб)⁵⁸. Його адміністратору Івану Янцишину вдалося залучити до співпраці двох акторів — кримських татар. Разом з групою бандуристів і танцюристів вони їздили з гастрольями до Джанкою, Ялти та Севастополя, налагоджуючи зв'язки підпільної мережі⁵⁹.

У лютому 1943 р. за доносом квартироздавача Іполита Скоропадського німці арештували Степана Теслю⁶⁰ та згодом, ймовірно, розстріляли його⁶¹. Після цього керівництво мережею ОУН півострова у квітні 1943 р. перебрала Катерина Мешко⁶², яка значно активізувала пропагандистську роботу серед кримських татар⁶³. Цьому сприяло розчарування кримських татар у німецькій національній політиці⁶⁴, а також посилення пропаганди росіянами ідеї

⁵⁸ Стахів Є. *Спогад про Крим у 1941—1945 рр.*... — С. 3—4.

⁵⁹ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН*... — С. 180.

⁶⁰ Стахів Є. *Спогад про Крим у 1941—1945 рр.*... — С. 3—4.

⁶¹ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН*... — С. 188.

⁶² Мешко-Логуш Катерина Яківна-‘Верещака’, ‘Озерська’, ‘Оля’, 1910 року народження, уродженка с. Старі Санжари Новосанжарського району Полтавської області. Сім’я підтримувала Українську Народну Республіку та зазнала значних репресій від радянської влади. Залишившись без батьків, виїхала 1921 р. до дядька в Харків, де закінчила п’ятирічну школу. Працювала токарем на металургійному заводі імені Петровського в Дніпропетровську. Навчалася на робітничому факультеті. Вступила 1937 р. до Московського електромеханічного інституту. Після навчання у 1941 р. повернулася до Дніпропетровська. Влаштувалася на роботу в обласну управу, де вступила до ОУН(б). 1942 р. очолила Ворошиловградський (Луганський) обласний провід ОУН. Вийшла заміж за референта пропаганди Південного крайового проводу ОУН Омеляна Логуша, у якого працювала заступницею. Очоловувала Кримський обласний провід ОУН (квітень — 29 серпня 1943 р.). Використовувала документи на ім’я Ольги Прудик. Повернулася до Дніпропетровська, а звітти разом з чоловіком відправилася на Волинь. У листопаді 1943 р. організувала Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії в с. Будераж Здолбунівського району Рівненської області. Учасниця Великого Збору УГВР (11—15 липня 1944 р.). У 1944 р. на доручення Проводу УГВР перебралась з чоловіком в Центральну Європу, а 1949 р. переїхала з ним в США, де вони обоє брали участь у діяльності Закордонного Представництва УГВР. Внаслідок виникнення розбіжностей поглядів у середовищах УГВР та ОУН(б) відійшла від активної участі в еміграційній українській політиці. Померла 1991 р. в м. Сент-Луїс, США.

⁶³ Щур Ю. *Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях*... — С. 29.

⁶⁴ ОУН в 1942 році: Документи... — С. 234—235.

«єдинства і неделімства»⁶⁵, яка поєднувалася з антирадянською позицією українців та татар⁶⁶.

Навесні 1943 р. за наказом Мешко політичний референт Кримського обласного проводу ОУН Володимир Шарафан-‘Усач’⁶⁷ спробував вийти на зв’язок з керівником Курултаю Аметом Озенбашли⁶⁸.

⁶⁵ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянина... — С. 87—88.

⁶⁶ Архів Центру досліджень визвольного руху. — Ф. 9. — Т. 52. — Арк. 8.

⁶⁷ Шарафан Володимир Антонович-‘Друг-Ша’, ‘Усач’, 1908 року народження, урожденець м. Київ. Вихованець Ново-Стародубського дитячого будинку (1921—1927). Далі навчався в Кіровоградському педагогічному технікумі. Від 1933 р. студент фізико-математичного факультету Сімферопольського педагогічного інституту. Працював викладачем фізики в Сімферополі та Севастополі. Призваний 18 серпня 1941 р. до 172-ї мотострілецької дивізії Червоної армії. Під Судаком знищив документи та дезертував. 5 листопада 1941 р. потрапив в полон до румун, які прочісували ліс. Втік з табору до матері в С. Петрівку Зуїського району. З жінкою та дітьми 12 листопада 1941 р. виїхав до Сімферополя. Влаштувався 30 квітня 1942 р. робітником на комерційний хлібозавод. Був членом осередку ОУН(м) (лютий — травень 1942 р.). Завідувач пропагандою, бібліотекою та школою «Українського національного комітету». У липні 1942 р. вступив до ОУН(б). Належав до рою П. Микитенка. Від травня 1943 р. працював референтом пропаганди Кримського обласного проводу ОУН, а в листопаді 1943 р. очолив його. Передавав розвіддані про дислокацію німецьких військ та агентів гестапо чекістській підпільній групі «Сокіл». 13 квітня 1944 р. мобілізований до Червоної армії. Отримав важке поранення в бою під Малаховим Курганом. Арештований 4 липня 1944 р. в Алуштинському військовому госпіталі, засуджений 4 грудня 1944 р. до розстрілу, вирок виконано 13 лютого 1945 р. Реабілітований 1993 р.

⁶⁸ Озенбашли Амет-ефенді Сейт-Абдулла-оглу, 1893 року народження, урожденець м. Бахчисарай. Працював художником-оформлювачем в типографії Ісмаїла Гаспринського. Навчався на медичному факультеті Новоросійського університету в Одесі. В 1917 р. був членом Мусульманського виконавчого комітету, делегатом Курултаю. Соціаліст. У 1918 р. став членом Таврійського губернського комісаріату. У жовтні 1918 р. в Києві учасник переговорів делегації Кримського крайового уряду та Української держави. Пішов на співпрацю з більшовиками. У 1920 р. один із засновників сільськогосподарського кооперативу «Ширкет». Від 1921 р. працював директором кримськотатарського педагогічного технікуму в Тодайкоі. 1922 р. закінчив медичний факультет Кримського університету. Отримав диплом лікаря-невропатолога. Займав посаду заступника народного комісара Кримської АСРР (1924—1927). Працював невропатологом 3-ї поліклініки Сімферополя (1927). Арештований у квітні 1928 р. як член Національної партії, засуджений у грудні 1928 р. до розстрілу, який замінено на 10 років виправно-трудових таборів. Від 1931 р. працював лікарем на будівництві Біломорканалу. Дostroково звільнений у 1934 р. Мешкав у Новосибірську та Павлограді, працював лікарем-невропатологом. У листопаді 1942 р. написав меморандум співпраці між кримськими татарами та німцями. У серпні 1943 р. приїхав до Бахчисарая. Брав активну участь у роботі Курултаю. У жовтні 1943 р. виїхав до Одеси, а звідти до Румунії, де його в жовтні 1944 р. арештувало НКВД та відправило в Москву. Засуджений у вересні 1947 р. до 25 р. виправно-трудових таборів. Звільнений 1955 р. Помер 4 грудня 1958 р. в м. Худжант (Таджикистан).

Через знайомого вчителя — кримського татарина, який на той час працював у млині, він домовився про встановлення контакту. Проте Озенбашли, виявляючи обережність, постійно переносив зустріч⁶⁹.

Незважаючи на невдачу, українські підпільники намагались обережно налагоджувати контакти з кримськими татарами і поширювати серед них свої ідеї і гасла⁷⁰. Пропагандисти ОУН «вивчали татарську мову, гостювали в татарських аулах, де їх частували бузою, їли чебуреки та отримували на пам'ятку тубетейки»⁷¹. Навіть з тими кримськими татарами, які орієнтувалися на Туреччину, оунівці намагались зав'язати дружні відносини⁷².

Згідно з протоколом допиту Петра Микитенка⁷³ від 16 травня 1944 р., посилаючись на бесіду з Катериною Мешко, він розповів, що Південний крайовий провід ОУН через кримськотатарських лідерів планував налагодити взаємини з урядом Туреччини. Українські націоналісти вважали, що у випадку вступу у війну вона виступить потужною силою, об'єднавши навколо себе мусульманський світ. Зокрема, шеф СБ Південного крайового проводу 'Граб', інструктуючи 28 серпня 1943 р. в Дніпропетровську наступного очільника Кримського обласного проводу ОУН Леоніда Ларжевського, доручив йому з'ясувати плани турків відносно Криму та їхнє ставлення до підпілля ОУН. Іншим важливим завданням було створення спільної з кримськими татарами організації, яка б у перспективі мала власні бойові загони⁷⁴.

Прибувши 29 серпня 1943 р. на півострів, Ларжевський намагався налагодити випуск на ротографії оунівських листівок, частина з яких була адресована кримським татарам. Однак, че-

⁶⁹ *Архів Управління СБ України в АР Крим. — Ф.П. — Спр. 022581. — Т. 1. — Арк. 58.*

⁷⁰ *Шанковський Л. Похідні групи ОУН... — С. 189.*

⁷¹ *Стахів Є. Великдень між татарами // Український самостійник. — 1957. — № 19—20 (329—330). — С. 3.*

⁷² *Архів Управління СБ України в АР Крим. — Ф.П. — Спр. 022581. — Т. 1. — Арк. 186.*

⁷³ *Микитенко Петро Микитович, 1915 року народження, уродженець с. Сергіївка Вільнянського району Запорізької області Член ВЛКСМ (1935—1941). Мав вищу педагогічну освіту. Від серпня 1941 р. працював вчителем історії в м. Сімферополь. Член ОУН від травня 1942 р. Працював провідником Нікопольської округи ОУН, а згодом Миколаївської округи ОУН. Арештований навесні 1944 р. органами НКВД.*

⁷⁴ *Архів Управління СБ України в АР Крим. — Ф.П. — Спр. 022581. — Т. 2. — Арк. 116.*

рез відсутність спеціалістів, від роботи типографським способом змушені були відмовитися. Надалі кілька десятків листівок до кримських татар російською мовою було виготовлено на друкарській машинці підпільницею 'Ніною'. Зберігалися вони в будинку Михайла Коробаня. За поширення виготовлених листівок відповідали референт пропаганди 'Роберт' та шеф СБ 'Іван'⁷⁵.

Водночас Ларжевський намагався продовжити налагодження зв'язку між Кримським обласним проводом ОУН та Курултаєм⁷⁶. Виконання цього завдання було доручено 'Роберту'. Скориставшись своїми зв'язками в німецькій СД, він дістав документи для відрядження у Феодосію до знайомого кримського татарина — доцента одного з навчальних закладів. Той обіцяв вивести його на керівництво Курултаю. На жаль, зустріч не відбулася. У зв'язку з швидким наступом Червоної армії Озенбашли виїхав до Румунії. За кілька днів до блокади Криму, на початку листопада 1943 р., Ларжевський змушений був покинути півострів⁷⁷. Ймовірно, після цього спроби налагодити співпрацю з кримськими татарами на півострові продовжив останній обласний провідник ОУН Володимир Шарафан, який водночас працював заступником керівника націоналістичного революційного комітету з підготовки збройного повстання в Криму проти німців і росіян⁷⁸. Проте 13 квітня 1944 р. він був мобілізований до Червоної армії, а згодом арештований органами НКГБ та розстріляний⁷⁹.

У цей час в Криму розгорнулись трагічні події. Протягом 18—20 травня 1944 р. військами НКВД було вивезено з Криму та скеровано до Узбекистану, Казахстану, Таджикистану, на Урал і в Костромську область Росії цілий народ. Підпілля УПА отримувало про депортацію кримських татар уривчасті дані, які нерідко ґрунтувалися на чутках. Так, у звіті за листопад 1944 р.

⁷⁵ Архів Управління СБ України в АР Крим. — Ф.П. — Спр.022581. — Т. 1. — Арк. 77.

⁷⁶ Громенко С. Тризуб над півостровом: ОУН в Криму // Дзеркало тижня. — 2014. — 23 жовтня.

⁷⁷ Архів Управління СБ України в АР Крим. — Ф.П. — Спр.022581. — Т. 1. — Арк. 77.

⁷⁸ Володимир Шарафан (1908—1945) — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://crimeania.wix.com/main#!-/c1uqb>.

⁷⁹ Реабилитированные истории. Автономная республика Крым: Книга вторая. — Симферополь: АктивА, 2006. — С. 20.

повідомлялося, що через опір татарського народу «большевикам», їх частково «вистріляли, а решту вивезли на Сибір»⁸⁰. Спираючись на опитування населення, повстанці фіксували інформацію, що до Криму на місце татар заселяють росіян та українців⁸¹. В «Огляді суспільно-політичних подій по Кам'янець-Подільській області» за вересень 1944 р. зазначалося, що місцеві жителі «з ненавистю й обуренням» поставилися до таких «вивозів»⁸².

Своє обурення підпілля ОУН висловлювало й щодо скасування Кримської АССР та утворення на її базі області в складі РСФСР (Указ Президії Верховної Ради ССРСР від 30 червня 1945 р.)⁸³. У «Вістях про міжнародну ситуацію за II декаду липня 1946 р.» зазначалося: «Москва «законом» перевела справу скасування Кримської АССР і переміну її в російську (Кримську) область та переселивши всіх татар в Урал і Азію»⁸⁴. Таким чином радянська влада юридично закріплювала позбавлення Батьківщини цілого народу.

Надалі підпілля ОУН постійно підкреслювало злочинність депортації кримських татар. Так, головнокомандувач УПА Роман Шухевич зазначив в інтерв'ю Бюро інформації УГВР за липень 1948 р.: «Український народ з найбільшим обуренням сприйняв той факт, що представників Радянського Союзу — представників найбільш гнобительської, найбільш злочинної державної системи, системи, що в ній не тільки не існують ніякі людські ні громадянські права, але й що в ній знищуються цілі народи, — що представників цієї держави допускається до таких міжнародних установ, як Організація Об'єднаних Націй, до таких органів цієї Організації, як, напр., Комісія у питаннях про права людини, де вони з безприкладним цинізмом, будучи цілі, від стіп до голови, сплямовані кров'ю мільйонів невинно замучених жертв, виголошують довжезні промови про права людини, де вони, маючи на своєму сумлінні сотні тисяч знищених українських патріотів,

⁸⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 166—167.

⁸¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали / упор. О. Вовк, С. Кокін. — Київ; Торонто. — 2006. — С. 1055.

⁸² Там само. — С. 477.

⁸³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 45. — Арк. 51; Там само. — Т. 74. — Арк. 256.

⁸⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 256.

мільйони замученого і в сибірських тайгах, і в середньоазійських степах, і в самій Україні українського населення, знищення всього народу кримських татар, інгушів, — виступають як нібито найпосплідовніші противники геноциду»⁸⁵.

В інформаційному звіті ОУН за літо 1950 р. зазначалося, що давню столицю кримських татар — Бахчисарай — навмисне позбавляють традиційного вигляду: «Це старе татарське місто, а татарина ні на лік ніде не видно (слова інформатора). Бачив я славний «фонтан сліз», палац хана, гарем. Сам гарем навіває смутком і холодом. Кімнати пусті, обладнання все забране. Екскурсовод пояснював все: «фонтан сліз» збудував хан на пам'ятку, що одна жінка хана вбила другу, яку він дуже любив (дочку Потоцького), в фонтані сліз я бачив дві рожі: одну білу, а другу червону. Нам пояснював, що Пушкін як був в Криму в якомусь там році (рік забув сам інф.), то в фонтані сліз поставив дві рожі, одну білу, а другу червону. І тепер цілий час змінюють на цю пам'ятку завжди свіжі рожі. Ми оглядали мечет. Екскурсовод сказав: «Ми його (мечет) скоро розберемо, щоб тут і духом татарським не пахло». Багато будинків побудовано на західний стиль. Є ще багато будинків і вулиць на татарський стиль — вулички вузькі, доми одноповерхові з вузькими високими вікнами. Але тепер я бачив, що ці будинки розвалюють або перебудовують вікна і двері на європейський стиль»⁸⁶.

Таким чином, у 1940-х рр. кримськотатарське питання привертало увагу ОУН з огляду на підставову спільність цілей українського народу і корінних мешканців Кримського півострова — звільнення від радянського тоталітаризму. Утім, об'єктивно оунівці не мали вагомих важелів впливу на ситуацію в Криму, а отже на той час не були для кримських татар сильним союзником. Злочинне виселення сталінським режимом цього народу відобразилося співчуттям у документах підпілля. Більш дієву допомогу, оточені зі всіх сторін ворогом, оунівці надати не могли. Лише зі здобуттям Україною незалежності українсько-кримськотатарська співпраця отримала нове дихання.

⁸⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 10: Життя і боротьба Генерала «Тараса Чупринки» (1907 — 1950). Документи і матеріали / упоряд. С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозинський, М. Потічний. — Київ; Торонто, 2007. — С. 321.

⁸⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 367.

Кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

В статі висвітлено один з найбільш невідомих і міфологізованих періодів діяльності Провідника ОУН Степана Бандери — ув'язнення у німецьких тюрмах і концтаборі Заксенгаузен. Показано його роль у відстоюванні проголошеного Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р., участь у переговорах про залучення українського визвольного руху до Комітету ген. Власова. Описано також умови, в яких утримувалися політичні в'язні.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН), Степан Бандера, ідеологія, Німеччина, тюрми, концтабори, політичні в'язні.

Mykola Posivnych

Stepan Bandera in German Prisons and Sachsenhausen Concentration Camp

The article covers one of the least-known and most mythologized periods in the life of the OUN Leader Stepan Bandera, the period of his imprisonment in the Nazi prisons and concentration camp Sachsenhausen. Specially: his role in defending the Act of the Renewal of the Ukrainian Statehood of June 30, 1941 and participation in talks with Gen. Vlasov's Committee about joining the Ukrainian liberation movement to the Committee. It also describes the Nazi prison conditions for political prisoners.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Stepan Bandera, ideology, Germany, prisons, concentration camps, political prisoners.

СТЕПАН БАНДЕРА В НІМЕЦЬКИХ ТЮРМАХ І КОНЦТАБОРІ ЗАКСЕНГАУЗЕН

Провідникові ОУН Степану Бандері присвячено велику кількість різного роду досліджень¹, але зробити належний аналіз життя й діяльності та визначити його місце в історії офіційна українська історична наука ще не спромоглася. В українській та зарубіжній історіографії періоди його ув'язнення є зовсім недослідженими, оповитими різними міфами та не підтвердженими припущеннями. Особливо це стосується перебування в німецьких тюрмах й концтаборі Заксенгаузен у 1942—1944 рр. Переважно дослідники подають ті самі енциклопедичні дані про цей період життя, однак досі не відтворено хронологію його перебування в ув'язненні.

Основними джерелами для дослідження цього періоду діяльності Провідника ОУН С. Бандери є мемуари націоналістичних діячів: Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Євгена Онацького, Володимира і Євгена Стахівих, Романа Ільницького, Василя Безхлібника, Дмитра Андрієвського, Тараса Боровця, отця Івана Гриньоха. Після завершення Другої світової війни архів концтабору Заксенгаузен НКВД переправило до Москви, де він і досі зберігається закритим для дослідників.

31 березня — 3 квітня 1941 р. в Кракові на Другому Великому Зборі ОУН С. Бандеру-‘Сірого’ було обрано Головою Проводу. Бачачи неминучість війни між окупантами Польщі — Гітлером і Сталіним — Бандера вважав, що у цьому збройному конфлікті можна буде здобути вимріяну його поколінням Українську державність. 23 червня 1941 р. від імені ОУН за підписом С. Бандери і Володимира Стахіва Гітлеру було вислано Меморандум на 14 сторінках, в якому всіляко підкреслювалося, що основним завданням ОУН є відновлення незалежної Української Держави². В меморандумі

¹ Дем'ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії) // *Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали*. Видання 4-те, доп. / ред. і упор. М. Посівнич. — Тернопіль, 2014. — С. 427—450.

² *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів*. Т. 1 / упор. В. Косик. — Львів, 1998. — С. 58—87; Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом // *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху*. — Львів, 2007. — Зб. 11. — С. 65—66.

зазначалося: «Якщо навіть німецькі війська при вмарші в Україну будуть спершу привітані, очевидно, як визволителі, то це наставлення може швидко змінитися, коли Німеччина прийде до України без відповідних обіцянок щодо свого наміру відновити Українську Державу [...] українці сповнені рішимої створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію»³.

Провідник ОУН не пішов на співпрацю з новим окупантом українських земель — нацистською Німеччиною на чолі з Адольфом Гітлером. З тактичних міркувань Бандера і Провід ОУН навесні 1941 р. домовився з німецьким військовим командуванням про вишкіл Дружин Українських Націоналістів (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»), які мали воювати на території України проти СРСР за відновлення державності. Вони створювалися з розрахунком, що у майбутньому зможуть стати базою для формування регулярної української армії⁴. На початку німецько-радянської війни Похідні групи ОУН проголошують створення органів місцевої влади в містах і селах, залишених радянською адміністрацією. Німецьку адміністрацію та війська ставили перед фактом, що вже місцеве населення обрало своїх голів міст, сільських вїттів, сформувало українську міліцію, а у Львові 30 червня 1941 р. ОУН проголосила Акт відновлення Української Державності та створила уряд — Українське Державне Правління. Роль С. Бандери в проголошенні Акту 30 червня була однією з основних: він був співавтором тексту, ініціатором його оприлюднення та взяв на себе відповідальність за його суть перед німецькою окупаційною владою⁵.

В планах становлення «Нової нацистської Європи» про таку державу як Україна не могло бути й мови. Уряд на чолі з Я. Стець-

³ Цит. за: Гунчак Т. *ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом...* — С. 66.

⁴ *Дружини українських націоналістів у 1941—1942 роках.* — Б.м.в., 1953. — С. 6, 109—110; Кальба М. *Дружини Українських Націоналістів.* — Детройт, 1992. — С. 45—53.

⁵ *ОУН в 1941 році. Документи. Ч. 2.* /упор.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук/. — К., 2006. — С. 357—371; *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів; за ред. Я. Дашкевича, В. Кука; упор. О. Дзюбан.* — Львів; Київ, 2001. — С. ХХІ—ХХІІ.

ком гестапо заарештувало та відправило по тюрмах і концтаборах. 3 липня 1941 р. відбулися двосторонні бесіди Степана Бандери, Володимира Горбового, Василя Мудрого, Степана Шухевича, Віктора Андрієвського із заступником державного секретаря Генерал-губернаторства Ернестом Кундтом, доктором Фюлем, суддею фон Бюлов і полк. Альфредом Бізанцем у Кракові з приводу Акту 30 червня⁶. На погрози Кундта застосуванням репресій, якщо ОУН не припинить своєї державотворчої діяльності, С. Бандера заявив: «Ми вступили у бій, що розгортається зараз, щоб боротися за незалежну і вільну Україну. Ми боремося за українські ідеї і цілі. [...] ОУН — єдина організація, що веде боротьбу, і вона має право, на підставі тої боротьби, творити уряд»⁷.

Щоб схилити Степана Бандеру до співпраці та змусити відкликати Акт 30 червня, 5.07.1941 р. гестапо арештувало його біля Белза і через Люблін відіслало до Кракова. Наступного дня його викликав на розмову шефуряду (державний секретар) Генеральної Губернії Йозеф Бюлер та вимагав припинити діяльність УНК і відмовитися від проголошеного Акту. Після негативних відповідей Бандеру взято під домашній арешт й разом із жінкою Ярославою і дочкою Наталкою відправлено 9 липня в Берлін, де С. Бандеру помістили в тюрму гестапо на Ліхтерфельде-Ост. Про відвідини цієї тюрми згадував Євген Стахів: «Я скоро вбираюся і чимдуж спішу до головної квартири гестапо, де шефом був Гімmlер. І там сиділи мій брат і Бандера. Треба було пройти гострий контроль. Гестапівці, що стояли на дверях, докладно записували хвилину, коли ти увійшов, і куди йдеш. Спочатку я пройшов до Шарфа (його, до речі, весною 1943 року у Львові застрелив Маївський), потім мене викликали на коридор. Там на лавці Степан Бандера говорив з дружиною. З другого боку були ми з братом. Посередині сидів есесівець. Української він не вмів, тому просив говорити по-німецьки. Але час від часу ми все-таки перекидалися українською, і я розповів про терор, про арешти, про те, що ми почали війну проти німців. Бандера передав дружині брудну білизну, яку я мав

⁶ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1...* — С. 109—113; Гунчак Т. *ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом...* — С. 70—71.

⁷ *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* — Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. — С. 510.

забрати, бо там у комірці було сховано листи до Лебеда. Я про те знав і мав завезти листи адресатові»⁸.

У столиці III Райху з С. Бандерою постійно працювали полковник Абверу Ервін Штольце, штурмбанфюрер СС Вайнман та проф. Маркерт з ОКВ. 25 липня його перевели під домашній арешт у Берліні на вул. Дальманштрассе № 8. В колишньому польському посольстві професори Ганс Кох і Герхард фон Менде проводили з Бандерою, Стецьком, Стахівим консультації. Бандері і Стецькові запропонували створити підконтрольну Крайову раду, згодом Дорадчу раду при Райхскомісаріаті. В цей час відбулися численні розмови Бандери і Стецька з військовиками та партійними чиновниками багатьох відомств. Вони вільно пересувалися в межах Великого Берліна, але під постійним наглядом. Також Бандера і Стецько написали різноманітні послання, пояснення, комунікати, декларації і меморандуми на ім'я Гітлера, Ріббентропа, Розенберга та інших діячів нацистської Німеччини⁹.

За дорученням керівництва ОУН влітку 1941 р. в Берліні було сформовано спеціальну групу для зібрання коштів і харчів для С. Бандери, Я. Стецька, В. Стахіва, Осипа Тюшки, Івана Габрусевича, Юліана Химинця, Романа Ільницького та інших політв'язнів. На ці потреби від Проводу ОУН було передано зв'язковими в Берлін 30 тис. марок. На початку серпня харчі передано через Романа Шухевича від старшин ДУН. Ця група допомагала Я. Бандері і її дочці, а Ярослава постійно з Марією Габрусевич, Марією Врецьоною і Марією Химинець носила передачі в'язням та передавала грипси. Ярослава Бандера два рази на тиждень отримувала побачення з чоловіком від гестапо. Дозволялося при таких зустрічах говорити тільки по-німецьки. Вона передавала їжу, білизну, все, що було потрібно з речей побутового характеру. Також Іван Равлик за фальшивими документами приїжджав до Берліна і передавав в'язням передачі та дані¹⁰.

⁸ Стахів Є. *Останній молодогвардієць*. — Київ, 2004. — С. 110.

⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1... — С. 130, 211—212, 236—242; Стецько Я. 30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон: УВС, 1967. — С. 267—273; Ільницький Р. *Думки про українську визвольну політику / упор. О. Панченко*. — Гадяч, 2007. — С. 135.

14 серпня 1941 р. С. Бандера, отримавши вимоги проф. Ганса Коха, написав відкритого листа райхсміністрові Розенбергу, де зазначив, що відкликання УДП і призупинення діяльності ОУН є неприйнятним. 11—12 вересня проф. Маркерт, проф. Г. Кох, проф. Бергард фон Менде проводили бесіди з С. Бандерою, Я. Стецьком, В. Стахівим і Ріком Ярим, щоб ОУН «віддала долю України в руки Німеччини, конкретно її Фюрера з терпеливим очікуванням на остаточну перемогу», інакше всіх очікують арешти і концтабори¹¹.

Після успіхів Вермахту на початку вересня 1941 р. на Східному фронті, коли стало очевидним, що Червону армію буде оточено і доля Києва уже вирішена, в Берліні почали діяти рішучіше по відношенню до українських націоналістів. 15 вересня 1941 р. у помешканні Бандери гестапо провело обшук, а його самого відправлено у центральну тюрму гестапо на вул. Принцрегентштрассе у камеру № 29. Одночасно з тим було проведено масові арешти членів ОУН на всіх окупованих німцями територіях в Україні і Європі. В ув'язненні опинилося півтори тисячі оунівців¹². В цей період Я. Бандера-‘Беркут’ підтримувала контакт з Володимирою Силинською та мала дозвіл на зустріч з чоловіком що два тижні. Зустрічі проводилися під суворим наглядом гестапівців, розмовляли лише німецькою і ретельно передивлялися передачі. Наприкінці 1941 р. Я. Бандера повідомила родину о. Теодора Давидюка про долю С. Бандери¹³.

Братів Бандери — Василя (21.07.1942 р.) та Олександра (кінець липня 1942 р.) було закатовано в концтаборі Авшвіц (Освенцім). В Херсоні гестапо розстріляло брата Богдана в 1942 р., а у львівській в'язниці також брата дружини. Батька Бандери о. Андрія НКВД розстріляло ще 10 липня 1941 р. в Києві, а двох сестер, Воло-

¹⁰ Панченко О. *Лев Ребет: нація і держава. Демократія і право.* — Гадяч, 2003. — С. 110; Безхлібник В. «Малолетка» // Альманах Гомону України. — Торонто, 1993. — С. 155; Кедюлич-Химинець М. *Відлуння буремних років. Спогади.* — Нью-Йорк; Ужгород, 2011. — С. 65—68.

¹¹ Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 317.

¹² *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів.* Т. 1... — С. 279—281; Ільницький Р. *Думки про українську визвольну політику...* — С. 136—137.

¹³ *Протокол допиту Федора Давидюка від 13.06.1945 р. // Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / упор. В. Сергійчук.* — К., 2009. — Т. 1. — С. 327—328.

димиру і Оксану, вивезли в сибірські концтабори. Через відмову С. Бандери від співпраці з нацистами його близькі родичі загинули мученицькою смертю, а він сам опинився концтаборі¹⁴. Своєю чергою, український народ розпочав збройну боротьбу проти нових окупантів. Цей рух Опору переріс у справжню повстанську війну не тільки проти нацистського режиму, а й радянської тоталітарної системи, розтягнувшись на довгі роки. Під іменем Бандери вона набрала масштабності та запеклого характеру, а з його іменем окупанти ідентифікували і пов'язували визвольний рух¹⁵.

За спогадами члена Проводу ОУН Петра Дужого-‘Дорожа’, за долю С. Бандери та інших націоналістів усі дуже переживали, хоч про це ніхто не говорив публічно. Щоб не нашкодити ув'язненому, керівництво ОУН не пов'язувало з іменем Провідника свою антинімецьку діяльність, але його задуми і плани ще тривалий час активно нуртували в націоналістичному середовищі¹⁶. В офіційні ОУН «Ідея і Чин» від 1.11.1942 р. вказувалося про загибель в німецьких тюрмах і концтаборах багатьох націоналістів та братів Провідника ОУН — Олександра і Василя Бандер¹⁷.

На початку січня 1942 р.¹⁸ С. Бандеру розмістили у камері-одиночці № 73 концтабору Заксенгаузен. Його відвідали представники німецьких урядових кіл і вимагали написати відозву до членів ОУН і всього українського народу про спільну боротьбу проти СРСР. За це обіцяли звільнити самого Бандеру, інших політв'язнів

¹⁴ Климичин М. В поході до волі. Спомини. — Б.м.в., 1996. — С. 112; Кук В. Родина Опарівських // Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах і спогадах / [записи і упор. Г. Дем'яна]. — Львів: І-т народознавства НАНУ, 2006. — С. 188.

¹⁵ Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2003. — Зб. 1. — С. 60; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1... — С. 365—367; Там само. Т. 4 / [упор. В. Косик]. — Львів, 2000. — С. 235—238.

¹⁶ Дужий П. Степан Бандера — символ нації. Частина друга. — Львів, 1997. — С. 176—177.

¹⁷ Дума П. [Маївський Д.] Герої наших днів / Літопис УПА. — Т. 24: Ідея і Чин: орган Проводу ОУН, 1942—1946. — Торонто, 1995. — С. 43.

¹⁸ За спогадами Провідник ОУН прибув з В. Стахівим до концтабору на початку 1943 р. (Гльницький Р. Думки про українську визвольну політику... — С. 139). У свою чергу В. Стахів подає своє ув'язнення з березня 1943 р. і там уже сидів Бандера (Wywiad radiowy T. Zawadzkiego // Stefan Rowecki w relacjach / pod red. nauk. T. Szaroty. — Warszawa: «Pax», 1988. — S. 323).

та пропонували «вольності» для України після закінчення війни. Усі ці пропозиції супроводжувалися постійним тиском на С. Бандеру, його родину і ув'язнених членів ОУН¹⁹.

У концтаборі Заксенгаузен був спеціальний блок № 9 (Камерний дім (Zellenbau), українські в'язні його називали «Бункер»). Головний наглядач за блоком, Курт Еккаріус, підпорядковувався начальникові табору штандартенфюрерові СС Антону Кайндлю. Серед в'язнів блоку були комуністичні лідери з усієї Європи (напр. Ернст Тельман), колишній канцлер Німеччини Ганс Лютер, радянські генерали, німецькі єпископи, українські, польські і румунські націоналісти (генерал Армії Крайової Стефан Ровецький, керівник Румунської «Залізної гвардії» Хорія Сіма), французькі міністри (Леон Блюм, Фріц Тіссен, Пауль Рейно, Едуард Даладье), міністр оборони Латвії генерал Роберт Дамбітіс, австрійський канцлер Курт Шушніг, офіцери розвідки і пілоти англійських літаків, сини Сталіна, Нансена та маршала Італії П'єтро Бадольйо, представники аристократичних родин Європи (напр. італійська принцеса Мафальда). Всього в ув'язненні перебувало 80–90 осіб. Переважна більшість із них отримувала допомогу від Міжнародного Червоного Хреста власних країн чи від родин²⁰.

Один із перших в'язнів концтабору Заксенгаузен Омелян Антонович у спогадах писав: «Режим бункера був тюремним. Вставати на свисток, а не на дзвінок о 6-й годині ранку, а за 5 хвилин випускали кожного поодинці до умивальні і туалети в кінці коридора, не довше як на 2–3 хвилини. Все це відбувалося лявфшпріт, себто бігом. Усі в'язні були обмундировані в смугасті одяги і дерев'яники (взуття — ред.). О 7-й годині снідання. З порожньою мискою наказано вибігати поодинці туди, де близько вахи стояв казан, і есесман варихою роздавав «каву» і пайку чорного хліба. З тим хлібом і юшкою в місці треба було бігом повертатися назад до камери, а есесман підганяв, шнель, шнель, лявфен. Те саме в обідню пору і о 5-й годині. Харчування нічим не відрізнялося від того, що в

¹⁹ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / [упор. В. Сергійчук]. — К., 2009. — Т. I. — С. 18.

²⁰ Stachiw W. W. Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach... — S. 314—315; Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 320; Панченко О. Лев Ребет... — С. 110—111; Онацький Є. У Вавилонському полоні: спомини. — Буенос-Айрес, 1949. — С. 84.

таборі, а протягом 1942 року майже увесь час це була двічі на день густа юшка з брукви жовто-брунатного кольору, і та клята бруква весь час смерділа у коридорі, але щось треба було їсти. Не щоднини, але тільки раз на тиждень, а може, й рідше виводили на прохід під бункером на 15-20 хвилин. Перебування на самоті від ранку до вечора могло привести до меланхолії або ще гіршого психічного занепаду. Ізоляція була введена тотальна. Навіть есесмани рідко входили до камери, їх видно було лише тричі, коли ми вибігали за харчуванням, тоді можна було дістати варехою по голові. Камери не замикалися ключами, лише залізними засувами, які кожний із зовні міг відсунути. Увесь час, день і ніч есесмани перебували на своїй васі, і також майже безперервно чути було на увесь бункер якусь музику з радіопередач, а може, це були грампластинки. Награвались різні німецькі мелодії, але майже постійно награвалась популярна на той час в Німеччині мелодія Лілі Марлен»²¹.

Згідно з даними німецького розвідника і згодом агента Штазі, який назвав себе Отто Зайдель, С. Бандера був у дружніх стосунках із письменником, архітектором та художником Оддом Нансеном (6.12.1901 — 27.06.1973). Цей норвезький велетень взяв його під свою опіку і допомагав усім чим мав, особливо харчами. Степану Бандері був відомий досвід його батька Фрїтьофа у мирному відстоюванні незалежності Норвегії від Швеції. На його думку, тюремний досвід показав Бандері, що фізично можна перебувати у неволі, але духовне самовдосконалення і творчість роблять людину вільною навіть у в'язниці²². Однак у видрукуваних в Осло у 1946 р. трюхтомних щоденниках О. Нансена «День за днем» та англійській версії книги 1949 р. про концтабір Заксенгаузен таких даних не знаходимо²³.

²¹ Антонович О. Спогади. — Київ; Вашингтон, 1999. — С. 279.

²² Герой чи мерзотник? Німецькі спецслужби про С. А. Бандеру / Інтерв'ю Костянтина Стогнія з Отто Зайделем. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: (<http://vikna.if.ua/news/category/history/2012/11/26/10989/view>).

²³ Nansen O. Fra dag til dag. 1: Fra 13 januar til 4 august 1942. — Oslo: Dreyer, 1946. — 284 s.; Nansen O. Fra dag til dag. 2: Fra 5 august 1942 til 21 august 1943. — Oslo: Dreyer, 1946. — 390 s.; Nansen O. Fra dag til dag. 3: Fra 22 august 1943 til 28 april 1945. — Oslo: Dreyer, 1946. — 302 s.; Nansen O. From day to day / Transl. by K. John. — New York, 1949. — 485 p.

За спогадами отамана Т. Боровця-‘Бульби’, концтабір Заксенгаузен являв собою «окреме царство есесів у царстві Гітлера. Там, в лісі, побудоване ціле місто з власними бараками, бункерами, великими будовами, військовими фабриками, шпиталями, крематоріями та газовими камерами. Там були великі бараки для спеціально ізольованих груп в’язнів і навіть домики для різних високопоставлених осіб з-посеред німців та інших націй Європи». Він зазначає, що завдяки С. Бандері і д-ру Томі Лапичакові діяла своєрідна пошта, яку називали «кібель-поштою»: під час прогулянок в’язні залишали записки в квітнику або закидали в камеру до зазначених осіб. Найбільшим враженням для в’язнів було постійне бомбардування авіацією США і Англії військових заводів, розташований недалеко від них²⁴, а також висадка військ союзників у Нормандії, замах на Гітлера і Варшавське повстання²⁵.

За свідченнями в’язня Заксенгаузену (блок № 10), чільного діяча ОУН-р, теренового провідника Німеччини (1941—42) Василя Безхлібника-‘Беркута’, Степан Бандера в умовах суворого режиму концтабору проявляв чудеса конспірації та був неперевершеним організатором обміну інформацією, газетами і харчовими пайками. З Безхлібником Бандера зустрічався у лікарні блоку № 9, де проходив приписані процедури. Безхлібник інформував Провідника про становище членів ОУН в німецьких концтаборах, ситуацію в Україні та міжнародні події²⁶.

Саме в цей час протягом 1943 р. проходив лікарські процедури член АК Ян Баранські, який був здивований тим, що С. Бандера говорив дуже гарною і чистою польською мовою. Навіть тоді Бандера твердив, що єдиним реальним шансом здобути незалежність для України була співпраця з Німеччиною та війна її з ССРСР. Він завжди підкреслював, що німці — найбільші в світі брехуни і не можна вірити жодному їхньому слову. В розмовах Бандера постійно засуджував політику нацистів і вважав, що вони обов’язково програють війну. У Баранські складалося враження, що він свідомо

²⁴ Боровець-Бульба Т. Армія без держави. Спогади. — Вінніпег, 1981. — С. 281—283.

²⁵ Stachiw W. W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach. Warszawa, 1988. — S. 321.

²⁶ Безхлібник В. «Малолетка»... — С. 157—159; Архів ОУН у Києві. — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 30 (Листування В. Безхлібника з о. І. Гриньохом з приводу обставин перебування С. Бандери в концтаборі Заксенгаузен, 1987 р.). — Арк. 1.

провокує на різні антинімецькі висловлювання, щоб потім здати його концтабірній адміністрації. Щоб здобути довір'я в поляка-аківця, Бандера розповів про свої контакти з ген. Ровецьким²⁷.

Інший в'язень, чільний діяч ОУН-м Євген Онацький, описує режим перебування в концтаборі у камері № 70: ніяких розмов з іншими ув'язненими під час прогульок по подвір'ю, підйом ранком о 5.00, застеляння ліжка та прибирання камери, вихід до умивальника. Опісля сніданок, о 12.00 обід, вечір о 18.00 (їжу завжди приносили в камеру). Якість їжі була дуже поганою. Кожен в'язень мав сам помити посуд. Існувало три категорії харчування в'язнів, і оунівцям приділялася остання. День завершувався о 20.00 ляганням спати. Онацький із захопленням згадує символічні різдвяні подарунки 1944 р.: від Я. Стецька та маленьку передачу солодкого печива від С. Бандери²⁸. За спогадами провідного члена ОУН-м Дмитра Андрієвського, Степан Бандера, виявляв під час ув'язнення товариськість, допомагав харчами тим, хто був у скруті. Дізнавшись про смерть Олега Ольжича, він запропонував уночі після другого дзвінка вшанувати його пам'ять хвилиною мовчання²⁹.

Провідний діяч ОУН В. Стахів у споминах вказував, що ад'ютант Головного коменданта концтабору Генріх Отто Весель мав хобі фотографувати для власної колекції специфічних в'язнів, серед яких був Провідник ОУН С. Бандера. В них були камери (№ 69, 73) т. зв. третього класу: без зайвих предметів, тісні, тверде ліжко, малий стільчик і прикручений до стіни столик. Камери мала 12,5 м² (ширина 2,5 м, довжина 5 м, висота 2,7 м). Напроти вхідних дверей було невелике міцно закрите прямокутне вікно, що мало матове скло, яке пропускало світло, але не дозволяло бачити, що діється у дворі³⁰.

22 липня 1943 р. відбулася зустріч С. Бандери з Головним комендантом АК ген. Стефаном Ровецьким-‘Гротом’, який сидів в камері № 71. Зустрітися їм допоміг В. Стахів та ще один в'язень з камери № 72, датський поручник Кнут Петерсен. Темою їх розмов були

²⁷ Baranski J. Jak zginął gen. Grot // *Stefan Rowecki w relacjach...* — S. 332—333.

²⁸ Онацький Є. У Вавилонському полоні... — С. 78—79, 82—84.

²⁹ Андрієвський Д. Наше ув'язнення // *Літопис українського політв'язня. — Ч. 1. — Мюнхен, 1946. — С. 31.*

³⁰ Stachiw W. W Sachsenhausen z gen. Roweckim // *Stefan Rowecki w relacjach...* — S. 314—321.

перспективи українсько-польських взаємин, політика західних союзників, прихід в Україну і в Польщу більшовиків тощо. Згодом свою позицію ген. Ровецький виклав у листі польським в'язням: «Вже зараз мусимо рахуватися з втратою наших східних земель на користь українців. Того вимагає політика польської нації»³¹.

Наприкінці серпня 1943 р. до С. Бандери в камеру навідувався групенфюрер СС, шеф 4 відділу безпеки ген. Генріх Мюллер. Він намагався притягнути Провідника ОУН до співпраці, однак отримав категоричну відмову. Тоді ж було поширено інформацію про страту Бандери в тюрмі. В середині грудня 1943 р. В. Стахіву і С. Бандері поміняли камери — № 17 і, ймовірно, № 63³².

Про перебування в концтаборі Заксенгаузен полк. А. Мельник писав: «Місцем проходу був трикутник між двома крилами бараку, які прямовисно стояли до себе, і високим муром, що відділював барак від решти табору. Вже попереднього дня завважив я в однім з відхилених угорі вікон знаки хустиною і кінцями пальців. Наступного дня знаки ці повторились, що більше, появились крейдою писані на шибці вікна написи: “Лапчик в шпиталі, Мушинський 26, Тарас Бульба 28” і далші інформації про розміщення нашої націоналістичної групи в цім “зондербараці”. Під кінець на шибці бачу напис, від якого мені в очах потемніло: “Ольжич” і побіч цього хрестик. [...] Мов громом уражений цією вісткою, не видержую і на цілий голос питаю: “Хто ви?” і у відповідь появляється на шибці напис “Степан Бандера”. — Ну, і здибались, — подумав я. — Це він перший системою відповідно наставлених дзеркал пізнав мене і перший поміг нав'язати контакт зі співтоваришами недолі: Андрієвським, Мушинським, Онацьким, Ждановичем і Костем Мельником. Це був останній прохід без вартового на цім подвір'ї, отже, і остання нагода того своєрідного зв'язку могого зі Степаном Бандерою в німецькій тюрмі»³³.

³¹ Stachiw W. W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach... — S. 317.

³² Онацький Є. У Вавилонському полоні... — С. 82—84; Stachiw W. W Sachsenhausen z gen. Roweckim // Stefan Rowecki w relacjach... — S. 318, 321; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 — 1959) / [упор. В. Сергійчук]. — К., 2009. — Т. 1. — С. 220—221.

³³ Мельник А. Пам'яті впадших за волю і велич України // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954. — Б.м.в., 1955. — С. 31.

На початку серпня 1944 р. Степана Бандеру відвозили на бесіду з групенфюрером СС і генерал-лейтенантом поліції Генріхом Мюллером. Йому запропонували написати відозву до вояків-українців Червоної армії, щоб вони здавалися в полон і вели боротьбу проти Москви. Також обіцяли звільнити усіх членів ОУН і надати Україні деякі політичні концесії. Бандера нагадав ген. Мюллеру жахливе поводження з полоненими ЧА і їх мільйонні смерті, арешти і страсти українських патріотів, окупацію і розчленування України. Тому й відмовився йти на співпрацю. В середині вересня в концтабір від Проводу ОУН для розмов зі С. Бандерою прибув о. Іван Гриньох. Він передав грипс від М. Лебеда щодо повноважень отця, і Бандера одразу ж проковтнув записку. Степан Бандера, за спогадами І. Гриньоха, виглядав дуже вимученим і хворобливим (ймовірно, тоді хворів на грип), бідно одягнутий, але був рішуче налаштований. Впродовж понад годинної зустрічі Бандері було розказано про зміни, які відбулися в структурах ОУН і УПА³⁴.

Рішення про звільнення Бандери і Стецька було затверджено 25.09.1944 р. на нараді Альфреда Розенберга і начальника головного управління безпеки Райху Ернеста Кальтенбрунера. 27.09.1944 р. Бандеру відвезли з концтабору в околиці Берліна, де знову утримували під домашнім арештом, пропонували співпрацю в Українському національному комітеті (УНК), який мав бути під керівництвом генерала РОА Власова. Такі умови запропонував С. Бандері шеф головного бюро СС, ген. Г. Бергер 5.10.1944 р. Бандера відмовився входити в УНК, натомість запропонував замість себе адвоката Володимира Горбового. Пісня переговорів ген. Бергер зазначив: «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На даному етапі надзвичайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить так само росіян, як і німців». Переговори такого ж характеру проводили проф. фон Менде, штурмбанфюрер СС д-р Фріц Рудольф Арльт і штурмбанфюрер СС Людвіг Вольф³⁵. За спогадами

³⁴ *Архів ОУН у Києві. — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 30. — Арк. 3-6; Ільницький Р. Думки про українську визвольну політику... — С. 142—144.*

³⁵ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944—1945). Т. 4... — С. 9, 215; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... — С. 439—445; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. — К., 1993. — С. 244.*

Я. Стецька, 28.09.1944 р. в його камері з'явилися штурмбанфюрери СС Вольф і Шенк, які повідомили про його відправку з концтабору. Тоді ж разом з Бандерою їх відвезли під охороною гестапо у спеціальну віллу під Берліном, де з ними проводив переговори ген. Г. Бергер³⁶. Також Стецько зазначав, що «в концтаборах і у підвалах найгірших тюрем — предовгі роки — йому [С. Бандері] було заборонено писати. Він міг тільки передумувати в постійній непевності, чи будь-коли його думи й ідеї, концепції й плани зможуть здійснюватися»³⁷.

Багато дослідників ставлять питання, чому Бандеру не ліквідували, як багатьох інших, у концтаборі Заксенгаузен. У 1943—1944 рр. воєнна поразка Німеччини була очевидною, тому нацисти знову хотіли на власну користь розіграти українську карту. Бандеру пробували використати для чергового колабораціоністського проекту, але його принциповість у відстоюванні інтересів українського визвольного руху стала на заваді реалізації ворожих планів.

В Україні Провід ОУН довідався про звільнення С. Бандери наприкінці жовтня 1944 р. з радіопередач, і це повідомлення помістив 14 листопада у газеті «Щоденні вісті» її головний редактор Осип Дяків-‘Артем’. В ньому через представника УГВР за кордоном С. Бандера передав палкий привіт воякам УПА³⁸.

Наприкінці грудня 1944 р. гестапо відправило С. Бандеру в Берлін, де утримувало під домашнім наглядом. Двічі на день він мав зголошуватися у їхньому місцевому відділку. На початку січня 1945 р. віднайшов родину Бандер їх стрийко Осип: «Коли через знайомого удалося мені роздобути його адресу, поїхав я до Берліна, де знайшов його, дружину й доню в скромній, але привітній квартирі. Моя візита по стількох роках розлуки була для нас милою несподіванкою, і ми провели весь час у розмовах. Він цікавився ближчою й дальшою ріднею, відносинами за біль-

³⁶ Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 324; Архів ОУН у Києві. — Ф. 3. — Оп. 1. — Од. зб. 30. — Арк. 7.

³⁷ Стецько Я. Передмова // Бандера С. Перспективи української революції. — Мюнхен, 1978. — С. XIII.

³⁸ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939—1959) / [упор. В. Сергійчук]. — К., 2009. — Т. 1. — С. 232; Дужий П. Степан Бандера — символ нації... — С. 304.

шовицьких і німецьких часів, розказував про своє життя й обіцяв тримати зв'язок»³⁹.

В середині січня 1945 року С. Бандера декілька днів перебував у м. Кракові, де зустрічався з членами ОУН Юрієм Лопатинським-‘Калиною’, Дмитром Чижевським-‘Демидом’, через яких передав Проводові ОУН своє рішення про підпорядкування вибраному Бюрові Проводу та підтримання рішень III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН. В середині січня 1945 р. до Бандери прибули чільні діячі ОУН — М. Лебедь, о. І. Гриньох, Василь Охримович — з листами, інструкціями від Проводу ОУН, а також Мирон Матвієйко і Я. Ф. (ймовірно, Ярослав Федик) з речами побутового характеру. Стараннями М. Матвієйка для родини Бандери було виготовлено фальшиві документи на прізвище Романишиних. 1 лютого 1945 р. Бандера разом з родиною за допомогою М. Лебеда під час авіаційних бомбардувань, в атмосфері загального хаосу, втік з-під гестапівського нагляду до австрійського Тіролю, згодом в Інсбрук. Їх цілий час супроводжував спеціальний помічник Андрій Пеленичка-‘Плевак’. Згодом С. Бандера переїхав до Відня, поселився за підробленими документами в готелі для німецьких військовослужбовців, де його точно не шукало гестапо, і далі продовжив діяльність у керівництві ОУН на еміграції. Згодом деякий час він мешкав у Празі на тимчасово винайнятих квартирах⁴⁰.

6.06.1945 р. Провідникові ОУН було видано посвідку на ім'я Степана Попеля про ув'язнення протягом 15.09.1941 — 6.05.1945 рр. за політичними мотивами в концтаборі Мавтгаузен, а також посвідку Ліги українських політичних в'язнів німецьких концтраційних таборів № 427 на те ж ім'я від 21.02.1946 р.

Степан Бандера активно використовував свої тюремні зв'язки у відстоюванні незалежності України серед європейських громадських і політичних діячів, які пройшли німецькі тюрми й концтабори.

³⁹ Бандера О. Відійшов як справжній революціонер // *Квітучі береги*. — Нью-Йорк, 1980. — Ч. 19. — С. 9.

⁴⁰ Стахів В. Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля / [упор. О. Панченко]. — Гадяч, 2005. — С. 262—264; Протокол допиту В. Охримовича від 16.12.1952 р. // *ГДА СБ України*. — Ф. 5. — Спр. 445. — Т. 4. — Арк. 94; Протокол допиту М. Матвієйка від 16.06.1951 р. // *ГДА СБ України*. — Ф. 6. — Спр. 56232 фп. — Арк. 48—49.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

У статті йдеться про специфіку протистояння між українськими повстанцями та радянськими молдавськими партизанськими з'єднаннями на порубіжжі Рівненської та Тернопільської областей наприкінці 1943 — на початку 1944 років. Більшість документів із Архіву суспільно-політичних організацій Республіки Молдова, які складають основу джерельної бази дослідження, проаналізовано вперше.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, Організація українських націоналістів, Перше радянське молдавське партизанське з'єднання, Друге радянське молдавське партизанське з'єднання, порубіжжя, Волинь, Рівненська область, Тернопільська область.

Volodymyr Kovalchuk

Battles and Skirmishes between Ukrainian insurgents and Soviet Moldavian Partisan Formations (Southern Volyn', late 1943 — early 1944)
The article deals with the specificity of the confrontation between Ukrainian insurgents and Soviet Moldavian partisan units on the frontier of Rivne and Ternopil' Oblasts in late 1943 — early 1944. The majority of the documents are analyzed for the first time and come from the Archives of the Socio-Political Organizations of the Republic of Moldova.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, First Soviet Moldavian partisan formation, Second Soviet Moldavian partisan formation, frontier, Volyn'. Rivne Oblast, Ternopil' Oblast.

БОЇ ТА СУТИЧКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ПОВСТАНЦЯМИ ТА РАДЯНСЬКИМИ «МОЛДАВСЬКИМИ» ПАРТИЗАНСЬКИМИ З'ЄДНАННЯМИ (ПІВДЕННА ВОЛИНЬ, КІНЕЦЬ 1943 – ПОЧАТОК 1944 рр.)

Протистояння між підрозділами Української повстанської армії (УПА) / оунівськими боївками й радянськими партизанськими формуваннями наприкінці 1943 — на початку 1944 років у прифронтовій (радянсько-німецькій) зоні, а саме на теренах південної частини Великої Волині, — маловивчена сторінка історії Другої світової війни. Наукових розвідок про конкретні бої та сутички на тих теренах вельми бракує, хоча, за слушним спостереженням дослідниці Альбіни Носкової, на ту пору «на Волині... йшла справжня міжусобна партизанська війна. Тут діяли не лише загони ОУН-УПА, а й польські загони різного політичного спрямування, радянські партизанські з'єднання, які прибули зі східних районів УРСР, багатонаціональні загони поляків і українців прорадянської орієнтації, а також радянські військовослужбовці, що втекли з полону до різних загонів»¹.

Як відомо, на рубежі 1943—1944 рр. Шумський, Кременецький і Лановецький райони значною мірою контролювали українські повстанці, ці території за своїм устроєм нагадували окрему державу². Ліси довкола с. Антонівців через велику концентрацію повстанських об'єктів (млини, хлібопекарні, м'ясопереробні та шевські цехи, швейні й боднарські майстерні, миловарня та ін.) називали «Антоновецькою республікою»³. До того ж, у с. Залісцях

¹ Носкова Альбіна. *Украинские националисты в борьбе за «Соборную Украину» // Новая и новейшая история*. — 2013. — № 3. — С. 135.

² Ось як написав про ті краї командир Сумського партизанського з'єднання Сидір Ковпак: «Думав, що бійці хоча б трохи відпочинуть у шумських лісах, а тут націоналістів розвелось стільки, що кинь [камінія] в собаку, а попадеш у націоналіста. Доводиться по лісу маневрувати». (*Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944 / колл. составителей: О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий*. — Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С. 69.).

³ Стародубець Г. М. *Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років)*. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — С. 83; Скорупський М. *Туди, де бій за волю*. — Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1992. — С. 214; Пукач В., Олещук І. *За свободу і соборність України*. — Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2012. — С. 15.

на Шумщині працювала школа політичних інструкторів, коло неї (на хуторі Зелений Дуб) — підстаршинська школа, а в прикордонному с. Майдані (нині Дубенський район Рівненської області, на кордоні з Шумським) — саперна школа УПА⁴.

Попри насиченість теренів південної частини Великої Волині повстанцями, відомостей про конкретні назви упівських підрозділів, їхній чисельний склад небагато. Знаємо лише, що на Кременеччині діяли підрозділи куреня Івана Климишина-‘Крука’⁵. Також станом на 7 січня 1944 р. в Дубенському р-ні (с. Обгів, нині — с. Соснівка на кордоні з Шумським районом), знаходилися підрозділ ‘Данька’ і курінь Максима Скорупського-‘Макса’ Останній складався з трьох сотень УПА. Однією з них командував сам Скорупський, очільники двох інших — Семен Котик-‘Докс’ і Роман Шушкевич-‘Бурлаченко’⁶. Джерела повідомляють і про сотню ‘Панаса’, що в першій половині лютого оперувала на Дубенщині, а в другій половині — у кременецьких лісах. Десь тоді на Кременеччині діяла сотня ‘Гамалії’, а на Почаївщині — підрозділ ‘Данька’⁷. Орієнтовно між січнем і березнем 1944 р. Лановеччиною рейдували сотні Ярослава Білинського-‘Бистрого’ (раніше перебувала в курені ‘Кропиви’) та ‘Боруна’⁸.

До речі, після реорганізації УПА в січні 1944 р., коли утворилася УПА-Південь, усе її керівництво разом із штабом, охороною і зв’язковими перебувало в околицях села Майдан, неподалік штабу ‘Енея’⁹. Від лютого й упродовж кількох наступних місяців,

⁴ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 208—210, 212.

⁵ Є дані, що цей підрозділ 1943-го року очолював ‘Бурсак’. Див.: Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповідь очевидця. — Луцьк: Надстир’я, 2002. — С. 169.

⁶ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 209.

⁷ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 216; Повідомлення С. Савченка заступнику наркома НКДБ СРСР Б. Кобулову (від 25.05.1944 р.) / Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944—1945 / под ред. А. Н. Артизова. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 227; Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповідь очевидця. — Луцьк: Надстир’я, 2002. — С. 169.

⁸ Савка Б. Ходили в рейди повстанці // Заведнюк В. Ф. Вони вмирили, їм сурми не грали... (документи, спогади, коментарі). — Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. — С. 402.

⁹ Жив’юк А. А., Марчук І. В. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. — Рівне: ПП ДМ, 2011. — С. 52—53.

за даними двох радянських джерел, штаб ВО «Богун» («Південної групи УПА»), а також великі підрозділи на чолі з Петром Олійником-‘Енеєм’, знаходилися вже в іншому місці — на захід від шумських лісів, у Кременецькому районі¹⁰.

З якими радянськими чинниками могли вступати в борню означені вище підрозділи українських повстанців? Якщо твердити про радянських партизанів, то це насамперед Перше (к-р — Василь Андреев) та Друге (к-р — Яків Шкрябач) молдавські з’єднання (далі — 1 МРПЗ або андріївці; 2 МРПЗ або шкрябачівці). Хоча вони рейдували Південною Рівненщиною та Північною Тернопільщиною, про діяльність цих структур історіографія чомусь «забула». Так, зі стенограми лекції Гната Кузовкова внесок в історію України обох молдавських з’єднань не зрозумілий¹¹. У нарисі Василя Андреева про 1 МРПЗ — жодного натяку на його протистояння з УПА¹². Кількома штрихами рейди 2 МРПЗ українськими теренами описав Дмитро Єлін¹³. Очільник даного з’єднання Яків Шкрябач зробив це майстерніше, проте рукопис його праці «атакували» радянські рецензенти. Автори-упорядники тематичного науково-довідкового видання історію обох формувань охарактеризували, проте на їхні сутички з УПА навіть не натякнули¹⁴.

¹⁰ *Протокол допроса Кутковца Ивана Тихоновича начальником отдела НКВД УССР по борьбе с бандитизмом, полковником госбезопасности Задоей (от 1.02.1944 г.)* // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2... — С. 17; *Доповідь наркома НКВС СРСР Л. Берії для Й. Сталіна, В. Молотова (від 3.05.1944 р.)* // Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939—1956). Сборник документов / Состав.: Н.И. Владимирцев, В. Д. Кривец и др. — Москва: Объединенная редакция МВД России, 2010. — С. 99; *Зі спеціального повідомлення С. Савченка для наркома НКДБ СРСР В. Меркулова (від 1.03.1944 р.)* // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2... — С. 59; *Довідка В. Рясного для заступника наркома НКВС СРСР В. Чернишова (від 2.03.1944 р.)* // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2... — С. 61.

¹¹ Кузовков Г. В. Партизанский рух на Україні в період Великої вітчизняної війни. — Київ: Друкарня видавництва ЦК КП(б)У «Радянська Україна», 1951. — 35 с.

¹² Андреев В. Первое Молдавское // Партизаны вспоминают... / состав.-ред. Д. Елин. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1980. — С. 11—43.

¹³ Елин Д. Партизаны Молдавии. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1974. — С. 97—108 и др.

¹⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними. 1941—1945 / автори-упоряд.: В. С. Лозицький, О. В. Бажан, А. В. Кентій, О. С. Ткач та ін. — Київ: Парламентське видавництво, 2001. — С. 18, 88—90, 110—111.

Які причини такого «забуття» про 1 і 2 МРПЗ? На наш погляд, багатьох дослідників могло віднайти слово «молдавський» у їхніх назвах (подумали, що до історії України такі стосунку не мають). А ще, напевне, декого збивала з пантелику неповнота масиву джерел, що зафондований у Центральному державному архіві громадських об'єднань (головний осередок збереження документів молдавських з'єднань в Україні). Для порівняння, в Архіві суспільно-політичних організацій Республіки Молдова (АСПО РМ), що знаходиться у м. Кишиневі, історію молдавських з'єднань (переважно 2 МПРЗ) репрезентують тисячі архівних документів. Вони акумульовані у фонді № 3820. Ці джерела практично не вводилися до наукового обігу ні в Молдові, ні за її межами.

Як засвідчують документи з АСПО РМ, у перший місяць 1944 р. вступати у відкриті бої на півдні Великої Волині не входило в плани ні 1 та 2 МРПЗ, ні підрозділів УПА / боївки ОУН. «Орієнтуючись за допомогою розвідки (до 30-и чол.) ... вони пройшли практично кожне село. Боїв із німцями уникали, частково уникали й зіткнень із відділеннями УПА»¹⁵, — пишеться про молдавських партизанів в оунівському документі. До речі, аби не провокувати гнів цивільного населення, молдаване оперували під виглядом українських повстанців. «Прикриваючись нашим ім'ям, їм удалося перейти через села Кунів, Вілію, Переморівку, Велику Мощаницю і Обгів»¹⁶, — згадував про прохід після Водохреща (19 січня 1944 р.) чотирьох сотень «большевицьких партизанів» сотенний УПА Максим Скорупський-«Макс». Хоча українські повстанці теж використовували конспіративний прийом із переодяганням («Я дав наказ козакам понашивати червоні ленти, а відділу дав назву «Чапаєва», [Андрі]ївського з'єднання»¹⁷, — згадував командир одного з підрозділів куреня Остапа Саблюка-«Качана» УПА-Південь про візит до шумських лісів на початку 1944-го), уникнути кількох резонансних сутичок із молдаванами таки не вдалося.

¹⁵ [Б. а.] «Очерк обзора событий, жизни и борьбы под советской оккупацией с января 1944 г. по июль 1944 г.» (от 14.08.1944 г.) / Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2... — С. 280.

¹⁶ Скорупський М. Туди де бій за волю... — С. 211.

¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали / [упоряд. С. Кокін, О. Вовк]. — Київ; Торонто, 2012. — С. 536—537.

18 січня 1944 р. 2 МРПЗ звело бій із куренем та однією сотнею українських повстанців у чеській колонії Красільно. О 14 год. повстанці, опорним пунктом яких було сусіднє с. Корито (Млинівський р-н Рівненської обл.), оточили колонію. Розпочали обстріл. Партизани не відповідали, тож повстанці почали підходити до колонії ближче. Коли залишалося 50–100 м, шкрябачівці застрекотіли по супротивниках із кулеметів й автоматів. «Нападники шарпнулися назад, тягнучи за собою вбитих і поранених, багатьох покинули». За півгодини бандерівці побігли в другу атаку, цього разу зі скандуванням гасел «Слава Україні!», «Слава героям!». Молдавани знову їх підпустили ближче, а далі перейшли в контратаку. Вона закінчилася за 3 км від Красільна. Впродовж бою, за різними оцінками, радянські партизани вбили від 17 до 27 осіб, у тому числі одного сотенного, кількох чотових. Ще 22 чи 28 осіб вони захопили в полон. Про втрати шкрябачівців у їхніх документах не повідомляється¹⁸. В «фантастичній» інтерпретації члена цього з'єднання Дмитра Єліна хід бою в Красільному виглядає інакше. На думку автора, він відбувся не 18, а 20 січня. Бандерівців (їх спеціально перекинули з навколишніх районів) налічувалося до тисячі. Повторно бандерівці нібито не атакували. Єлін також навів свідчення деяких із полонених. Нібито ці націоналісти сказали, що їх примусово напередодні бою мобілізували до УПА під загрозою смерті, а про своїх командирів нічого не знають, бо ті не місцеві¹⁹.

24 чи 25 січня у с. Коханці (розташовувалося на межі двох р-нів — Радивилівського Рівненської обл. і Кременецького Тернопільської) 2 МРПЗ звело ще один кривавий бій із українськими повстанцями. Спершу останні обстрілювали село зі 45- і 47-мм гармат. Розраховували на психологічний ефект, адже гармати, зняті з підбитих та згорілих танків і встановлені на саморобні дерев'яні лафети, «стріляли» тільки камінням. Не дочекавшись на відповідь, декілька сотень повстанців оточили Коханку та заходилися обстрілювати село з кулеметів і гвинтівок. Однак суперники знову не відреагували. Тож надвечір командування українців вдалося до рішучіших дій — скерувало сотню на загін ім. Ворошилова. Остан-

¹⁸ АСПОРМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 55 зв.; Там само. — Спр. 1073. — Арк. 98—99; ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1512. — Арк. 62.

¹⁹ Єлін Д. Партизани Молдави. ... — С. 98—99.

ній відповів масованим вогнем із автоматів і кулеметів. Оговтавшись від рясного обстрілу, вцілілі повстанці «накрили» село запальною кулями. За лічені години вигоріло більше десяти хат, у тому числі кілька власних складів. Далі розпочали ще одну атаку на Коханку. Цього разу набігали з різних сторін. Як тільки радянські партизани дали відсіч, повстанці «взяли під приціл» їхній обоз на околиці села. Та ворошилівці відреагували контратакою, що переросла в запеклу перестрілку. Стрілянина з обох сторін припинилася аж пізно ввечері. Якщо вірити радянським даним, молдавани вбили тридцятьох осіб, захопили у ворога два кулемета й сотню гвинтівок. Про жертви шкрябачівців у радянських документах відомостей немає. Оскільки партизани знаходилися між позиціями невідомого великого підрозділу УПА та німецьких загонів, поспішили скористатися своїм становищем і наступного дня вирушили з місця бою в напрямку с. Софіївки (нині — Дубенський р-н Рівненської обл.)²⁰. Отже, боєм у Коханці українські повстанці змусили 2 МРПЗ повернути зі зручного шляху на Тернопілля й далі на Молдову, змусивши його кілька зайвих днів покружляти в Радивилівському р-ні Рівненщини, а відтак заходити на Тернопільщину з іншого боку. Назви сотень, із якими боролися на Радивилівщині, молдавани не ідентифікували. Можливо, це був курінь УПА 'Трішного' (складався зі сотень Івана Чубаєвського- 'Прометея', Андрія Ярмолюка- 'Шпали' і 'Щуки')²¹. Проте командир 2 МРПЗ Яків Шкрябач, спираючись на відомі йому документи, зауважив, що в селах Вовковиях, Добрятині та Боратині (Радивилівський і Млинівський райони) знаходилися три значно більші упівські підрозділи — курені. Й 27 січня нібито відбувся ще один бій між націоналістами та шкрябачівцями²².

Не менш кривавий бій УПА звела з партизанами 2 лютого. Він почався о 14-ій годині поблизу с. Буглова Лановецького р-ну. Дві сотні українських повстанців із Огризковець і стільки ж із села Люлинців обстріляли з кулеметів та мінометів представників

²⁰ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 1073. — Арк. 105—107; ЦДАГО України. — Ф. 91. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 37.

²¹ Б. авт. Історія села Сестрятин. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sestryatynzosh.ho.ua/node/3>.

²² ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1445. — Арк. 115.

2 МРПЗ, що перебували в с. Буглові. В Люлинцях повстанцям удалося захопити церковну дзвіницю та двір заможного жителя на узвишші, що дало змогу пожвавити обстріл ворожих розташувань. Від рясних куль (запалювальних і розривних) зайнялося кілька бугловецьких господ. Тим часом партизани, за своєю улюбленою тактикою, знову зачалися, вичікуючи на наближення супротивників. Утім, цього разу тактику націоналісти розгадали, тож командир молдаван Яків Шкрябач наказав взводіві Віктора Дроздова й групі Якова Мухіна йти в атаку. Під прикриттям двох кулеметів і ПТР вони відтіснили повстанські сотні з Люлинець, узявши в полон п'ятьох «російських оточенців». Далі кілька взводів шкрябачівців загнали повстанську сотню з Огризковець до яру — між цим селом і Бугловом. Там розбили її вщент, знищивши 37 людей. Дванадцятьох узяли в полон, але дорогою до Буглова посікли їх шашками. Втрати партизанів: 3 — вбиті, 12 — поранені²³.

Всього наприкінці 1943 — узимку 1944 років 2 МРПЗ звело з повстанцями щонайменше 8 боїв (із них 5 — великі). В цих військових протистояннях, за радянськими даними, загинуло більше трьохсот українських націоналістів²⁴.

6 лютого 1944 р. 1 МРПЗ дало відсіч українським повстанцям (понад 160 осіб) у селі Мощаниці та навколишніх хуторах (Острозький р-н Рівненщини). Якщо вірити молдаванам, у полон до них потрапив 51 націоналіст. Своїх втрат вони не вказали²⁵.

14 лютого, під час просування кінного взводу окремого розвідувального ескадрону цього саме з'єднання через с. Великі Загайці Шумського р-ну, його раптово атакувала повстанська піхота. З боями взвод відійшов у південно-західну околицю села. Згодом, за підтримки підкріплення (7-й стрілецький батальйон і два взводи бригади ім. Котовського), радянські партизани обійшли табір повстанців у селі (там налічувалося до 120-150 осіб) і після короткого бою захопили населений пункт. Загалом молдавани вбили 15 осіб, від 16 до 20 захопили в полон, здобули боєприпаси та гвинтівки²⁶. Того ж дня 3 бригада 1 МРПЗ вступила в бої ще

²³ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 56 зв.—58 зв.; Там само. — Спр. 1073. — Арк. 114—116.

²⁴ Там само. — Спр. 1073. — Арк. 129.

²⁵ Там само. — Спр. 78. — Арк. 67; Там само. — Спр. 994. — Арк. 5.

з кількома повстанськими підрозділами, внаслідок чого зайняла села Ванжулів, Карначівку і Барсуки (всі — в Лановецькому р-ні Тернопільщини). 15 лютого окремий розвідувальний ескадрон згаданого з'єднання мав зіткнення з 75-а українськими повстанцями в с. Великі Вікнини Збаразького р-ну, внаслідок чого партизани захопили село²⁷. Втрати сторін невідомі.

16 лютого кінно-розвідувальну групу 2-ї стрілецької бригади 1 МРПЗ на південно-західній околиці с. Борщівки (Лановецький р-н) атакувало, за різними оцінками, від 120 до 200 осіб із наявних трьох сотень українських повстанців. Хоча 5-му стрілецькому батальйонові, що прибув на підтримку андріївців, вдалося розосередити противника, проте партизани вимушено відступили в бік с. Передмірки²⁸.

Підрозділи УПА Тернопільщини зводили бої й сутички з радянськими партизанами за умов хронічної нестачі зброї. Одні стрільці ходили з бутафорськими дерев'яними рушницями (с. Будераж, 6.02.44 р.)²⁹, інші носили з собою міни, настромлені на тички. Украї бракувало патронів, автоматів. Мало на озброєнні перебувало й кулеметів³⁰.

Радянські партизани на шляху свого слідування проводили переговори з українськими націоналістами. Так, 27 січня шкрябачівці за посередництва двох жителів с. Коханки передали тамтешнім бандерівцям листа, в якому пообіцяли не чіпати їхнього штабу, якщо ті не вступатимуть у бої. Відповідь не надійшла. 27-28 січня представники 2 МРПЗ передали ще одну пропозицію про переговори, цього разу — командирові підрозділу УПА в Радивилівському р-ні 'Таку'. Якщо той погодиться на обмін думками, обіцяли не чіпати знайденої повстанської м'ясарні. Чи відповів адресат — невідомо. Коли з'єднання Якова Шкрябача перебувало в с. Комарівці Кременецького р-ну Тернопільщини, одержало листа від «полковника УПА Січового», в якому той запропонував скласти зброю. В джерелах не повідомляється, чи партизани на цю пропозицію

²⁶ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 56 зв.—58 зв.; Там само. — Спр. 994. — Арк. 7.

²⁷ АСПО РМ. — Спр. 70. — Арк. 91.

²⁸ Там само. — Арк. 92; Там само. — Спр. 172. — Арк. 50 зв.

²⁹ Там само. — Спр. 994. — Арк. 5.

³⁰ Там само. — Спр. 1073. — Арк. 145.

відреагували. 30 січня 1944 р., за 26 км на південь від Кременця, к-р Яків Шкрябач знову написав бандерівцям. Результат невідомий. 3 лютого український повстанець «Ліщина» передав «червоній частині» в Люлинцях (Лановецький р-н Тернопільської обл.) надрукованого на машинці листа з проханням про звільнення працівника бандерівської СБ «Чіпки» в обмін на вільне проходження шкрябачівців у будь-якому напрямку. Яків Шкрябач не знав, як реагувати, адже його бійці раніше вже розстріляли «Чіпку» (це сталося в с. Кушнірівській Слобідці на Хмельниччині). Відтак запросив уповноваженого бандерівців на перемовини. Але його письмова пропозиція залишилася без відповіді. 5 лютого бандерівці в с. Буглові Лановецького р-ну вчергове звернулися до партизанів 2-го з'єднання листовно — попросили «відпустити їхнього командира». За це обіцяли допомогти партизанам у їхньому рейді. Реакція адресатів невідома.

До слова, 1 і 2 МРПЗ, рейдуючи Південною Рівненщиною та Північною Тернопільщиною, виконували десятки інших оперативних завдань Українського штабу партизанського руху (УШПД). Серед них, крім власне найголовніших — збору інформації для розвідників при штабах підрозділів діючих радянських армій щодо місць розташування ворожих військ, комунікацій, вразливих місць на лінії радянсько-німецького фронту, — був і пошук схованок із повстанськими документами.

Приміром, 20 січня 1944 р. за с. Новосілками Млинівського р-ну члени 2 МРПЗ відбили в націоналістів документи «штабу УПА по Дубенському округу». Вочевидь, йдеться про штабні документи Дубенського куреня УПА, але підтвердити це складно, бо, наприклад, сучасник події Дмитро Єлін називав їх джерелами «Дубенської округи»³¹. Немає даних ні про зміст, ні про псевдоніми чи географічні назви, вжиті в документах. До того ж, за свідченням іншого джерела, «штаб УПА по Дубенському округу»³² зі «стаціонарними школами комскладу УПА, центральною поштою, складами та іншими службами» знаходився у с. Коханка, «на кордоні» зі сусідньою Кременеччиною — місцем дії Кременецького куреня УПА), ще якийсь «окружний штаб СБ УПА» — в с. Церківську.

³¹ Єлін Д. *Партизаны Молдавии...* — С. 98.

³² АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 28.

27 січня 2 МРПЗ випадково натрапило на «штабні документи» невідомого змісту в с. Коханці. Через 4 дні воно захопило документи СБ одного з повстанських районів, у яких згадується с. Устечко Кременецького р-ну. Ці джерела рейдувальники вилучили на Вербовецьких хуторах Лановецького р-ну з портфеля есбіста 'Чіпки'. «...всі вони адресовані командирові СБ 'Чіпці'. Тут була схема СБ і штат. [...] У листуванні багато розглянутих донесень підрайонних інформвідділів із резолюцією командирів та позначками про виконання. Ось один приклад: начальник підрайонного інформвідділу пише, що мешканець села Устечка, розмовляючи з іншими селянами, сказав, що затія УПА — нісенітниця й джерело біди для всього народу. Коли його попередили, щоб так не висловлювався, відповів: "Поцілуйте мене в сраку разом із Вашим Бандерою. На цьому папірці стояла резолюція-присуд — "замордувати", 'Чіпка', і відмітка якогось поліція "Виконакр". А ще цілі списки "замордованих"», — плутано описав зміст знайденого в портфелі 'Чіпки' к-р 2 МРПЗ Яків Шкрябач³³. Хоча виявлені джерела він назвав «штабними документами штабу УПА по Дубенському округу», певна річ, цей архів стосується все-таки СБ Кременецького надрайону. Бо, по-перше, в документах згадується с. Устечко, а поселення з такою назвою знаходиться на Кременеччині³⁴, по-друге, фігурує повстанський псевдонім 'Чіпка', а з інших джерел відомо, що носія такого псевдоніма шкрябачівці затримали в районі с. Буглова³⁵, що по сусідству, в Лановеччині.

1 МРПЗ у ніч на 15 лютого в с. Борсуках чи с. Ванжулові (обидва — Лановецький район) також захопило документи якогось «штабу»³⁶ націоналістів. Наступного дня (чи 17 лютого?) третя стрілецька бригада з'єднання реквізувала «бендеровський штаб з цінними документами» у с. Плисах³⁷ на Лановеччині. А між 18 та 22 лютого в операції за участю «уповноваженого» від загону ім. Суворова Григорія Храмова здобуто таємні документи невідомої сотні³⁸ УПА в районі с. Передмірки.

³³ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 1073. — Арк. 113—114.

³⁴ Патріляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... — С. 326.

³⁵ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 1073. — Арк. 118.

³⁶ Там само. — Спр. 83. — Арк. 167.

³⁷ Там само. — Спр. 78. — Арк. 72.

³⁸ Там само. — Спр. 172. — Арк. 155 зв.

Загалом, «розшифровувати» численні згадки в партизанських документах про виявлені повстанські архіви доволі складно. Партизанські ж часто перебільшували масштаби, організаційну приналежність і значення архівів, що їх виявляли. До того ж, через лакуни в мізерній актуалізованій джерельній базі бракує альтернативних даних для порівняльного аналізу.

Потребує додаткових студій питання, куди молдавські з'єднання передавали повстанські архіви, які знаходили на своєму шляху. Після того, як 2 МРПЗ 22 січня 1944 р. дало знати УШПР (надіслало радіограму) про документи бандерівців, які знайшло в колонії Красільно, адресат наказав спрямувати найцінніші документи в «Київ»³⁹. 25 січня керівник УШПД Т. Строкач уточнив, звернувшись до Якова Шкрябача й Олексія Чабана: «Важливі документи і главарів-керівників із числа полонених бендерівців спрямуйте Київ Український Штаб»⁴⁰ (тобто — в УШПД). А от документальні знахідки на Вербовецьких хуторах шкрябачівці вже передавали секретареві Рівненського обкому [КП(б)У] Василю Бегмі⁴¹. «Списки складів, бендерівських керівників, рядових і багато інших документів», які на початку лютого 1944 р. виявили в Лановецькому та Збараському р-нах Тернопільщини, вони надіслали до Рівненського управління НКВД («Ровенському НКВД»)⁴². Туди ж передали списки заготівель харчів («все, до спирту та ниток включно») по селах, знайдені на підводі «господарника на два райони» УПА. Цей транспортний засіб зупинили на заставі села Темногайці Шумського р-ну Тернопільщини 6 лютого⁴³. Певно, 1 МРПЗ переслало в НКВД й оунівську інструкцію, в якій не рекомендувалося воювати з радянськими партизанами й наказувалося добре ставитися до червоноармійців. Цей документ було знайдено 8 лютого⁴⁴. А 11 лютого шкрябачівці й андріївці спільно з представниками з'єднання Михайла Шукаєва відправили до 274-ї дивізії, яка перебувала в тилу Червоної армії, «цілий мішок документів бендерівських штабів»⁴⁵.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1512. — Арк. 62.

⁴⁰ Там само. — Спр. 1466. — Арк. 35.

⁴¹ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 1073. — Арк. 114.

⁴² Там само. — Спр. 120. — Арк. 58.

⁴³ Там само. — Спр. 1073. — Арк. 120.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1512. — Арк. 130.

Впродовж протистояння з бандерівцями молдавани забирали в них величезну кількість матеріальних ресурсів. Так, наприкінці січня 1944-го у с. Коханці «червоні» пограбували кілька криївок (з кожної витягли по 300–500 пудів вівса чи пшениці), виявили по одній криївці з патронами, білизною (понад 300 пар) і ліками⁴⁶. Тоді ж, у лісі між хутором Осиковим і с. Ситним (Радивилівський р-н Рівненської обл.), на упівському кустарному м'ясопереробному підприємстві шкрябачівці «розжилися» м'ясними тушами, бочками зі смальцем, ковбасами та маслом⁴⁷. 1 лютого дізналися, що в с. Рішнівці Збаразького р-ну Тернопільської обл. бандерівці вичиняють шкіри. Через два тижні в с. Борсуках чи с. Ванжулові андріївці виявили націоналістичний склад із продовольством та спорядженням⁴⁸. Одна зі стрілецьких бригад 1 МРПЗ у с. Плисках Лановецького р-ну реквізувала два місткі продовольчі склади УПА — з хлібом, фуражем та іншими харчами, двома тоннами солі, двадцятьма комплектами маскувальних костюмів і білизни (це сталося 16 чи 17 лютого)⁴⁹. 13 лютого в с. Шумбарі й 18 лютого в с. Переморівці на Шумщині військові 7-го батальйону 1 МРПЗ витягли з 4-х націоналістичних складів 130 пар білизни, 200 м полотна, 3,5 т борошна, 6 т пшениці, 6 т ячменю, 3,6 т вівса, 2 т жита, 1 т пшона, 1,5 т гороху, 500 кг яблук, а також сухарі, сіль, 50 кг камбали, 15 кожухів, 6 півкожухів, 8 костюмів, 5 пар чобіт, 2 радіоприймачі⁵⁰. Впродовж 13—28 лютого 1-е партз'єднання в районах сіл Дермань, Буца (Здолбунівський район Рівненщини), Кутянка, Андрушівка, Малі Садки (Шумський р-н Тернопільщини) викрало в тамтешніх націоналістів 180 коней, 120 голів великої рогатої худоби і 25 свиней⁵¹. У Борщівці Лановецького р-ну 16 лютого 1 МРПЗ забрало в бандерівців кілька підвід із продовольством⁵². 27 лютого андріївці витягнули зі сховків у с. Стара Гута на Шумщині чотири тонни зернових (2 — жита, 2 — вівса) та білизну⁵³. Також

⁴⁵ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 1073. — Арк. 121.

⁴⁶ Там само. — Арк. 104; Там само. — Спр. 120. — Арк. 55 зв.

⁴⁷ Там само. — Спр. 1073. — Арк. 109.

⁴⁸ Там само. — Спр. 83. — Арк. 167.

⁴⁹ Там само. — Спр. 78. — Арк. 72.

⁵⁰ Там само. — Спр. 72. — Арк. 63.

⁵¹ Там само. — Спр. 83. — Арк. 90.

⁵² Там само. — Спр. 70. — Арк. 92.

⁵³ Там само. — Спр. 83. — Арк. 90.

кілька «бандерівських складів» розкрили 6 березня в селі Руській Гуті⁵⁴. Від 5 до 10 березня в одному лише селі Борщівці на Лановеччині молдаване викрали з 22 упівських криївок 67 тонн фуражного зерна⁵⁵. 14 березня в с. Переморівці на Тернопільлі андріївці заволоділи дванадцятьма повстанськими складами, в десятих із яких лежали зерно та фураж, в одному — харчі, ще в одному — різні речі⁵⁶.

Більшу частину знайденого радянські партизани залишали собі, дещо надсилали підрозділам Червоної армії в зоні своєї діяльності, а решту, з пропагандистською метою, віддавали місцевим селянам. Для прикладу, 115 коней, 28 підвод із упряжжю — майно, вкрадене в українських націоналістів — андріївці 10 березня передали в с. Переморівці Шумського р-ну для потреб 28-го стрілецького корпусу 1-го Українського фронту. 16 березня для потреб цього саме підрозділу вони спрямували величезну кількість зернових (9,8 т ячменю, 8,2 т вівса, 7,3 т жита, 7 т пшениці, 5,8 т гречки) й 1,5 т борошна. Все це знайшли в сховках українських націоналістів на Лановеччині⁵⁷.

Загалом, протиповстанська діяльність 1 та 2 МРПЗ у південній частині Великої Волині різко сповільнюється наприкінці лютого — на початку березня 1944 р., через «відкочування» лінії радянсько-німецького фронту далі на захід і невдалу власну тактичну поведінку. Українські повстанські підрозділи подалися в західному напрямку, щоб оперувати в міжфронтівній зоні та виходити звідти рейдами у ворожі тили, а молдавські партизанські з'єднання, які мали діяти подібним чином, туди так і не вирушили. 2 МРПЗ закінчило бойову та диверсійну роботу в Україні, зустрівшись із підрозділами Червоної армії в с. Руській Гуті на Шумщині 28 лютого 1944-го. Інше молдавське формування, на чолі з Василем Андреевим, 29 лютого вийшло з німецького оточення й зосередилося на півночі Тернопільщини. До середини березня воно теж фактично припинило свою діяльність в Україні.

⁵⁴ АСПО РМ. — Ф. 3280. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 14.

⁵⁵ Там само. — Спр. 83. — Арк. 90.

⁵⁶ Там само. — Спр. 172. — Арк. 155 зв.

⁵⁷ Там само. — Спр. 72. — Арк. 69.

*Науковий співробітник Центру
досліджень визвольного руху*

У статті йдеться про співпрацю українського письменника Івана Багряного з підпіллям ОУН(м) і ОУН(б), а також закордонним представництвом (ЗП) УГВР під час Другої світової війни. З'ясовано шляхи, якими Багрянний приєднався до українського визвольного руху, галузі співробітництва письменника з ОУН, простежено маршрут еміграції членів ЗП УГВР і проаналізовано причини розриву Багряного з націоналістичним табором.

Ключові слова: Іван Багрянний, Йосип Позичанюк, Аркадій Любченко, Ярослав Струтинський, ОУН(б), ОУН(м), ЗП УГВР, ВУНР.

Igor Bigun

Ivan Bahrianyi and OUN during World War II

The article tells about the Ukrainian writer Ivan Bagrianyi's collaboration with OUN(M) and OUN(B) underground and UGVR Foreign Representative Mission (ZP) in the course of World War II. The ways through which Bagrianyi joined the Ukrainian liberation movement and his fields of cooperation with OUN were found out, the emigration routes of ZP UGVR members were traced back and reasons of Bagrianyi's rupture with the nationalistic camp were analysed.

Key words: Ivan Bahrianyi, Yosyp Pozychaniuk, Arkadiy Liubchenko, Yaroslav Strutyynskyi, OUN(B), OUN(M), ZP UGVR, VUNR.

ІВАН БАГРЯНИЙ І ОУН ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Іван Багрянний, кінець 1945 р.

Видатний український письменник Іван Багрянний уже в 30х рр. сформувався як противник радянської влади і заробив тавро «буржуазного націоналіста». Відбувши три роки заслання на Далекому Сході і провівши два роки під тортурами у в'язниці НКВД, у 1941 р. він за переконаннями був готовий приєднатися до політичних сил, які виборювали б незалежну Україну. Тому природно, що під час Другої світової війни Багрянний співробітничав з Організацією Українських Націоналістів (як мельниківців, так і бандерівців) і Українською Повстанською Армією.

Про співпрацю І. Багряного з ОУН відомо надзвичайно мало. Зазвичай біографи письменника, наприклад, Максим

Балаклицький, Наталія Комар, Олексій Коновал, подають короткі згадки про сам факт співробітництва¹. Дещо докладніше проблему розглядали Анатолій Русначенко, Євген Штендера і Олександр Шугай². Досить докладно участь І. Багряного в українському визвольному русі в 1943—1945 рр. висвітлила Олена Подобед³. Однак автор оминула увагою контакти письменника з ОУН в 1941—

¹ Див., напр.: Балаклицький М. Іван Багрянний як літературна постать // Багрянний І. *Вибрані твори*. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 10; Комар Н. «...По лінії найбільшого опору» // Багрянний І. *Людина біжить над прірвою*. — К.: Школа, 2009 — С. 4; Коновал О. Дещо про І. Багряного, його творчість і листування // Багрянний І. *Листування*. — Т. 1. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 5 тощо.

1942 рр. та й період підпільного життя Багряного в Галичині в 1943—1944 рр. (до виїзду з України) відобразила досить поверхово.

У своєму дослідженні ми спиратимемося на спогади і документи самого І. Багряного⁴, свідчення його колег із ОУН(м), ОУН(б) і УПА: Зенона Городиського, Омеляна Антоновича, Романа Петренка (Євгена Татури), Льва Шанковського, Миколи Лебеда, Андрія Дольницького, Ярослава Струтинського, Євгена Стахова, Ярослава Гайваса, Василя Гришка, Дарії Ребет, Миколи Дейчаківського, Миколи Самійленка, Мирослава Прокопа⁵, а також знайомих

² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — К.: Пульсари, 2002. — С. 49; Штендера Є. Іван Багряний // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 291—298; Шугай О. «Я прийду остання...» // Шугай О. Іван Багряний: нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти. Кн. 1. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 139—158.

³ Подобед О. Іван Багряний: громадсько-політична та культуротворча діяльність: [монографія]. — К.: Ніка-Центр, 2014 — 248 с.

⁴ Багряний І. Автобіографія / Передм. С.А. Шальченка, Р.Я. Пирога // Слово і Час. — 1994. — № 2. — С. 5—8; Його ж. Вибрані твори в 2х томах. — Т. 2. — К.: Юніверс, 2006 — 703 с.; Його ж. Листування 1946—1963. — Т. 2. — К.: Смолоскип, 2002 — 556 с.; Його ж. Народження книги // Багряний І. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 478—500; Череватенко Л. Іван Багряний. Биографические данные // Зеркало недели. — 1996. — № 31. — 2 августа. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ivan_bagryanuy.html.

⁵ Городиський З. Мої ранні зустрічі із сл. п. Іваном Багряним // Самостійна Україна. — 1988. — Ч. 2. (427). — квітень — червень. — С. 58—69; Його ж. Українська Національна Рада. — К.: КМ Academia, 1993 — 143 с.; Антонович О. Спогади. — Ч. 1. — К.; Вашингтон, 1999 — 392 с.; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 27. Петренко Роман («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (спогади). — Торонто; Львів, 1997. — 269 с.; Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення Української Головної Визвольної Ради. Постанови і дія в 1943—1944 рр. Спогади і коментар // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 28—69; Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних Справ УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 116—130; Дольницький А. Зустрічі з полковником О. Даниленком («Данком») // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 183—190; Струтинський Я. Сотник Андрій Кисьль-Дольницький («Голубенко») // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації,

письменника, які спілкувалися з ним під час війни: Олександра Діденка, Дмитра Нитченка, Григорія Костюка, Аркадія Любченка та ін.⁶

Перші контакти з ОУН(м)

Після звільнення із в'язниці 1 квітня 1940 р. і до початку війни Іван Багряний жив і працював у рідному місті Охтирці Сумської області⁷. *«Війна і прихід німців застали мене тяжко хворим у місцевій лікарні»*, — писав згодом Багряний про початок нового етапу в його житті⁸. Німецькі війська окупували Охтирку 14 жовтня 1941 р.⁹. Тоді ж, у жовтні, на Слобожанщину почали прибувати перші похідні групи ОУН.

матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 192—198; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя. — К.: Рада, 1995. — 317 с.; Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. — Чикаго: На чужині, 1964. — 143 с.; Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним. Мемуарний нарис з історії ідейно-політичного життя української повоєнної еміграції 1945—49 рр. // Гришко В. Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика. — Т. 1. (1946—1952). — К.: Смолоскип, 1999. — С. 227—447; Ребет Д. Про народження і не змарноване буття УГВР // Сучасність. — 1965. — Ч. 1. — С. 71—79; Дейчаківський М. На визвольних стежках Європи. — К., 1997 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/muk/r01.html>, <http://exlibris.org.ua/muk/r02.html>; Спогади Самійленка Миколи Омеляновича, учасника підпілля ОУН(б) в Дніпропетровській і Кіровоградській обл. // Архів Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР); Шугай О. «Я прийду остання...» // Шугай О. Іван Багряний: нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти. Кн. 1. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 139—158.

⁶ Шугай О. Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду: роман-дослідження. — К.: Рада, 1996. — 480 с.; Нитченко Д. Від Зінкова до Мельборна: із хроніки мого життя. — Мельборн: Байда, 1990. — 407 с.; Його ж Листи письменників. — Мельборн: Ластівка, 1992. — 191 с.; Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. — К.: Смолоскип, 2008. — Кн. 1 — 720 с.; Кн. 2. — 512 с.; Щоденник Аркадія Любченка. — Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. — 383 с.

⁷ Миронець Н. Слідчі справи Івана Багряного: За матеріалами архівів ДПУ—НКВС // Слово і час. — 1995. — № 5—6. — С. 60; Попільних М. Охтирський етап життя та літературної творчості Івана Багряного періоду другої світової війни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3207/106/>.

⁸ Череватенко Л. Іван Багряний. Биографические данные // Зеркало недели. — 1996. — № 31. — 2 августа [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ivan_bagryanuy.html.

⁹ Кудленок О. Охтирка в роки Великої Вітчизняної [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/4500/106/>.

Відомо, що організація мережі ОУН(м) у Харкові розпочалася з приходом туди 24 жовтня 1941 р. мельниківця Петра Онуфрика ‘Богдана Івановича Коника’, посланця Проводу мельниківської ОУН у Києві¹⁰. Він став формувати українську поліцію. У той самий час дісталися міста й емісари бандерівської ОУН. Проте їхні позиції виявилися значно слабшими порівняно з мельниківцями. Середню похідну групу (провідник — Микола Лемик) німці сильно послабили репресіями на Полтавщині, тож до Харкова змогли дійти лише окремі члени ОУН(б). Вони заснували свою підпільну мережу, але про їхню діяльність наразі обмаль інформації¹¹.

Один із членів ОУН(м) згадував про те, що в той час в Охтирці працювали: Іван Багряний — у відділі постачання, Іван Яценко — начальником міліції, Ірина Пізо (галичанка, згодом закатована німецькими каральними органами) — друкаркою в комендатурі. Відомо, що цей осередок займався збором і доставкою харчів у голодний Харків¹². Товариш і соратник Багряного в еміграції Василь Гришко, передаючи розповідь Багряного, згадував: *«Як відомо, вів далі Багряний, я так само як і ви, був під час війни в контакті з нашими західними націоналістами, спочатку — з “мельниківцями”, а потім, до кінця війни, з “бандерівцями”»*¹³. Отже, свої зв’язки з націоналістами Іван Багряний налагодив спершу з ОУН(м), ймовірно, після 24 жовтня 1941 р.

У Харкові почала виходити газета «Нова Україна», головним редактором якої був член ОУН(м) Петро Сагайдачний. Перший номер газети зі вступним словом письменника Аркадія Любченка вийшов 10 грудня 1941 р. За висловом охтирського краєзнавця Михайла Попільнюха, *«Багряний неймовірно зрадів і повіз та передав свої дописи редакторів, які в основному підписував*

¹⁰ ОУН-УПА на Сумщині / автор-упорядник Іванущенко Г. М. — Т. 2. — К.: Українська видавнича спілка, 2009. — С. 36.

¹¹ Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей / упоряд. П. Хобот. — Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. — С. 107.

¹² ОУН-УПА на Сумщині... — С. 38.

¹³ Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним. Мемуарний нарис з історії ідейно-політичного життя української повоєнної еміграції 1945—49 рр. // Гришко В. Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика. — Т. 1. (1946—1952). — К.: Смолоскип, 1999. — С. 359—360.

псевдонімом *Сорок Сорок та кількома іншими*¹⁴. Із січня 1942 р. почала виходити газета районної управи «Голос Охтирщини», редактором якої став, за даними сучасних дослідників, уже згаданий Іван Яценко, а відповідальним секретарем — Борис Губарев¹⁵. Правда, сам Багряний у листі до свого соратника Михайла Воскобійника (5 липня 1958 р.) писав, що першим редактором цієї газети був саме він, Губарев — після нього, а Яценко — вже згодом¹⁶. Як би там не було, більшу частину періоду своєї праці у виданні Іван Багряний долучався як позаштатний ілюстратор, а згодом і як дописувач. До його обов'язків входило виготовлення кліше, заставок газети та ілюстрування. За спогадами працівника редакції Олександра Діденка, газета спочатку виходила з орієнтацією на націоналістичні настрої, подібно до преси в Західній Україні¹⁷.

У цей час почали набирати обертів репресії німецьких окупантів проти українських націоналістів. Якщо масові арешти бандерівців по всій Україні тривали від вересня 1941 р., то на початку 1942 р. втрат зазнала ОУН(м). Протягом листопада-грудня 1941 р. її діяльність у Харкові мала фактично легальний характер. Від кінця січня 1942 р. німці розв'язали боротьбу проти харківських націоналістів. Було ліквідовано легальний штаб мельниківців — відділ пропаганди Харківської міської управи, змінилося й обличчя газети «Нова Україна», яка перейшла повністю під німецький контроль і стала рупором німецької адміністрації. П. Онуфрика було відсторонено від керівництва українською поліцією Харкова. За таких умов Онуфрик та інші мельниківські емісари залишили місто на початку березня 1942 р.¹⁸

¹⁴ Попільнюх М. *Охтирський етап життя та літературної творчості Івана Багряного періоду Другої світової війни* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3207/106/>.

¹⁵ Там само; Галкін О. «Голос Охтирщини» та його творці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3763/106/>; Колодяжний М. *Окупаційна газета в Охтирці* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3681/106/>.

¹⁶ Багряний І. *Листування 1946—1963*. — Т. 2. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 344.

¹⁷ Шугай О. *Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду: роман-дослідження*. — К.: Рада, 1996. — С. 439—440; Галкін О. «Голос Охтирщини» та його творці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3763/106/>.

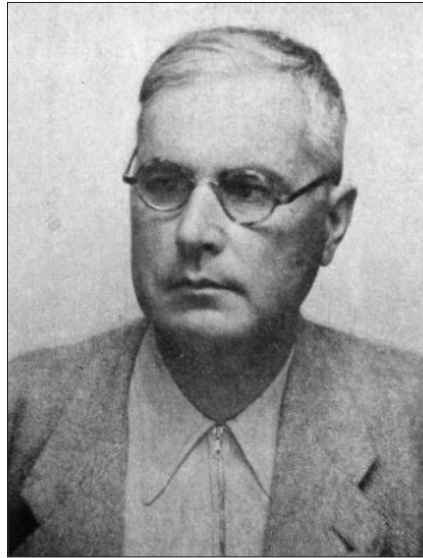
¹⁸ Скоробогатов А. *ОУН у Харкові за часів окупації* // *Український історичний журнал* — 1999. — Вип. 6(№ 428). — С. 87.

Діяч харківського осередку ОУН(м) і мовний редактор «Нової України» доцент Юрій Бойко-Блохін¹⁹, який не виїхав із Харкова, побував на урочистостях із приводу Шевченківських днів в Охтирці. У місцевому театрі він прочитав лекцію, в якій акцентував увагу на націоналістичних настроях у поезії Т. Шевченка («Гайдаки», «Розрита могила», «Ще як були ми козаками», «Великий льох» тощо)²⁰.

Харківські мельниківці, що залишилися в місті, перейшли на підпільний стан. Керівництво органами цивільної влади в м. Харкові здобула група «традиційної української громадськості» згуртована навколо Володимира

Доленка, з якою ОУН(м) була в тісній співпраці²¹. Зазначимо, що слобожанці мало розумілися на відмінностях між мельниківцями й бандерівцями, оскільки майже нічого знали про історію та поточний стан їхніх організацій. Тому непоодинокими були випадки взаємодопомоги між харків'янами-мельниківцями і бандерівцями²².

Про діяльність ОУН (без уточнення, якої саме) на Охтирщині окупантам дещо вже було відомо. Агент німецької поліції 14 липня 1942 р. доносив: «Особливо відзначається робота і організація ОУН по Охтирському районі під проводом редактора газети Охтирської. Даний редактор перебував довгий час на Західній Україні і спеціально надісланий ОУН в даний район»²³. Однак,

Юрій Бойко (Блохін)

¹⁹ Рибальченко Р. Бойко Юрій Гаврилович // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2012. — Вип. 30. — С. 130—131.

²⁰ Шугай О. Іван Багряний... — С. 440.

²¹ Скоробогатов А. ОУН у Харкові за часів окупації... — С. 88.

²² Там само. — С. 85.

²³ Архів Управління СБ України в Сумській обл. — Спр. П-10468 — Арк. 225 (одержано від історика Г. Івануценка, Суми).

якщо в цьому донесенні йдеться про «Голос Охтирщини», то донощик помилився. Бо ж як редактор І. Яценко, так і його заступник Б. Губарев були місцевими, а про їхню належність до ОУН наразі достовірно нічого не відомо.

Як запам'яталося О. Діденку, коли вістки про німецькі репресії проти націоналістів дісталися Охтирки, місцевий актив, зокрема редактор Яценко і художник Багрянний, став поводитися стримано, а немісцеві оунівці, в тому числі Ю. Бойко-Блохін, більше не з'являлися в Охтирці²⁴. Німці наказали змінити заголовок газети «Голос Охтирщини». Для цього було виготовлене нове кліше без тризуба, а назва видання писалася німецькими літерами «Goloss Achtirschschiny» і через тире «Stimme von Achtyrka». Після того І. Багрянний залишив посаду ілюстратора в газеті²⁵ і перейшов на працю до театру²⁶.

За даними сучасних дослідників, це сталося в грудні 1942 р. Але впадає в око занадто великий проміжок між весняним розгоном осередків ОУН(м) у Харкові й груднем 1942 р. — навродак новини про ті події так довго йшли до містечка, яке лежить неподалік Харкова. Тож, певно, переформатування газети окупантами відбулося внаслідок більш недавніх подій. Так, невідомий член ОУН(б) в «Огляді відносини на ОСУЗ і ПДСУЗ під весну 1943» зафіксував масові арешти націоналістів у Харкові протягом жовтня—листопада 1942 р.²⁷ Це підтверджується документами німецьких каральних органів. У донесенні СД (служби безпеки) із окупованих територій № 29 від 13 листопада 1942 р. ішлося про перестрілку і арешт німецькими органами 11 членів ОУН(б) та захоплення підпільної друкарні в Харкові 17 жовтня 1942 р.²⁸ Тому, імовірно, що саме про ці репресії нацистів проти націоналістів

²⁴ Шугай О. Іван Багрянний... — С. 440.

²⁵ Правда, надалі час від часу надсилав до газети свої дописи.

²⁶ Галкін О. «Голос Охтирщини» та його творці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3763/106/>; Колодяжний М. Окупаційна газета в Охтирці. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3681/106/>.

²⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. — Київ; Торонто, 2011. — С. 394.

²⁸ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упоряд. В. Косик — Т. 2: 1941—1942. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 349.

говорив О. Діденко, і результатом цього осіннього натиску окупантів на харківських бандерівців стали зміни в «Голосі Охтирщині». О. Діденко також згадував, що Багряний дуже шкодував, що націоналістичний рух був швидко придушений, не встигнувши як слід розгорнутися. *«У бесідах він розкривався як прихильник ідеї самостійності і незалежності України»*²⁹.

Прихильник ОУН(б) на Сході

На 1942 р. припадає «знайомство» І. Багряного з бандерівцями³⁰. За даними краснезнавців, Багряний весь час жив в Охтирці, зрідка приїжджаючи до Харкова на короткий час³¹. Пропагандист і співробітник преси крайового проводу Південно-Східних українських земель (ПівдСУЗ) Микола Самійленко 'Лисий' був один із тих членів ОУН(б), хто першті скотактувався з Багряним. У липні—серпні 1942 р. четверо націоналістів проводили похід за маршрутом Нижньодніпровськ (лівобережна частина м. Дніпропетровська) — Харків — Охтирка — Полтава, агітуючи населення за ОУН, закладаючи нові осередки тощо. *«В Охтирці, біля колишньої управи, ми провели зустріч з молоддю міста, що нагадувала мітинг. Нашу агітацію сприймали по-різному — кричали, навіть, “Чудаки!” Наприкінці я заспівав пісню “Ішов по лісу гайовий” і навчив ній місцевих хлопців. Перед тим ми домовились із місцевими членами ОУН, що вони участі в нашій акції не братимуть, щоб не “засвітити” себе. Ночували ми в колишніх військових казармах. Вони були порожніми, двері відчинені, тому й ми вирішили зупинитися там. Через якусь годину хтось постукав до нас у віконце. Відчинили. Зайшов високий, худорлявий чоловік у гумових чоботях і похідному одязі. Розговорилися. Той назвався: “Іван Багряний”»*³². Наприкінці розмови, як запам'ятав Самійленко, Багряний повідомив, *«що збирається вирушати на Рівненщину, де*

²⁹ Шугай О. Іван Багряний... — С. 440.

³⁰ Штендера Є. Іван Багряний // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 296.

³¹ Галкін О. Правдиві факти про Івана Багряного [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/1566/44/>.

³² Спогади Самійленка Миколи Омеляновича // Архів ЦДВР. — С. 3—4.

створюється українська армія і що там його місце»³³. Забігаючи наперед, скажемо, що на Західну Україну Багрянний врешті-решт дістався, але тільки в жовтні 1943 р. і на Львівщину.

Може видатися дивним, що націоналістичну роботу в Охтирці здійснювали члени Організації, які прийшли з ПівдСУЗ, а не з Північно-Східних українських земель (ПСУЗ) з центром у Києві, до яких за організаційним поділом ОУН(б) належали Сумщина й Харківщина. Тим більше, що від січня до жовтня 1942 р. активно діяв Сумський обласний провід ОУН(б)³⁴. Утім, наявні публікації нічого не повідомляють про осередки, засновані цим проводом в Охтирці, хоча в інших районних центрах області (Конотоп, Лебедин, Краснопілля, Хотінь) достеменно відомо про існування районних проводів ОУН³⁵. У кінці 1941 — на початку 1942 р. німецькі окупанти вислали з Харкова близько 200 націоналістів-галичан. З липня 1942 р. залишки бандерівців діяли в місті нелегально. Через послаблення організаційної мережі в цій місцевості її вирішив підтримати кадрами крайовий провід ПівдСУЗ з центром у м. Дніпропетровську (провідник — Василь Кук)³⁶. Очевидно, саме тому перший відомий контакт І. Багряного з революційною ОУН стався саме з представниками сусіднього крайового проводу. Проте подробиці участі письменника в охтирському підпіллі ОУН(б) залишаються нез'ясованими.

У 1942 р. окупанти почали вивозити українців на примусові роботи до Німеччини. Іван Багрянний і ще дехто зі штатних працівників редакції «Голосу Охтирщини» спільно з працівниками біржі праці намагалися в межах своїх сил перешкодити цьому. Вони підробляли бланки в картотеці для відправки молоді на німецьку каторгу. Картки були різного кольору і позначені літерами латинського алфавіту: А, В, С, D, Е, F. Перші три свідчили, що остарбайтери здорові і підлягають вивезенню. А, наприклад, літера Е (жовтого кольору) — що та чи інша людина дуже хвора, а отже,

³³ Спогади Самійленка Миколи Омеляновича // АЦДВР. — С. 4.

³⁴ Іванущенко Г. Семен Сапун — керівник підпілля ОУН на Сумщині // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2011. — 361 с. — С. 215–228.

³⁵ Там само. — С. 224–225.

³⁶ Труш В. Діяльність ОУН(б) на Харківщині... — С. 107, 111–112.

не здатна працювати. Тож Багряному доводилося більше виготовляти кліше карток з літерами Е та Ф, таємно друкувати їх, а вже біржовики вписували в них імена здорових підлітків, вилучивши перед тим картки з літерами А, В, С. Так було врятовано сотні мешканців Охтирки й довколишніх сіл³⁷. Декотрі ще й зараз мешкають в Охтирці й поза нею і можуть засвідчити той ризикований вчинок³⁸. Невідомо, чи Багряний робив це на завдання ОУН(б), чи за покликом власного сумління, бо про деталі співробітництва з бандерівцями у рідному місті письменника поки що немає жодних даних. Проте відкидати таку версію поспішати не слід.

Під час третьої битви за Харків (19 лютого — 14 березня 1943 р.) Охтирку на короткий час захопила Червона армія. Антоніна Зосимова, перша дружина письменника, згадувала, що Багряного тоді призвали до війська. Але ешелон з новобранцями під Конотопом потрапив під німецьке бомбардування, і всі, хто вцілів, повернулися додому. Після повернення Багряного арештував чи то НКВД, чи то СМЕРШ. Його кудись возили, допитували, імітували розстріл, поки, врешті-решт, не витримавши моральних тортур, він не втік. Точно такі ж знущання пережив Максим Колот — головний герой роману Багряного «Людина біжить над

Перша дружина Івана Багряного
Антоніна Зосимова з сином
Борисом (фото з книги О. Шугая
«Івана Багряний, або Через терни
Гетсиманського саду», Київ, 1996)

³⁷ Попільнюх М. Охтирський етап життя та літературної творчості Івана Багряного періоду Другої світової війни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3207/106/>; Галкін О. «Голос Охтирищини» та його творці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3763/106/>.

³⁸ Галкін О. «Голос Охтирищини» та його творці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3763/106/>.

прірвою», що свідчить про реальне підґрунтя твору, адже більшість прози письменника автобіографічна. Багрянний переховувався доти, поки внаслідок німецького контрнаступу радянські війська не полишили Охтирку і Слобожанщину³⁹. Землячка Багряного Софія Бондар (1905 р. н., свідчення записані 1990 р.) підтвердила цей епізод з життя письменника: *«Німці хотіли розстріляти, а наскочили свої — схопили, заперли в комору, то він якось видерся і мусив утекти. У річці пересидів, застудився. Я сама давала йому розтирання від простуди»*⁴⁰.

В Охтирці Багрянний перебував до початку нового наступу радянських військ. О. Діденко стверджував, що Багрянний залишив Охтирку в липні 1943 р.⁴¹. У нарисі М. Попільнюха йдеться про те, що Багрянний поїхав у серпні⁴². З його праці довідуємось про статтю Багряного в № 56 «Голосі Охтирщини», датованому 9 липня 1943 р. Відомо й про дату виходу останнього номера часопису — 8 серпня. Того ж дня частини 27ї армії генерал-лейтенанта Трофименка наблизилися до Охтирки і 11 серпня атакували її. Бої за місто точилися до 25 серпня⁴³. Можемо сказати напевно, що Багрянний подався на Захід до того, як почались бойові дії за місто. Отож, І. Багрянний покинув малу батьківщину в другій половині липня — на початку серпня 1943 р.

Письменник мусив залишити свою родину: дружину Антоніну, дітей Бориса й Наталку. Можна сказати напевно, що попри нестерпний біль розлуки, вони розуміли, що після всього, що пере-

³⁹ Шугай О. Іван Багрянний, або Через терни Гетсиманського саду: роман-дослідження. — К.: Рада, 1996. — С. 58.

⁴⁰ Там само. — С. 49.

⁴¹ Там само. — С. 443.

⁴² Попільнюх М. Охтирський етап життя та літературної творчості Івана Багряного періоду другої світової війни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/3207/106/>; У статті О. Зотикова читаємо, що «Багрянний подався до Києва і далі на Захід, коли Охтирку вже 2-й місяць займали радянські війська». А абзацом вище написано, що «Малий Борис пробув при батьковій проміжковій від його звільнення до березня 1943». Очевидно, автор публікації сплутав тимчасове визволення Охтирки радянськими військами в лютому—березні 1943 р. з остаточним — у серпні того ж року. Після відступу Червоної армії в березні Багрянний перебував у Охтирці до серпня 1943 р. (Зотиков О. Сад Гетсиманський для Тигролова // Україна молода — 2006. — № 180 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/766/316/27863/>).

⁴³ Калужная Н. Освобождение Ахтырки. Август 1943й. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/2849/106/>.

жив їхній чоловік і батько, — був репресований до війни, перебував на окупованій території, співробітничав з націоналістами, утік з-під арешту, — нормального життя після повернення радянської влади йому не було б. Відомо, що за чоловіка-«зрадника батьківщини» дружина Антоніна Дмитрівна Зосимова піддавалася гонінням з боку радянської влади, а їхньому сину Борису було закрито шлях до вищої освіти⁴⁴. Але на початку 1990-х рр. у розмовах із біографом Багряного Олександром Шугаєм усі вони включно із сестрою письменника Єлизаветою тепло й охоче згадували про свого чоловіка, батька й брата⁴⁵. Тобто образи на Багряного його рідня не тримала.

Зазначимо, що 23 липня 1991 р. на запит виконкому Охтирської міськради народних депутатів Управління КГБ УРСР по Сумській обл. відповіло, що не має в своєму розпорядженні відомостей про співробітництво Івана Багряного з німецькими окупантами⁴⁶. Отже, сама радянська влада згодом визнала-таки, що всі її раніші звинувачення проти письменника під час Другої світової війни були безпідставними.

Письменник Д. Нитченко зберіг спогади Лідії Гаєвської, яка зустрічалась із Багряним у Києві в 1943 р. З Охтирки до Києва Багряний прямував пішки через м. Зіньків Полтавської області, іноді спиняючи попутні машини. У столиці України письменник з'явився в серпні 1943 р.⁴⁷ Там Іван Багряний відвідав свого друга письменника Григорія Костюка: «Ми роздяглись. Беручи від нього його товстелезне і важке пальто, питаю:

— Куди ти так капітально вирядився?

— Куди? — у волинські ліси. Далі нам іти нікуди. [...]

Я тоді ще не знав, що він уже якоюсь мірою був пов'язаний з оунівським антинімецьким підпіллям»⁴⁸.

За спогадами Л. Гаєвської, вона зустріла Багряного на київському вокзалі під час посадки на потяг, який вирушав на Захід.⁴⁹

⁴⁴ Шугай О. Іван Багряний... — С. 20, 21–22.

⁴⁵ Там само. — С. 19–22, 24–26.

⁴⁶ Миронець Н. Слідчі справи Івана Багряного... — С. 60.

⁴⁷ Шугай О. Іван Багряний... — С. 445.

⁴⁸ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Книга перша. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 248–249.

⁴⁹ Шугай О. Іван Багряний... — С. 447.

Але не на Волинь, а до Львова. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) зберігається посвідчення члена Співки письменників у Львові Ч. 63, видане Івану Багрянному 20 серпня 1943 р.⁵⁰ Отже, на цей момент письменник уже точно був у столиці Галичини.

У бандерівському підпіллі в Галичині

Аркадій Любченко. Львів, 1943 р.

По прибутті до Львова, в першій декаді жовтня 1943 р. в Літературно-мистецькому клубі І. Багрянний виступав із доповіддю «У большевицьких тюрмах»⁵¹. Далі деякий час письменник перебував у Моршині на лікуванні в санаторії. Симпатик ОУН(м), теж літератор, А. Любченко, що в той час там проживав, 11 жовтня 1943 р. зробив запис у своєму щоденнику: «Дедалі більше приїздить до Моршина евакуйованих... Іван Багрянний з Охтирки (і дружину й дітей покинув там — чому?)»⁵².

Член ОУН(м) Зенон Городиський писав, що саме тоді, восени 1943 р., він уперше познайомився з Іваном Багрянним у конторі «Відділу праці й опіки над робітниками» Українського центрального комітету у Львові. Той збирався поїхати в гори «в сторону Самбірщини з наміром там осісти і одержати працю», щоб «працювати над деякими літературними задумами», тож йому потрібна була довідка від легальної установи. Скоріше за все, «літературними задумами» Багряного була ідея написання повісті

⁵⁰ ЦДАМЛМ України. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 1—3. Цит. за: Подобед О. Іван Багрянний: громадсько-політична та культуротворча діяльність.... — кольорова вклейка.

⁵¹ Наші дні. — 1943. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 16.

«Тигролови», а тоді відповідною локацією була не Самбірщина, а Стрийщина — саме Моршин⁵³. Хоча на Самбірщині письменник згодом бував неодноразово.

На Львівщині Багряний відновив зв'язки з бандерівським підпіллям. Йому вже було відомо про боротьбу підрозділів УПА: «...мені дуже імпонували чутки про українську національну партизанку, про “ліс”, і вся моя увага заабсорбувалась [була поглинута — І. Б.] тим, як би до того “лісу” добратися», але «мої друзі з націоналістичного підпілля, з якими (з деким) я встиг познайомитись тут, а декого знав ще “з дому”, нічим не могли мені допомогти»⁵⁴. Одним із нових друзів письменника був Кирило Осьмак — член ОУН(б), майбутній Президент Української Головної Визвольної Ради (УГВР), з яким він познайомився в моршинському санаторії⁵⁵.

Спокійне моршинське життя тривало не дуже довго — 18 листопада 1943 р. німецька поліція безпеки (ЗіПО) заарештувала Любченка і шукала за Багряним. Той мусив переховуватись на конспіративній оселі інженера Барткова. Там він за два тижні написав свою визначну пригодницьку повість «Тигролови». Робота над «Тигроловами» була закінчена 2 грудня, наступного дня Ба-

Йосип Позичанюк

⁵² Щоденник Аркадія Любченка. — Львів; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1999. — С. 173.

⁵³ Городиський З. Мої ранні зустрічі із сл. п. Іваном Багряним // Самостійна Україна. — 1988. — Ч. 2(427). — Квітень—червень. — С. 58—59.

⁵⁴ Багряний І. Народження книги // Багряний І. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 482.

⁵⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 41. Президент УГВР Кирило Осьмак. — Торонто; Львів, 2004. — С. 307—309.

Обкладинка журналу «Вечірня година», в якому було надруковано первісний варіант повісті «Тигролови» під назвою «Звіролови»

грянний написав «Казку про Лелек і Павлика-мандрівника», а на світанку четвертого числа, «на шістнадцятий день мого ув'язнення», вирушив до Львова. У великому місті загубитися від переслідування було простіше, ніж у маленьку містечку, де всі одне одного знають⁵⁶.

Тепер головним завданням було зробити з рукопису «Тигроловів» машинопис. Це довелося здійснювати знову на конспіративних квартирах ОУН(б) уночі. На першій такій квартирі, «у одній випадково знайомої націоналістки-бандерівки, пані К. М-н.», Багрянний познайомився з Йосипом Позичанюком — 'Євшаном', 'Шаблюком', 'Шугаєм' — провідним працівником Головного осередку про-

паганди (ГОСП) ОУН(б), редактором підпільних видань, родом із Вінниччини, який залучив Багряного до співпраці в галузі пропаганди ОУН(б). Загалом, передрукувати рукопис зайняло 12 днів: 10 днів друкував сам Багрянний, два — знайома друкарка. Тому готовий машинопис письменник мав на руках 16 грудня 1943 р. Тоді один примірник Багрянний відіслав на літературний конкурс, що тоді був оголошений «Українським видавництвом», а другий — в журнал «Вечірня година»⁵⁷. У той час він встиг ще виступити на вечорі сучасних поетів в Літературно-мистецькому клубі⁵⁸. Після цього Багрянний на деякий час перейшов у підпілля.

Нарешті здійснилася мрія письменника побувати в «лісі», тобто в розташуванні загонів УПА: «Поки моя книга робила початко-

⁵⁶ Багрянний І. Народження книги.... — С. 483—484, 489—491.

⁵⁷ Там само. — С. 491—493.

⁵⁸ Шугай О. Іван Багрянний... — С. 466.

ві кроки, так би мовити, здобувала собі якесь місце на світі білому, я встиг з'їздити з транспортом медикаментів на Волинь, в УПА. Причому мушу тут сказати, що це було взагалі божевільне підприємство і божевільне було моє поступовання, що взяв у тому участь... Божевільність та зухвалість підприємства полягала в тім, що транспорт споряджався серед білого дня на Сикстуській вулиці [нині — вул. Дорошенка — І. Б.] і шансів на те, що він щасливо рушить з місця, було яких десять, а решта була за те, що все тут же і скінчиться, а учасники будуть перевішані на цій же вулиці. Перед тим могло ще бути трохи побитого скла, а може ще трохи продірявлених нацистських голів. Друга половина божевільності цього підприємства полягала в тім, що, поминаючи можливість кожночасної сутички з німцями, транспорт ішов на Волинь через територію низки польських сіл, збудованих відплатною акцією, і треба було великого щастя та великої відваги, щоб крізь них дістатися до мети цілими»⁵⁹.

Багряний повернувся з Волині до Львова не пізніше 11 січня 1944 р., про що свідчить датована цим числом автобіографія, написана у Львові⁶⁰. Де ж конкретно на Волині був письменник протягом 16.12.1943—11.01.1944? У його творчому доробку є поема «Гуляй-поле», підписана «січень 1944 р., Тернопіль». Тож, найімовірніше, упівський транспорт зі Львова ішов у північні райони Тернопільської області (Шумський, Кременецький, Збаразький, Лановецький), що були частиною військової округи (ВО) УПА «Богун» і етнографічно відносяться до Волині. Звідти Багряному зручно було повертатися до Львова через Тернопіль. Про очікування транспорту зі Львова писав у звіті за грудень 1943 р. і працівник штабу ВО «Богун»⁶¹.

5 лютого 1944 р. Багряний знову виступав у Літературно-мистецькому клубі Львова. Він читав доповідь «Україна біля Тихого океану» про наших земляків, які населяли російський Далекий Схід⁶². У тих краях Багряний був на засланні в 30х рр., тож його

⁵⁹ Багряний І. Народження книги.... — С. 493—494.

⁶⁰ Багряний І. Автобіографія / передм. С. А. Шальченка, Р. Я. Пирога // Слово і Час. — 1994. — № 2. — С. 5—8.

⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля: 1943—1944. Документи і матеріали — Київ; Торонто, 1999. — С. 345.

⁶² Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборна: із хроніки мого життя. — Мельборн: Байда, 1990. — С. 292.

досвід і враження лягли в основу цієї лекції, що потім була надрукована в «Краківських вістях»⁶³.

Сам письменник згодом назвав своє наступне місцеперебування: *«Змінюючи часто місце мешкання, я нарешті перенісся до Турки. В Турці мене і знайшло видання «Вечірньої години» — «Звіролови»»*⁶⁴. Турка — це гірське містечко на Львівщині. Відповідне число журналу «Вечірня година» датоване лютим—березнем 1944 р.

*«На провесні я зустрівся з Аркадієм Любченком після виходу його з в'язниці. Ми зустрілись у Львівському шпиталі», — згадував далі Багряний*⁶⁵. Зважаючи на те, що А. Любченко лежав у лікарні від 4 лютого до 7 березня 1944 р., Багряний міг відвідувати його в перших числах березня⁶⁶.

Тим часом, 20 березня 1944 р. «Тигролови» здобули перемогу на літературному конкурсі, поділивши приз із твором Т. Осьмачки «Старший боярин»⁶⁷. *«Цю нагороду ми й “пропили” з Йосипом Позичанюком... при черговій нашій появі у Львові», — писав про це Іван Багряний*⁶⁸. Святкування перемоги відбувалося на квартирі прихильника ОУН(б) Юрія Стефаніка, одного із синів класика української літератури. Самого Стефаніка на квартирі не було. Як виявилось згодом, то був останній раз, коли Багряний бачився з Позичанюком⁶⁹.

Підпільне життя з бандерівцями було сповнене ризику, особливо у Львові, який київ агентами ЗІПО і СД та німецькими військовими, що шукали членів «нелегальних організацій». Один такий епізод, що змусив чимало понервувати його учасників, яскраво змалював Іван Багряний: *«Якось ми ночували в домі одного львівського купця. Просто нам не було де переночувати, і ми*

⁶³ Багряний І. *Українці біля Тихого океану [на Далекому Сході]* // *Краківські Вісті*. — 1944. — № 40/43 (1073/1076). — 25—29 лютого. — С. 3—4; Там само. — № 476 (1080). — 4 березня. — С. 3; Там само. — № 49 (1082). — 7 березня. — С. 3. *Сучасне видання див.: Багряний І. Вибрані твори*. — Т. 2. — К.: Юніверс, 2006. — С. 675—702.

⁶⁴ Багряний І. *Народження книги...* — С. 494.

⁶⁵ Там само. — С. 496.

⁶⁶ *Щоденник Аркадія Любченка...* — С. 187, 194.

⁶⁷ Костюк Г. *Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Книга друга*. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 109.

⁶⁸ Багряний І. *Народження книги...* — С. 494.

⁶⁹ Там само. — С. 495.

скористалися знайомством однієї людини. В Позичанюка була валіза, досить тяжка, але не велика. У мене тільки цератова течка. Повечеряли, і господарі вклялися спати. Ми теж збиралися до сну, як раптом на вулиці зчинився галас і стрілянина. Господарі по-схоплювались перелякано, і заметушилися в смертельній тузі. Це напевно була гестапівська ревізія помешкань даного кварталу, чи облава, знову ж таки пов'язана з ревізією помешкань, як звичайно водилося. І от перспектива, що в хаті буде виявлено чужих людей без поліційного на те дозволу, увігнала господарів у непритомний переляк... Але гості не вломлювались. Поволі руки в Позичанюка перестали дрижати... Він ніби прочитав мої думки, — все з тією ж посмішкою взяв свою валізу, поставив її на стілець і відімкнув... У валізі було помежи шматтям кілька гранат, кілька пістолів, література... І знову закрив валізу... Ця зброя призначена була зовсім не для бою в хаті знайомих, а на подарунок товаришам у лісі. Але якби її знайшли — то вигинуло би тут багато народу»⁷⁰. Очевидно, цей випадок стався до останньої зустрічі Багряного з Позичанюком на квартирі Стефаника, коли вони відзначали перемогу твору Багряного на конкурсі. Наступного дня після епізоду з валізою Багряний і Позичанюк вже були в околицях м. Миколаєва Львівської області.

У Львові в березні 1944 р. Багряний повідомив свого друга Г. Костюка: «Фронт наближається. Цими днями я їду в Карпати...»⁷¹. Тоді ж Костюку запам'яталося, що «Багряний читав щойно написану поему "Гуляй-Поле" (пізніше я довідався, що він написав її в Тернополі у січні 1944 р.)»⁷². Багряний віддав Костюку рукописи своїх творів на зберігання, попрощавшись і пообіцявши, врешті-решт, зустрітись.

Член ОУН(б) Є. Штендера, що після війни досліджував історію визвольного руху, писав, що «коли фронт підкотився під Тернопіль і Броди, переїхав на Підкарпаття, де був в кількох містечках, а найдовше у Стрию»⁷³. Це мало статися у квітні 1944 р., бо

⁷⁰ Шугай О. Іван Багряний... — С. 463—464.

⁷¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Книга перша. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 251—252.

⁷² Там само.

⁷³ Штендера Є. Іван Багряний... — С. 297.

німці залишили Тернопіль 15 квітня. Зберігся лист Івана Багряного до Дмитра Нитченка, написаний у квітні 1944 р. Зворотна адреса була вказана як: Турка, повіт Самбір, Український допомоговий комітет⁷⁴. Можливо, Стрий письменник відвідав, їдучи до Турки. Судячи з наявних даних, від квітня 1944 р. Іван Багряний мешкав на Прикарпатті аж до самого виїзду за кордон⁷⁵. В. Гришко писав, що *«коли вже весною 1944 р. я знову опинився у Львові, Багрянийдесь, казали тоді, перебував на теренах, підвладних УПА, де працював для упівсько-оунівської пропаганди»*⁷⁶.

Пропагандистська праця в підпіллі

Кілька слів про працю І. Багряного в галузі пропаганди ОУН і УПА. Він малював карикатури, писав вірші, пісні, листівки антинацистського й антирадянського змісту. Частина з них, як можна ствердити, адресувалася до червоноармійців, інші — до повстанців⁷⁷, решта доробку досі не ідентифікована. *«Я сам писав для пропаганди цієї ідеї [спільного фронту поневолених народів — І.Б.] відозви УПА до радянських вояків різних національностей такого змісту, якого я ні в чому по суті не змінив би в них і тепер»,* — визнав Багряний після війни⁷⁸. Можливо, написані в 1944 р. в Карпатах сатиричні поезії «Ода до Сталіна» і «Вінок сонетів», у якому поет викривав своїх колег по перу, що поставили свій талант на службу більшовицькому режиму, і були створені в рамках пропагандистського забезпечення ОУН(б) і УПА.

На додачу, Багряний заочно вступив у полеміку з головним ідеологом українського націоналізму Дмитром Донцовим, який розкритикував постанови Третього Надзвичайного Великого збору ОУН(б), де було засвідчено демократизацію ідеології ОУН(б). Донцов написав гострий памфлет, називаючи положення нової

⁷⁴ Нитченко Д. *Листи письменників*. — Мельборн: Ластівка, 1992. — С. 6—7.

⁷⁵ Костюк Г. *Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Книга друга*. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 182.

⁷⁶ Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним... — С. 230—231.

⁷⁷ Шугай О. *«Я прийду остання...»* // Шугай О. *Іван Багряний: нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти. Кн. 1*. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 142.

⁷⁸ Там само. — С. 360.

програми зрадою українського націоналізму, ухилом у бік більшовизму, і передав його до Проводу ОУН. Стаття І. Багряного була відповіддю на цю критику. Проте обидва документи не були опубліковані⁷⁹.

Чи був Багряний засновником УГВР?

Наступною віхою співпраці Івана Багряного з націоналістичним підпіллям було співробітництво з УГВР. УГВР було створено на І Великому зборі 11—15 липня 1944 р. в Карпатах, у с. Сприня Самбірського району Львівської області, тобто в тих краях, де мав перебувати Багряний. Дуже часто, ґрунтуючись на свідченнях діяча УГВР Л. Шанковського, біографи письменника пишуть, що він нібито першим подав меморандум на ім'я Голови Бюро Проводу ОУН(б) і Головного командира УПА Р. Шухевича з вимогою (!) створити надпартійне верховне керівництво визвольною боротьбою⁸⁰. З іншого боку, сам Багряний натякав на свою участь у підготовці програмових матеріалів для УГВР, коли вони з Й. Позичанюком жили на квартирі Ю. Стефаніка: *«Крім укладання пісень та деяких пропагандивних матеріалів, а головне — деяких проектів до деяких пізніших «великих» утворів, що сьогодні навіть забули, як і завдяки чому вони на світ народилися [виділення наше — І. Б.]...»*⁸¹. До того ж, є пряме свідчення Багряного, що в 1944 р. *«від провідного центру бандерівської ОУН у Галичині “ангажував” його в справу творення УГВР»* член Ініціативного комітету для створення УГВР Василь Охримович⁸².

Проте версія про авторство Багряного ідеї УГВР і меморандуму з усіх точок зору видається неправдоподібною. Особа Р. Шухевича як найвищого керівника повстанської боротьби в Україні була глибоко законспірованою: широкий загал його підлеглих не знав його справжнього імені й місця перебування. Зв'язок теж

⁷⁹ Штендера Є. Іван Багряний... — С. 298.

⁸⁰ Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення УГВР (документальний спогад сучасника) // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 30.

⁸¹ Багряний І. Народження книги.... — С. 495—496.

⁸² Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним... — С. 443.

не був простим і здійснювався таємними підпільними каналами. Звідки І. Багрянному було знати, кому й куди спрямовувати свій меморандум? Тим паче, що жодної конкретної посади в підпіллі ОУН(б) він не посідав, а був лише симпатиком, отже навряд чи втаємниченим у всі аспекти внутрішньоорганізаційних взаємин⁸³. Зрештою, інша членкиня УГВР Дарія Ребет заперечувала причетність І. Багряного до створення «Платформи» УГВР і підготовки Великого збору цієї організації⁸⁴.

І сучасні дослідження про обставини виникнення УГВР цього не підтверджують. Відомо, що перші ідеї такого керівного органу висловлював ще в 1942 р. майбутній президент УГВР К. Осьмак. До того ж, прототипи такої Ради траплялися в документах Головного військового штабу УПА в 1943 р. Жодних даних про хоч якусь суттєву участь Івана Багряного в розробці УГВР у дослідників немає⁸⁵.

У чому ж тоді річ? Л. Шанковський (як і Д. Ребет) після війни увійшов до групи опозиції С. Бандері і його прихильникам, які прагнули повернути ідеологію Закордонних частин ОУН на довоєнний ґрунт — у бік консервації. Це, зрештою, призвело в 1959 р. до другого розколу в ОУН(б): на ЗЧ ОУН і ОУН за кордоном, що була тісно пов'язана із Закордонним представництвом (ЗП) УГВР⁸⁶. Ці організації критикували одна одну і прагнули довести правоту власних позицій. Тому, найімовірніше, ім'я Івана Багряного з огляду на походження зі східних земель України, талант письменника і публіциста, популярність на еміграції було вигідне середовищу ЗП УГВР для підвищення авторитету опозиціонерів перед ортодоксальними бандерівцями. Тим більше, що сам Іван

⁸³ Твердження Л. Шанковського про те, що І. Багрянний був штатним працівником ГОСП, поки не підтверджене альтернативними джерелами, оскільки серед відомих працівників цього підрозділу Багряного немає (Інформація від історика В. Мороза, Київ).

⁸⁴ Ребет Д. Про народження і не змарноване буття УГВР // Сучасність. — 1965. — Ч. 1. — С. 188.

⁸⁵ Див.: Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб 10. — С. 213–221.

⁸⁶ Касьянов Г. Другий розкол ОУН: двійкарі // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відп. ред. С. В. Кульчицький. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 467.

Павлович, як ми покажемо далі, емігрував саме із делегацією ЗП УГВР. Можливо, Й. Позичанюк давав читати йому якісь попередні матеріали, проекти з підготовки до утворення УГВР, а Багряний висловлював свої пропозиції з цього приводу, однак підстав вважати його «батьком» верховного органу керівництва вивільною боротьбою в Україні немає.

Утім, Л. Шанковський писав, що Багряному видали мандат на участь у Великому зборі (ВЗ) УГВР 11—15 липня 1944 р. у с. Сприня, на якому він був відсутній «з приводу воєнних подій»⁸⁷. Між іншим, в іншому виданні своїх спогадів згаданий автор твердив, що проти надання мандату виступала Служба безпеки ОУН⁸⁸. «Хоч він докладно оповів своєму зверхникові про свій побут під більшовиками в Харкові [Охтирці — І. Б.], до нього зголосився якийсь молодик з СБ, щоб перевести слідство. Пізніше письменник не без обурення оповідав, що цей молодик уважав, що його арештувало НКВД й “перевербувало” на свого агента», — писав його соратник Є. Штендера⁸⁹. Повторним голосування на рівні Проводу мандат Багряному все ж таки видали.

За версією Є. Штендери, на час проведення збору Багряний був у Стрию⁹⁰. Отже, якщо Багряного не було на зборі УГВР у Сприні, то, правдоподібніше за все, він фізично там не міг бути, інакше б йому не давали мандата і не включали б у делегацію ЗП УГВР⁹¹. Відповідно, версія про Стрий як місцезнаходження І. Багряного під час ВЗ УГВР має підстави для існування, а «воєнні події», що перешкодили йому, могли бути діями німецьких військових частин, які скупчувалися в цих місцях в очікуванні радянського наступу, що розпочався 22 липня 1944 р.

⁸⁷ Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення Української головної вивільної ради... — С. 56

⁸⁸ Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення Української головної вивільної ради (Документальний спогад учасника). — Нью-Йорк, 1985. — С. 12. Варто зазначити, що у тексті цих спогадів, передрукованих 2001 р. в «Літописі УПА», немає згадок про конфлікт СБ ОУН і Багряного.

⁸⁹ Цит. за: Штендера Є. Іван Багряний... — С. 291.

⁹⁰ Штендера Є. Іван Багряний... — С. 298.

⁹¹ У розмові з членом ОУН(б) В. Гришком у 1948 р. І. Багряний казав, що «я вже не зміг брати особистої участі» у Великому зборі УГВР (Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним... — С. 361.). Хоча в полеміці з членом ЗЧ ОУН П. Мірчуком у 1950 р. він заявив, що його «не пустили до УГВР, бо...не був членом ОУН».

На дипломатичній службі українського визвольного руху

Керівництво УГВР вирішило відрядити частину членів Ради за кордон, аби ті інформували світову громадськість про визвольні змагання українців і шукали союзників для УПА. На Захід виїхало її Закордонне представництво, сформоване із членів генерального секретаріату закордонних справ УГВР, підсиленого референтурою зовнішніх зв'язків Проводу ОУН (Микола Лебедь — голова, Іван Гриньох, Дарія Ребет, Мирослав Прокоп, Василь Охримович, Василь Мудрий, Зенон Пеленський, Василь Потішко, Павло Турула, Петро Чуйко, Лев Шанковський та ін.)⁹².

Наприкінці липня 1944 р.⁹³ зв'язковий ЗП УГВР М. Дейчаківський зустрів Багряного разом із іншими членами ЗП у с. Верхній Лужок Самбірського р-ну Львівської обл. Тоді група готувалася до еміграції, маючи намір здійснити це на двох легкових і одному вантажному автомобілі. *«На другий день ми навантажилися на авта, і група подалася через Турку на Захід... Аж через кілька днів ми якось дізналися, що ця група — це Закордонне представництво УГВР, яке очолює М. Лебедь... Надвечір ми приїхали і отаборилися в Команчі [нині — Сяніцьський повіт, Підкарпатське воєводство, Польща — І.Б.], серед чудових Карпатських гір, де день чи два провели над бистрою гірською річкою»*⁹⁴. Далі група рушила Лемківщиною до м. Криниці, а відтак — с. Злоцького, де затрималася на два тижні, після чого подалася до м. Пряшева у Словаччині⁹⁵.

У серпні 1944 р. місія ЗП УГВР дісталася до м. Братислави — столиці формально незалежної Словаччини, де «угавеєрівців» прийняв письменник Леонід Мосендз (до речі, дійсний член ОУН

⁹² Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення Української головної визвольної ради. Постанови і дія в 1943—1944 рр. Спогад і коментар // Літопис УПА. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 50—51.

⁹³ Сам Дейчаківський писав про кінець червня, але це помилка, бо делегація ЗП УГВР не могла виїхати на Захід раніше, ніж відбувся ВЗ УГВР.

⁹⁴ Дейчаківський М. На визвольних стежках Європи. — К., 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/muk/r01.html>, <http://exlibris.org.ua/muk/r02.html>.

⁹⁵ Там само.

в 1929—1930 рр., згодом активний прихильник). За твердженням М. Лебеда, Багряний приїхав на кілька днів пізніше за іншими⁹⁶. Станом на 15 серпня він був уже там, про що свідчить написаний «в партизанці в Карпатах» цикл «Вінок сонетів», передрукований у братиславському українському часописі «Нова доба» за це число⁹⁷. У словацькій столиці він з іншими «угавеєрівцями» спершу жив у передмісті Нова Доба, на вул. Достоевського (Dostojevskijho rad), 116 і працював за своїм фахом — малював на замовлення. Крім цього, згідно із власними свідченнями письменника, працював на фірмі з переробки коріння для кулінарії «Seva» і «як художник на іншому виноробному підприємстві»⁹⁸. Його сусідами по оселі були старшина для особливих доручень Євген Татура 'Роман Петренко', 'Юрко', головний фінансовий референт УГВР Зиновій Марцюк 'Улас', старшина УПА Іван Бутковський 'Гуцул' і член ОУН (б) Михайло Лебедь 'Медвідь'. Зокрема, ось яке враження про Багряного залишив Є. Татура: «Перейшов на інше приміщення письменник Іван Багряний. Для заробітку він зайнявся малюванням портретів і досить добре заробляв. Треба сказати, що він був непересічний маляр, добрий портретист. Замовила тоді в нього портрет стара російська революціонерка-соціалістка Брешко-Брешковська⁹⁹, з чого він був дуже вдоволений. Ми досить добре зживались з собою і я до нього заходив. Згодом він запропонував мені перейти до нього жити, що я й зробив... Іван Багряний вирізнявся в цій братиславській групі. Був інтелігентний, начитаний, ідеологічно незалежний, що проявляв у безкінечних дискусіях з людьми з середовища ОУН, хоч на еміграцію вийшов з цим середовищем»¹⁰⁰.

⁹⁶ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... — С. 126.

⁹⁷ Шугай О. Іван Багряний... — С. 468.

⁹⁸ Там само. — С. 472; Череватенко Л. Іван Багряний. Биографические данные // Зеркало недели. — 1996. — № 31. — 2 августа [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ivan_bagryanu.html; Дейчаківський М. На визвольних стежках Європи. — К., 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/muk/r02.html>.

⁹⁹ Якщо йдеться про відому діячку партії есерів Катерину Брешко-Брешковську, то вона померла у 1934 р. в Празі. Тому чий портрет малював І. Багряний, залишається загадкою.

¹⁰⁰ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 27. Петренко Роман («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (спогади). — Торонто; Львів, 1997. — С. 222—225.

Юліан Ревай

ли в 1941—1942 рр., а також Центральної Народної Ради Карпатської України (Юліан Ревай)¹⁰¹. У Братиславі «угаверівці» застали мельниківців, які агітували українську діаспору за ВУНР як «верховну владу українського народу». УГВР теж вважала себе найвищим представництвом «воюючої України», тому націоналісти обох таборів вирішили сісти за стіл переговорів, щоб урегулювати цю суперечність.

Перша їхня зустріч відбулася 2 вересня 1944 р. в кав'ярні готелю «Регіна». УГВР представляли Іван Багрянний і Євген Врецьона, ВУНР — Зенон Городиський і Юліан Ревай. Наступні зустрічі «підготовчого характеру» мали місце 9 і 17 вересня, на яких обидві сторони підтвердили взаємне прагнення до об'єднання, назвали прізвища представників і їхні повноваження¹⁰².

На 25 вересня була запланована чергова зустріч, де ВУНР і ЗП УГВР мали представити свої пропозиції щодо бази і форми об'єднання. Але, за свідченням З. Городиського, представники УГВР прийшли без будь-яких пропозицій. Тоді делегація ВУНР передала для обговорення свої, однак Є. Врецьона відкинув такий варіант і

¹⁰¹ Городиський З. *Українська Національна Рада....* — С. 108.

¹⁰² Там само. — С. 67.

зажадав входження ВУНР в УГВР¹⁰³. Мельниківець Я. Гайвас стверджував, що *«представники УГВР, зокрема Іван Багряний, виступили дуже непримиримо»*¹⁰⁴. Але зовсім протилежне враження про Багряного склалося в безпосереднього учасника перемовин З. Городиського: *«Позиція другого представника ЗП УГВР письменника Івана Багряного, співробітника головного осередку пропаганди ОУН СД, була дуже лояльна. У своїх виступах він наголошував на потребі виробити чітку позицію майбутньої об'єднаної політичної репрезентації в ділянці національно-соціальної та економічної програми, і хоча віддавав перевагу більш конкретним позиціям УГВР над «Платформою» і «Декларацією» ВУНРади, при кожній нагоді підкреслював необхідність знайти таки спільну основу для зговорення, щоб, як він і Ю. Ревай висловилися, «новітні запорожці та перейшли Дунай об'єднаними». При кожній такій заяві Є. Врецьона негайно додавав, ніби для нагадування йому, що найкраще «об'єднання це вхід ВУНРади в УГВРаду»*¹⁰⁵.

Перемовини мали продовжуватися 29 вересня після консультацій з керівними центрами. Ця зустріч не відбулася, натомість 5 жовтня з'явився Є. Врецьона без І. Багряного і повідомив, що ставлення УГВР до всіх пропозицій ВУНР будуть подані при наступній зустрічі, дату якої він не назвав. 7 жовтня кур'єром було передано «Відповідь Закордонного Представництва Головної Визвольної Ради» «вунрадівцям», на яку вони видали свою заяву. «Угавеерівці» називали ВУНР суто емігрантською структурою (це було недалеко від істини), що не має підтримки в Україні, і відмовилися провадити далі будь-які розмови. Членів ВУНР, зокрема, обурювала вимога «угаверівців» не включати до делегації переговорів А. Любченка — керівника сектора культури в Президії ВУНР. На цьому спробі знайти спільну мову між ВУНР і УГВР зайшли в глухий кут¹⁰⁶. Як вважав Л. Шанковський, саме тоді І. Багряний розчарувався в «галицьких націоналістах»¹⁰⁷. Справді, він не сприймав розколу в ОУН. Не знаючи всіх передумов і глибинних причин оунівського розламу, він трактував протистояння банде-

¹⁰³ Городиський З. *Українська Національна Рада...* — С. 69—70.

¹⁰⁴ Гайвас Я. *Коли кінчалася епоха.* — Чикаго: На чужині, 1964. — С. 139—140.

¹⁰⁵ Городиський З. *Українська Національна Рада...* — С. 71.

¹⁰⁶ Там само. — С. 71—73.

¹⁰⁷ Шанковський Л. *Ініціативний комітет для створення УГВР...* — С. 56.

Андрій Кисіль-Дольницький

рівців і мельниківців як боротьбу «за провід», що, на думку письменника, свідчило про несерйозне ставлення до визвольної боротьби цих сил¹⁰⁸.

У Братиславі члени ЗП УГВР жили до березня 1945 р. На початку цього місяця Микола Лебедь, Іван Гриньох, Іван Бутковський, Олександр Даниленко та Іван Багрянний перебралися до Угорщини¹⁰⁹. Від кінця 1943 р. в ОУН і УПА існувала домовленість з угорськими військовими про нейтралітет і співпрацю. При головному командуванні угорської армії перебував зв'язковий від УПА Андрій Кисіль-Дольницький

‘Немо’. Восени 1944 р. угорський Генеральний штаб повідомив Дольницького про намір створити за зразком УПА угорський повстанський рух для боротьби з більшовиками. Маляри просили надіслати в їх розпорядження інструкторів для вишколу майбутніх угорських партизанів. На заході Угорщини, біля м. Папа, було створено вишкільний табір цього формування, що мало називатися «Копіяші». Групу старшин-вишкільників з УПА розмістили в с. Доба за 10 км від м. Папа. Також цей пункт став транзитним для членів ЗП УГВР і деяких українських утікачів. З'явилася думка створити в Угорщині відділ УПА. До лютого 1945 р. була створена добре вишколена група, якою командував Ярослав Струтинський — ‘Яспар’. Між УПА і угорським військовим командуванням також була досягнута домовленість про закидання відділу з 14 українських парашутистів на чолі зі Струтинським угорськими лі-

¹⁰⁸ Гришко В. «Під Бандерою» і з Багрянним... — С. 355.

¹⁰⁹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату Закордонних Справ УГВР // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 126—127.

такими в Карпати. Саме в таборі в с. Даба й осіли М. Лебедь із соратниками¹¹⁰. Там Багряний викладав методи радянської пропаганди і протидії їй майбутнім партизанам-парашутистам.

Як згадував Я. Струтинський, це відбувалося так: «І. Багряний говорив про те, що в Комуністичній партії України є багато українських патріотів, хоч вони цього не демонструють назовні. Цього не можна нехтувати, бо вони мають досвід у керівництві державою і в майбутньому будуть дуже помічними в розбудові української держави»¹¹¹. Подробиці тамтешнього побуту І. Багряного запам'ятав А. Дольницький:

«Між іншим, Багряний був людиною нелегкою до співжиття. Особливо не злюбив Наташі [дружина О. Даниленка — І. Б.] і інакше її не називав, як “Югом Росії”, бо вона, перебуваючи з Сашою ціле життя, по-українськи не говорила, а Україну називала “Югом Росії”. Недалеко від Даби лежав маленький хуторець, де вишколювалися парашутисти, призначені в Україну. В тому хуторі був М. Лебідь, якщо добре пригадую, полк. Ю. Лопатинський, п-нк. “І. Гуцул» [І. Бутковський — І. Б.], Славко Струтинський, з яким перед тим я дуже часто зустрічався в Карпатах, і ще понад десяток підстаршин, що вправлялися в парашутному ділі і праці з вибуховими матеріалами. Багряний також мав з ними розмови на політичні теми»¹¹².

Ярослав Струтинський

¹¹⁰ Струтинський Я. Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис Української Повстанської Армії — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 195—196.

¹¹¹ Там само. — С. 197—198.

¹¹² Дольницький А. Зустрічі з полковником О. Даниленком («Данком») // Літопис Української Повстанської Армії — Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. — Торонто; Львів, 2001. — С. 189—190.

Люба Комар

Проте радянсько-німецький фронт блискавично наближався до місця перебування групи українців. 6—15 березня 1945 р. пройшла остання наступальна операція німецько-угорських військ, що завершилася поразкою. У березні члени місії ЗП УТВР вирішили розділитися: частина, що мала родини, виїхала прямо в Західну Австрію, а решта на чолі з головою місії М. Лебедем помандрували до столиці Незалежної Хорватської Держави Загреба, куди прибули на початку квітня 1945 р. Деяко пізніше до них приєднався й Іван Багрянний¹¹³. Як стверджував Мирослав Прокоп, чільний діяч ОУН(б) і

ЗП УТВР, перед приїздом у Загреб письменник встиг недовго побувати у Відні (Австрія)¹¹⁴.

У Загребі група Лебеда крім нього самого і родини складалася зі Степана Ленкавського, Івана Багряного, Івана Бутковського, Омеляна Антоновича, Ярослава Федика ('Романа Заревича'), Івана Гірного, Люби Комар, Миколи Андріюка, Олександра Сокола. Багрянний, Бутковський і Ленкавський спершу жили на квартирі, де зупинився О. Антонович, а відтак мешкали спільно з усіма в готелі «Еспланаде» на Єлачичплац неподалік загребського магістрату. Тут, у Загребі, з допомогою давніх українських емігрантів було влаштовано творчий вечір І. Багряного. У слухачів, яких зібралось близько 100 осіб, письменник мав чималий успіх¹¹⁵.

¹¹³ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... — С. 126—127; Антонович О. Спогади. — Ч. 1. — К.; Вашингтон, 1999. — С. 334.

¹¹⁴ Шугай О. «Я прийду остання...» // Шугай О. Іван Багрянний: нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти. Кн. 1. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 143.

¹¹⁵ Антонович О. Спогади... — С. 335; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя. — К.: Рада, 1995. — С. 199.

У столиці Хорватії делегація ЗП УГВР провела весь квітень. Побут Івана Багряного у цій країні вплинув і на його творчість. Відомо, що переважна більшість прозових творів письменника мають автобіографічне підґрунтя. У той час він писав роман «Люба» про партизанську боротьбу. У тексті уривка, що дійшов до наших днів, то тут, то там трапляються хорватські топоніми і явища: м. Вараждин, Загреб, р. Драва, усташі (хорватський профашистський рух), четники (сербські повстанці) генерала Драголюбів Михайловича, які воювали проти усташів¹¹⁶. В інших уривках роману красномовно описано подорож делегації ЗП УГВР до Хорватії з Прикарпаття через Словаччину, згадано перебування в Угорщині. Зіставивши уривки текстів Багряного з відповідними частинами спогадів О. Антоновича і М. Дейчаківського, можна дійти висновку, що описували вони те саме¹¹⁷. А назву твору письменник дав на честь Люби Комар, радистки місії ЗП УГВР, учасниці «Процесу 59» в 1941 р., яка була головною героїнею роману¹¹⁸. На жаль, рукопис роману письменник власноруч знищив, бо «розсердився на героїв цього роману, діячів партизанського резистансу, колишніх моїх друзів, а пізніше — замотелечених героїв «таборових держав», моїх запеклих ворогів»¹¹⁹.

Фронт підходив усе ближче, і ставало зрозуміло, що після війни Хорватія знову буде частиною соціалістичної Югославії, а це не відповідало намірам «угавеєрівців». Їхньою метою було дістатися поза межі радянського впливу, щоб установити контакти із демократичними антикомуністичними країнами й інформувати вільний світ про визвольну боротьбу в Україні. 30 квітня (або 1 травня) 1945 р. українська група знову поділилася: Багряний, Бутковський, Андріюк і Комар вирішили рушати далі на Захід, у той час, як решта групи прагнула ще певний час почекати, щоб іти шляхом на Рим, в Італію. Отже, 3 травня в дорогу вирушили І. Багряний, М. Андріюк і Л. Комар, а С. Ленкавський та І. Бутков-

¹¹⁶ Шугай О. Іван Багряний... — С. 472—475.

¹¹⁷ Шугай О. «Я прийду остання...»... — С. 153—156; Антонович О. Спогади... — С. 334—335; Дейчаківський М. На визвольних стежках Європи. — К., 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/muk/r01.html>, <http://exlibris.org.ua/muk/r02.html>.

¹¹⁸ Див.: Шугай О. «Я прийду остання...»... — С. 139—158.

¹¹⁹ Багряний І. Народження книги..... — С. 479.

Євген Стахів, фото 1940-х рр.

ський помандрували тим самим шляхом окремо. «Капітуляція Німеччини застала мене в тюрмі в Марбурзі, де я просидів три дні разом із різними дезертирами всіх національностей. Після капітуляції пішки пішов у Тіроль», — написав в автобіографії І. Багрянний у 1946 р.¹²⁰ Марбург-ан-дер-Драу (сучасна назва Марибор) — це місто в Словенії, що на початку 1945 р. слугувало перевалочним пунктом для багатьох біженців із Словащини, Угорщини й Хорватії. Отже, 8 травня 1945 р. Багрянний був саме там та ще й у в'язниці. На жаль, чому він туди потрапив, що в цей час було з його товаришами по мандрів-

ці — невідомо. Є. Стахів, який їздив із посланням від С. Бандери до М. Лебеда в Загреб і повернувся в Австрію 10 травня, згадував, що І. Багрянний у супроводі М. Андріюка і Л. Комар прибули до містечка Целль-ам-Циллер «десь через тиждень», тобто близько 17 травня 1945 р.¹²¹ А 10 чи 12 червня, за свідченням самого Багрянного, він дістався м. Інсбрука, столиці федеральної землі Тіроль в Австрії¹²². Тут він затримався на довший час.

В Інсбруку сформувалася українська колонія переважно із членів ОУН(б), які вийшли з нацистських концтаборів, та емігрантів з України. Там проживали Степан Бандера, Осип Тюшка, Омелян Антонович, письменники Юрій Клен, Леонід Мосендз, журналіст Іван Кедрин-Рудницький тощо. Усі вони хотіли бути

¹²⁰ Череватенко Л. Иван Багрянний. Биографические данные...[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ivan_bagryanuy.html

¹²¹ Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя. — К.: Рада, 1995. — С. 202.

¹²² Череватенко Л. Иван Багрянний. Биографические данные...[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ivan_bagryanuy.html

поза зоною досяжності радянської влади, а ця частина Австрії була окупована військами Союзників, які сприяли емігрантам, бо біженцями опікувався американський офіцер українського походження на прізвище Ковалишин. Активна громадськість утворила Український допомоговий комітет, головою якого вибрали Івана Багряного, за рекомендацією самого Бандери¹²³. Однією з ділянок роботи комітету, що діяв за адресою Аніхштресе, 4, була видача нових документів емігрантам з Наддніпрянщини про те, що вони походять із Західної України. Це дозволяло їм уникнути примусової репатріації в Радянський Союз, оскільки, за домовленістю між СРСР і Союзниками, репатріації підлягали тільки ті особи, які були громадянами Союзу до 1 вересня 1939 р. Як визнавав Багряний у листі до П. Шинкаря, він *«таких документів підписав коло 15 тисяч»*¹²⁴.

В Інсбруку Іван Багряний також продемонстрував тамтешнім українцям свій поетичний талант на літературному вечорі¹²⁵.

Розрив із ОУН(б)

Та в політичній царині в Багряний не мав такого успіху, як на літературній ниві. Досягло свого піку загострення розбіжностей між ним і ОУН(б). Його не запросили на засідання ОУН, де мали вибирати провід на Інсбрук і околиці, оскільки він не був членом ОУН. Розмовою сам на сам із С. Бандерою, Багряний, за свідченням Є. Стахова, був дуже невдоволений¹²⁶. *«Бандера, видно, здавався йому людиною вчорашньою, яка не пережила тих демократичних змін, що відбувалися в Україні під час боротьби з фашизмом і більшовизмом — двома тоталітарними режимами»*, — міркував Стахів¹²⁷. Тому Багряний вирішив залишити Інсбрук і податися до німецької Баварії. На думку Стахова, в компанії свого друга літературознавця Юрія Лавріненка Багряний нелегально перейшов кордон з Німеччиною¹²⁸.

¹²³ Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля і кордони...* — С. 203—204.

¹²⁴ Багряний І. *Листування 1946—1963*. — Т. 2. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 314.

¹²⁵ Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля і кордони...* — С. 206.

¹²⁶ Там само. — С. 203.

¹²⁷ Там само. — С. 206.

¹²⁸ Там само.

Коли точно це сталося, наразі невідомо. Однак знаємо, що 25 вересня 1945 р. Багряний був в ініціативному комітеті, що заснував літературне об'єднання Мистецький український рух в м. Нюрнберг-Фюрті в Баварії¹²⁹. Значить, у Німеччину Багряний перебрався у серпні чи в першій половині вересня 1945 р. Там він поселився в таборі для переміщених осіб коло м. Авгсбурга, а відтак — в м. Новому Ульмі¹³⁰. Його співпраця з ОУН(б) закінчилася, і далі він пустився в самостійне плавання політичним морем.

У чому ж полягали причини розриву переконаного антикомуніста й самостійника Івана Багряного з ОУН? Причин було кілька. У розмовах з В. Гришком у перші повоєнні місяці *«Багряний запально доводив, що нова доба, яка настає після Другої світової війни в історії вже «соборно» поневоленої в ССРСР української нації, ставить на порядок денний справу саме нової, не обтяженої минулим, і справді соборної — всеукраїнської ідейно-політичної сили, якою ОУН, сформована в інший час і в інших вузких локальних умовах, уже не може бути»*¹³¹. Така сила мала б ґрунтуватися на традиціях «розстріляного відродження» 20-х—30-х рр., переконаних ідеях Миколи Хвильового («Геть від Москви!») і національно-демократичній спадщині Української Народної Республіки. В основу мав бути покладений 20річний досвід українців з УРСР, які на власній шкірі пережили і культурне відродження періоду «українізації», і Голодомор, і Великий терор 1937—1938 рр., таким чином дійшовши до заперечення радянської диктатури й потреби незалежності України. А розуміння цієї специфіки підрадянської України в багатьох оунівців, зокрема це особливо стосувалося еміграційних ЗЧ ОУН, бракувало: *«Вони не рахуються з тим фактом, що Велика Україна — це не просто лише якась там ще одна чи кілька, мовляв, «східних» «наддніпрянських» територій, заселених «православними українцями», а що це є передусім особливий і дуже складний комплекс найтяжчої, бо цілком відмінної від західної, підрадянської проблематики України в лабірин-*

¹²⁹ Басілія Х. До історії мистецького українського руху // Наукові записки НаУКМА. — 2001. — Т. 19: Філологічні науки. — С. 51.

¹³⁰ Шугай О. Іван Багряний... — С. 472; Череватенко Л. Іван Багряний. Биографические данные... [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/ivan_bagryanuy.html.

¹³¹ Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним... — С. 232.

ті нових для всього світу соціально-політичних і національних проблем радянсько-російської тоталітарної імперії»¹³². Також Багряний не міг примиритися з безапеляційними заявками ОУН на монополію у визвольній боротьбі і намаганнями С. Бандери протидіяти демократичним тенденціям у розвитку ОУН. Передаючи слова письменника, В. Гришко писав, що «з його власного досвіду співпраці з ОУН він виніс враження, що ця організація за самою природою свого людського складу й ідеологічного багажу минулого на справжню, суттєву перебудову шляхом власного самокритичного перегляду своїх позицій, принаймні за кордоном, не здатна»¹³³. Політичні шукання Багряного незабаром утілилися в засновану ним Українську революційно-демократичну партію¹³⁴.

Під час Другої світової війни Іван Багряний узяв активну участь в українському визвольному рухові. У перші місяці німецької окупації, коли нова влада лояльно ставилася до проявів українського національного життя, Багряний теж включився в цей процес. Проте, як тільки окупанти розпочали репресії проти українських націоналістів, він, природно, облишив усі надії на відродження України. Хоч і був репресований сталінським режимом, Багряний не пішов шляхом колаборації з нацистами, а приєднався до антинацистського підпілля ОУН(б) і допомагав рятувати своїх земляків від вивозу на роботи в Німеччину. Співпраця з ОУН(м) була нетривалою, зате з ОУН(б) Багряний був пов'язаний від липнясерпня 1942 р. до серпня 1945 р. Письменник співробітничав із ГОСП та місією ЗП УГВР, з якою виїхав на Захід. Маршрут еміграції Багряного пролягав через Словаччину, Угорщину, Хорватію, Австрію до кінцевого пункту призначення — Західної Німеччини. Розійшовшись у розумінні перспектив боротьби за самостійну Україну, він припинив співробітництво з бандерівцями і заснував власну партію.

Як бачимо, Іван Багряний під час війни використовував усі доступні йому можливості, щоб долучитися до національно-визволь-

¹³² Гришко В. «Під Бандерою» і з Багряним... — С. 359.

¹³³ Там само. — С. 267.

¹³⁴ Українська революційно-демократична партія (УРДП—УДРП). Збірник матеріалів і документів / упоряд. О. Коновал. — Чикаго; К.: Фундація ім. Івана Багряного, 1997. — С. 32.

ної боротьби, однак завжди критично переосмислював наявні перспективи і шукав альтернативні визвольні концепції. Тим самим він слідував своєму кредо, сформульованому ще в 1929 р., — ходити тільки по лінії найбільшого опору.

Марта Гавришко

*Кандидатка історичних наук,
молодша наукова співробітниця
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
наукова співробітниця Центру
досліджень визвольного руху*

У статті проаналізовано подвійні моральні стандарти щодо чоловічої і жіночої сексуальності в ОУН і УПА у 40-50-х роках XX століття. Визначено причини їх появи, особливості функціонування і вплив на гендерні відносини і становище жінок у підпіллі ОУН і повстанському русі.

Ключові слова: сексуальна мораль, ОУН(б), УПА, гендер.

Marta Havryshko

Gender Aspects of Sexual Morality in the OUN and UPA in 1940-1950's
Double moral standards for women and men sexuality in the OUN and UPA in 1940-1950's were analyzed in this article. The author outlined the causes of their appearance, peculiarities of their functioning and impact on gender relations and status of women in the OUN underground and insurgent movement.

Key words: sexual morality, OUN(B), UPA, gender.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СЕКСУАЛЬНОЇ МОРАЛІ В ОУН І УПА У 1940–1950-х РОКАХ

Приватне життя учасників українського визвольного руху 40–50-х років ХХ століття є однією з найменш досліджених проблем української і зарубіжної історіографії. Окремі аспекти цієї проблематики порушують у своїх студіях Джефрі Бурдс, Тетяна Антонова, Олена Петренко, Оксана Кісь¹. Однак досі багато питань, пов'язаних з тілесністю, інтимною сферою, репродуктивною поведінкою, сексуальністю і романтичними відносинами в УПА і підпіллі ОУН залишаються поза увагою науковців. Пов'язане це не стільки з браком джерел, скільки з об'єктивними складнощами їх «прочитання» та інтерпретації. Більшість наративів учасників підпілля містять фрагментарну інформацію щодо особистого життя самого оповідача/оповідачки й осіб, про яких йдеться у тексті чи розповіді. Окрім того, вони репрезентують романтизовану версію інтимності, приховують «незручні» моменти аби таким чином не дисонувати з героїчним наративом. Офіційний дискурс ОУН також намагався замовчати питання сексуальності, витіснити її у сферу потаємного, прихованого, не значимого в контексті збройної боротьби. Тим не менше документи ОУН, особливо матеріали Служби безпеки і судочинства, відкривають перед дослідниками широкі можливості у вивченні приватної сфери в підпіллі ОУН і УПА. Їхнє співставлення з документами радянських спецслужб, які вносили інформацію інтимного характеру до тисяч контроль-но-наглядових, архівно-кримінальних, агентурних справ, дозволить реконструювати історію сексуальності в ОУН і УПА зазначеного періоду.

¹ Burds, Jeffrey. *Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948* // *Cahiers du monde russe*. — 2001. — Vol. 42, No. 2–4. — P. 279–320; Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» та воєнні ролі в боротьбі ОУН і УПА // *Український визвольний рух* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 9. — С. 138–144; Petrenko O. *Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground* // *Dynamization of Gender Roles in Wartime* / ed. by Ruth Leiserowitz, Maren Röger. — Warsaw: German Historical Institute, 2012. — P. 241–262; Кісь О. Між особистим і політичним: Гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках // *Народознавчі зошити*. — 2013. — № 4. — С. 591–599.

Депривація сексуальності була введена в ранг офіційної політики в ОУН і УПА 40–50-х років ХХ століття. Вона формувалася не лише через пануючу в Західній Україні суспільну мораль і християнський світогляд, які культивували гетеросексуальну сім'ю як єдиний легітимний інструмент для сексуальної реалізації. Головні причини репресій приватності в підпіллі ОУН і УПА впливали із обставин їхньої діяльності, які вимагали підвищеної конспірації, дисципліни, пильності, обмеження соціальних зв'язків і збереження досвідчених кадрів. Примусова «економія» сексуальної енергії дозволяла спрямовувати її у сферу активної діяльності на користь «визвольної справи».

Контроль керівництва ОУН і командування УПА за особистим життям своїх підлеглих мав виразний гендерний характер. В націоналістичних ідеологіях і рухах чоловіки виступають захисниками вітчизни, її честі, а жінки виконують символічну роль як берегині і відтворювачки національної культури, незважаючи на те, що в часи збройної боротьби на них покладають найрізноманітніші функції, включно з військовими. Жіноче тіло асоціюється з нацією, її майбутнім, а його чистота є чистотою нації, без якої остання не може вижити. Таке ставлення до жіночого тіла робить його об'єктом посиленої уваги з боку чоловіків, які покликані захищати й оберігати його як честь нації².

У одній з націоналістичних ідеологічних статей «До питання призначення української жінки», авторкою якої зазначено М. Рак, акцентовано потребу «знищити літературу про полове життя та боротися з т.зв. статевим освідомленням», оскільки така література «споганяє проблему кохання і позбавляє тої стриманості, без якої кохання називається розпустою»³. Члени підпілля ОУН часто були обмежені в інформації щодо сфери сексуального. Не лише чоловіки мало цікавилися особливостями жіночого репродуктивного здоров'я. Самі дівчата в Західній Україні 40–50-х рр. ХХ ст. не отримували належного сексуального виховання. Емілія Хемій згадує, що після одруження з обласним провідником Львівщини

² Enloe, C. *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. — London: Pandora Press, 1990. — P. 54; Woman-Nation-State / Yuval-Davis N., Anthias F. (Eds). — London: Macmillan. — 1989. — P. 129.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 48. — Арк. 12.

Михайлом Шкамбарою-‘Кедром’ не знала способів регулювання фертильності, хоча вчилася на біолога («Я не знала про таке щось, ніхто нічого не казав, навіть дві старші сестри мені нічого не казали»)⁴.

«Правильною» жіночою сексуальністю в підпіллі вважали виключно репродуктивно орієнтовану, пасивну, що не виходила за рамки шлюбу і була підпорядкована активній, чоловічій сексуальності. В офіційному дискурсі ОУН пропагувався культ материнства і дошлюбної цноти жінок. У вишкільних матеріалах для Юнацтва ОУН зазначалося: «Шануй жінок, що мають стати тобі товаришками Духа, ідеї і чину в житті та гідними матерями, але гидує розгнуданими... Ціни високо материнство як джерело продовження життя. З твоєї родини створи живот чистоти Твоєї раси і нації»⁵.

Катерина Максимович-‘Тамара’ згадувала, як її безпосередній зверхник Олекса Гасин-‘Лицар’ застерігав її від романтичних відносин з повстанцями, для яких вона проводила пропагандивні вишколи. Вона ж у свою чергу на організаційних курсах для дівчат у Стрийському районі переконувала їх у необхідності дотримання дошлюбної цноти як найдієвішого засобу уникнення небажаної вагітності, що в умовах підпілля ОУН прирікала жінок на важкі фізичні і психологічні муки⁶.

Публічні вияви «неправильної» (до- і позашлюбної) сексуальності були фактично заборонені, а жінки, які демонстрували сексуальне бажання, були стигматизованими. «Я сказала, що думаю про неї», – переповідала Олена Андрущак-‘Орися’ свою розмову з районним провідником про коханку Володимира Якубця-‘Олеся’ ‘Сталеву’. О. Андрущак вважала, що ‘Сталева’ була надто корисливою (хизувалася перед нею новим піджаком, який купив їй ‘Олесь’)⁷.

Жінки, які не відповідали суспільним уявленням про нормативну сексуальність, викликали серйозні підозри, особливо у

⁴ Інтерв’ю з Емілією Хемій, записане 12 червня 2015 р. у м. Львові // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі - АЦДВР).

⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 14. – Арк. 577.

⁶ Інтерв’ю з Катериною Максимович, записане 20 червня 2015 р. у м. Миколаїв Миколаївського р-ну Львівської обл. // Приватний архів М. Гавришко.

⁷ Інтерв’ю з Оленою Андрущак, записане 9.07.2015 р. у с. Сілець Сокальського р-ну Львівської обл. // АЦДВР.

Служби безпеки ОУН. В одному з листів ‘Богуна’ з вересня 1946 р. читаємо: «НКВД практикує також таке: висилає жінок-агентів і дівчат, які дістають завдання кокетувати стрільців, а то й провідних людей, а також старатися доводити це «залицяння» навіть до суто інтимних стріч. Очевидно до цього використовують большевики гарних, а головню «уздібнених у своєму фаху» повій. І так за таку милу розмову, чи за хвилину приємности агентка довідається про все від свого «любого»: про його пост, його друзів, про зв’язки, найбільш таємні доручення і т.д. Звіряючись коханій — звіряється одночасно і районному чи обласному НКВД. Таких і подібних випадків є багато в терені»⁸. В інструкції для організаційних клітин від березня 1950 р. зазначалося: «З метою розробки поодиноких повстанців МГБ веде точну розвідку за всіма дівчатами, що мають зв’язки з повстанцями (в МГБ заведені описи дівчат, які любляться з повстанцями, вийшли за них заміж чи мають з ними діти)»⁹.

«Моральність» (в значенні відсутності до- і позашлюбних статевих контактів з чоловіками) була обов’язковою вимогою до жінок у підпіллі чи УПА. Цей критерій служив додатковим аргументом у пропозиціях про відзначення підпільниць або повстанок¹⁰. Він же міг стати підставою для виключення їх з рядів організації. В «Наказі жіночій сітці до зобов’язуючого відомо» політичної референтури Крайового Проводу ОУН на ЗУЗ від 16 жовтня 1944 р. зазначалося: «відсунути з рядів елемент аморальний, скомпрометований з тих, що до сітки попали принагідно ради слави, романтики чи ін.»¹¹.

Поширеними були чутки про те, що жінки добровільно йшли в УПА задовольнити сексуальні потреби чоловіків. «Тут в Україні я запримітив в низах дивне поняття про дівчат: будьто вони пішли в підпілля тільки для романсів», — занотував у щоденнику командир 24-го тактичного відтинку УПА «Маківка» сотенний Степан Стебельський-‘Хрін’, коли зимував у бункері на Лемківщині у

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9079п. — Т. 53. — Арк. 50.

⁹ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 29. — Арк. 378.

¹⁰ Літопис УПА. — Том 20: Воєнна округа УПА “Лисоня” 1943-1952. Документи і матеріали / упорядники: С. Волянюк, В. Мороз. — Київ; Торонто, 2012. — С. 325.

¹¹ Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. — Тернопіль: Вид-во «Підручники і посібники», 2008. — С. 274.

1947—1948 рр.¹² Усвідомлюючи загрозу подібних поголосків, окремі підпільниці намагалися дуже обережно поводитися зі своїми коханими, навіть будучи зарученими з ними. Наречена окружного референта СБ Тернопільщини Василя Магдія-‘Жара’ Михайлина відмовилася зимувати з ним у криївці, ставши машиністкою в іншого підпільника: «Мені соромно було йти до його криївки як його наречена. Що могли про мене подумати тоді інші. До Міші я йшла як працівнича в канцелярії, а це мене не могло компрометувати»¹³.

Правдоподібно, частина дівчат справді потрапила до лав УПА чи підпілля ОУН не з патріотичних міркувань чи симпатій до діяльності ОУН. Багато жінок йшли за своїми коханцями. Були й такі, що прагматично використовували ресурс тіла для покращення свого матеріального становища і підвищення рівня власної безпеки. Серед кубанських козаків із 103-го охоронного батальйону поліції порядку, які перейшли восени 1943 р. на бік УПА у селах Носовичі і Олика (тепер Волинської області), була Надія Здомищук. У «характеристиці» на неї повстанці писали: «Чоловік єї в полоні німецькому, вона на його не чекає, вийшла замож за ляха, який єї покинув, тоді вона ходила до німців, а коли приїхали козаки вона прибилась до козака. А тепер коли єї захотілось додому то ми єї не хотіли пустити. Казали, щоб вона була з козаками, а козаки казали, щоб щоб ми єї взяли (пускай більйо стераєт). Тоді ми бачим що коли вона верне до Оликів то розконспірує справу. Значить з бабами нема чого воловодитися. Купили комірця заграничного на посаг і видали замож в другу округу. Там де є багато білля стірати»¹⁴.

В переважаючому чоловічому середовищі з пануючою військовою маскулінністю високою була ймовірність сексуальних домагань. Тому частина жінок, яка з тих чи інших причин опинилася в підпіллі чи УПА, одразу намагалася знайти собі «покровителя». Анна Попович-‘Ружа’ згадувала, що через загрозу арешту

¹² Хрін С. Зимово в бункрі. — Б.м. в: Вид-во «До зброї», 1950. — С. 39.

¹³ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР). — Фонд. 8. — Том 2. — Спр. 13. — Арк. 79.

¹⁴ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 121.

(брат був у підпіллі, батьків депортували) вона протягом п'яти років переховувалася у лісі поблизу власного будинку у с. Зелене Надвірнянського району. У 1949 р. потрапила у підпілля ОУН. Прийшовши у криївку, де було кілька чоловіків, вона відчувала себе вразливою. «Захисником» обрала добре знайомого їй Луку Гринішака-‘Довбуша’, який був її односельчанином, найстаршим у криївці і по віку, і по рангу. Крім того, його дружина на той час перебувала на спецпоселенні¹⁵. Разом з тим, сумнівною виглядає думка, що у ‘Ружі’ був інший вибір. Адже дівчата в підпіллі були в меншості і тому користувалися підвищеною увагою з боку протилежної статі. Ієрархія чоловіків у підпіллі ОУН та УПА була не лише військовою. Така ж субординація була характерною і для інтимної сфери. Тому пріоритет у залицяннях до жінок належав командирам або провідникам різних рівнів. Вони, володіючи ресурсом влади, мали значно більше можливостей для сексуальної реалізації. Багато з них не оминали нагоди ними скористатися. Їхніми коханками найчастіше ставали безпосередні підлеглі, що свідчить про деяке зловживання своїм становищем. Наприклад, однією з коханок керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН Петра Федуна-‘Полтави’ була його машиністка Якимович Надія-‘Надя’¹⁶. Машиністка Кременецького надрайонного проводу ОУН Марія Серемуля-‘Надя’ підтримувала інтимний зв’язок з керівником СБ Кременецького надрайонного проводу Стефаном Курицею-‘Русланом’, ‘Прокопом’¹⁷. Зв’язкова Марія Рєва була коханкою заступника керівника Дрогобицького обласного проводу ОУН Петра Тихолаза-‘Вуйка’¹⁸. Лідія Пірей, особиста зв’язкова керівника Дубнівського надрайонного проводу Юрія Дзєцка-‘Грози’, організовуючи його лікування від гонореї у червні 1950 р., зізналася лікареві, що також хвора на цю недугу¹⁹. Окремі керівники не приховували, що професійні якості підлеглих жінок не були для них головними. Станична ОУН на Рівненщині на псевдо ‘Лариса’ писала 30 квітня 1944 р.: «Друже Приймак! Ви не маєте чого самі

¹⁵ Інтерв'ю з Анною Попович, записане 25 червня 2015 р. в с. Залісся Золочівського р-ну Львівської області // Особистий архів Т. Химича.

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 66. – Арк. 266.

¹⁷ Там само. – Т. 80. – Арк. 2.

¹⁸ Там само. – Т. 89. – Арк. 67.

¹⁹ Там само. – Т. 81. – Арк. 218.

собі вибирати подруг до праці, а яку Вам дадуть, така має бути, а то я чула, що ви самі звільняєте з праці та наставляєте, бо та ваша фаворитка, а та ні. Так бути не може, а має бути та, яку Вам дасть станична»²⁰.

Поскаржитися на сексуальні домагання з боку провідників жінок не завжди наважувалися з різних причин. Одні соромилися цих фактів, інші намагалися уникнути осуду за «неморальну поведінку», якому часто піддавали дівчат, що не змогли вберегти свою честь. Частина жінок боялася покарання і несправедливого суду, враховуючи нерівність соціальних статусів сторін (злочинця і жертви). Скаржниця також ризикували бути звинуваченими у роботі на ворога. У вишкільних матеріалах для СБ ОУН під назвою «Підвищувати революційну пильність» зазначено: «Агент тенденційно перекручує факти з особистого життя провідників, щоби підірвати його авторитет серед членів і населення, представити його в поганому висвітленні. Відомо, що коли провідний актив ОУН був би знищений, це означало б кінець політичної організації і тому саме ось в сьогоднішній тяжкий час мусимо всі, як один стояти згуртовані біля наших провідників, та не допустити підривання їхнього авторитету»²¹. «Обмовляння провідників Організації, командирів» в документах ОУН класифікували як агентурно-диверсійну роботу²².

Про те, що активна сексуальна поведінка провідників не завжди сприймалася в середовищі підпільників як екстраординарне і компрометуюче явище, свідчить лист керівника Калуського надрайонного проводу, агента-внутрішника 'Івана Гавриловича' до кураторів з МГБ від 20 листопада 1951 р., в якому той просить прислати йому нову санітарку, котра виконувала б функції зв'язкової між ними: «Дівчина повинна бути молодою, не дуже поганою на вигляд, щоби я окрім проведення з нею підпільної роботи міг закрутити роман. У такому разі було б добре зрозумілим всім чому і так часто до неї заходжу»²³. Наприкінці протоколу

²⁰ ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 37. — Арк. 42.

²¹ Сукіль Я. Підвищувати революційну пильність // АЦДВР. — Фонд референтури СБ ОУН Бережанського надрайону (не впорядкований).

²² Як приборює НКВД і НКГБ т.зв. контрреволюцію в СРСР (короткий виклад) // АЦДВР. — Фонд референтури СБ ОУН Бережанського надрайону (не впорядкований).

²³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 273.

допиту Марії Паночко-‘Марічки’, яка виявилася агенткою НКВД під псевдонімом ‘Зена’, працівники СБ ОУН написали у примітках: «В часі глибокого підпілля вона нав’язала любовні відносини з одним районним провідником, який згодом став надрайонним пропагандистом, де своєю «відданою любов’ю» здобула його цілковите довір’я так, що він визнавав її своєю дружиною. Згаданий був людиною доброї та легковірної вдачі, бо сам не знав злоби і не вмів її шукати і бачити в других. При тому мав добрий авторитет так серед своїх підзвітних, як і зверхників». При цьому слідчі не вказали на те, що згадуваний коханець ‘Марічки’ Володимир Касараб-‘Андрій’ був одружений на час цього роману²⁴.

Подвійні моральні стандарти в оцінках особистого життя провідників демонстрували не лише чоловіки. Нерідко підпільниці ставали заручницями пануючих стереотипних кліше і осуджували інших жінок за «неморальну поведінку», перекладаючи на них абсолютну відповідальність за нелегітимні сексуальні відносини. Сучасні інтерв’ю з учасницями визвольного руху показують, що така позиція залишилася практично незмінною і через десятки років після згадуваних ними подій. Наприклад, в усній розповіді про свого безпосереднього провідника Володимира Якубця-‘Олеся’ підпільниця 91-річна Олена Андрущак, яка в підпіллі мала псевдо ‘Орися’, не засуджувала його фактичне шлюбне співжиття з різними жінками, одна з яких загинула вагітною («він не був такий бабій, просто хотів жити та й всьо»). Її оцінка не змінилася навіть тоді, коли вона визнала факт сексуальних домагань з його боку (коли ‘Орися’ не погодилася бути його коханкою, він забрав у неї зброю і перевів в іншу криївку, де вона упродовж року перебувала сама до часу свого арешту. Сам же знайшов іншу жінку, яка погодилася на запропоновані ним умови)²⁵. Лояльне ставлення до неодиноких романтичних зв’язків свого зверхника Станіславського обласного провідника Романа Мокрія-‘Байди’ демонструвала під час інтерв’ю і колишня провідниця УЧХ Станіславівщини Юлія Ганущак-‘Галичанка’ (сама вона назвала імена двох відомих їй жінок, які перебували в інтимному зв’язку з її провідником)²⁶.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 22. — Арк. 566.

²⁵ Інтерв’ю з Оленою Андрущак, записане 9.07.2015 р. у с. Сілець Сокальського р-ну Львівської обл. // АЦДВР.

Євген Татура-‘Роман Петренко’, ‘Омелько’ згадував, що у по-встанському осередку «Січ» у Свинарських лісах на Волині курінний Порфир Антонюк-‘Сосенко’ був відповідальним за «побут жінок» і викидав з «Січі» тих, які «невідповідно поведуться»²⁷. Однак сам не дотримувався насаджуваних правил. Одна з керівниць розвідки на «Січі» Галина Коханська-‘Орися» згадувала: «Якось запросив мене прийняти у розвідку якусь «Марину», щоб вона числилася у мене, а працювала в його штабі. Я захотіла побачити її і порозмовляти. Це була дуже неохайна, тупа і розбещена особа. Не була членом ні юнацької, ні жіночої сітки. Хоч «Сосенко» вихваляв її на всі лади, але для нашої роботи вона не підходила, і тому я відмовилась зачислити її у свій штат. Як згодом виявилось, це була його чергова коханка, і він просто шукав для неї відповідне прикриття»²⁸. Любов Бачинська (Лось)-‘Мирослава’ згадувала, що її зверхник, повітовий провідник Тернопільщини Іван Комар-‘Шелест’ наказував їй стежити за підпільником ‘Романом’, який через роман із вчителькою «занебдував організаційні обов’язки». При тому у самого ‘Шелеста’ коханкою була його машиністка ‘Оксана’²⁹.

На різницю у трактуванні сексуальної поведінки різних статей вказують також «Організаційні вказівки» членам ОУН від 1950 р., в яких зазначено: «Машиністок і пропагандисток частіше перевіряти з питань чесності і моральної стійкості. Чоловік, якого деморалізує жінка буде наказаний пониженням в посаді»³⁰. Прискіпливіше ставлення до приватного життя жінок виявлялося в наданні додаткових контрольних повноважень референтам УЧХ, котрі повинні були «підкуватись про збереження моралі серед санітарок та інших підпільниць»³¹. Працівниці медичної служби УПА та ОУН входили

²⁶ Аудіо-запис інтерв’ю з Юлією Ганущак, записане 3 квітня 1995 р. в с. Мишковичі Тернопільського р-ну Тернопільської області // Архів Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка; Інтерв’ю з Юлією Ганущак, записане 18 серпня 1995 р. в с. Довпотів Калузького р-ну Івано-Франківської обл. // Особистий архів Ю. Хвещука.

²⁷ Петренко Р. («Юрко», «Омелько»). *За Україну, за її волю. Спогади* / ред. Г. Петренко. — Торонто; Львів, 1997. — С. 169. — (Літопис УПА; т. 27).

²⁸ Коханська Г. «З Україною у серці». *Спомини*. — Львів; Торонто, 2008. — С. 78. — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека». — Т. 9.).

²⁹ Аудіо-запис інтерв’ю з Любою Лось, 1995 р. в с. Мишковичі Тернопільського р-ну Тернопільської обл. // Архів Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка

³⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 17. — Арк. 138.

³¹ Там само. — Т. 20. — Арк. 23.

до своєрідної «групи ризику» в контексті регламентації сексуальної поведінки вояків. У звіті одного з інспекторів Воєнної округи «Буг» «Каменяра» за 25 липня 1945 р. зазначено: «У звітному часі занотовано кілька випадків неморального поведіння санітарок джигурних з раненими. Було б бажаним, щоби цим заінтересувалися зверхники сан[ітарної] служби, які може докладно не знають поведінки їх підзвітних з раненими стрільцями, бо така поведінка санітарок цілковито руйнує боеву вартість стрільця і прив'язує його до лікування, навіть коли він зовсім здоровий, а також підриває авторитет цілої санітарної служби і деморалізує населення»³². Щонайменше до часу розпуску референтури УЧХ у 1946 р. її представниці (керівного рівня) мали входити до складу Революційного трибуналу референтури СБ ОУН у тих випадках, коли підсудною була жінка³³.

Подвійна сексуальна мораль особливо видна на прикладі покарань за «неморальну поведінку». Вони мали свою специфіку в залежності від статі злочинця. До жінок частіше застосовували публічні форми кари (приниження) – відрізання волосся або привселюдну догану. Володимир Касараб-‘Андрій’ – керівник Жовківського надрайонного проводу ОУН, виявивши інтимний зв’язок одруженого підпільника на псевдо ‘Д-м’ з підпільницею ‘Катрусею’, провів з ним «виховну бесіду». Про покарання для порушниці записав у щоденнику: «Тоді я почав розмовляти з ‘М’ про жінок і про їх моральний розклад, говорив так, щоб Катруся нас почула»³⁴. Підпільниця Ірина Слобода-‘Оля’ розповідала на допитах СБ восени 1950 р.: «Провідник Підкова зробив сходини і говорив, що ми обі з Марійкою не поводимося так, як повинно бути, а також казав, що не дозволить, щоб ми бавилися кавалерки. Як я зорієнтувалася, що говорив він тому, що бачив, як я жартувала з Богданом»³⁵. ‘Підкова’, позбувшись таким чином свого конкурента, незабаром схилив ‘Олю’ до інтимного зв’язку.

³² Літопис УПА. Нова серія. Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг»: Документи і матеріали. 1943–1952. Кн. 1 / упоряд. В. Мороз, О. Вовк. – Київ; Торонто, 2009. – С. 295.

³³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. Документи і матеріали. Книга містить документи Головної Команди УПА-Північ та документи Військових Округ «Заграва», «Богун», «Турів» та «Тютюнник». – Київ; Торонто, 1999. – С. 423.

³⁴ ГДА СБ України. – Ф. 60. – Спр. 27688. – Т. 13. – Арк. 47.

³⁵ Літопис УПА. – Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944–1951 / упорядн.: М. Романюк. – Київ, Торонто, 2013. – С. 531.

На жінок покладали непропорційно більшу провину за злочин. В окремих випадках їх карали найвищою мірою, обґрунтовуючи це звабницькою і шкідливою «природою» жінки. Восени 1943 року СБ ліквідувала санітарку Іру, яка була коханою сотенного Максима Скорупського-‘Макса’. У спогадах він описав свою розмову з командиром ‘Черником’ про причини розстрілу Іри: «Згадав про Іру: «Знаєте вона, як і всі дівчата. Вас не було. З часом забудете, а зрештою, є ще й кращі»... На моє питання хто є “той”, Черник хитро знизив плечима: “Котрийсь з командирів”»³⁶. На лицемірність таких моральних стандартів вказував член Проводу ОУН Василь Кук («Леміш») у листі до керівника Проводу ОУН на північно-західних українських землях Василя Галаси (‘Орлана’) у вересні 1950 р.: «Пишете “деморалізуючий вплив жінки” – це можна по-різному розтолкувати і під цим претекстом можна будь-яку жінку розстріляти. Чому ж тоді за такий самий вплив не розстрілювати чоловіка?»³⁷.

Значна статева асиметрія у покараннях за однакові злочини на сексуальному ґрунті викликана також воєнними умовами, в яких діяло підпілля ОУН і повстанці. Чоловіки мали більший військовий досвід і знання, виконували ключові управлінські функції різних рівнів, тому цінувалися значно більше, аніж жінки. Як наслідок, чоловікам частіше, аніж жінкам, вдавалося уникати покарання за нелегітимні сексуальні відносини. 15 липня 1949 року агент Управління МГБ у Станіславській області ‘Крук’ повідомляв про референта СБ Станіславівського окружного проводу ОУН Юрія Янишина-‘Шаха’: «Його слабкою стороною є велике захоплення жінками. Його машиністка ‘Оксана’ є його коханкою. Крім цього час до часу ходить до інших жінок у села чи в Маняву. Зі своєю поводитьсь дуже грубо»³⁸. Ситуація не змінилася і через рік. «Бабієм» називала ‘Шаха’ і машиністка осередку пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН Ольга Чемерис-‘Дніпрова’ на допитах МГБ 28 березня 1950 р.³⁹.

Уникнути покарання провідникам високого рангу було складніше у випадках, що набували значного розголосу і вимагали ре-

³⁶ Скорупський М. У наступах і відступах. – Чикаго: Видання Українсько-Американської видавничої спілки, 1961. – С. 211.

³⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 26. – Арк. 183.

³⁸ Там само. – Ф. 2. – Оп. 110. – Спр. 2. – Т. 5. – Арк. 223 зв.

³⁹ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 89. – Арк. 124.

агування керівництва. У 1946 р. референта СБ Косівського над-районного проводу ОУН Дмитра Білінчука-‘Хмару’ засудили до страти за «зв’язки з жінками»⁴⁰. Після двох років фактичного шлюбу з Анною Ринзак-‘Астрою’ на зимівлю у криївку він запросив підпільницю ‘Дарину’, яка стала його коханкою. На допитах слідчих УМГБ Станіславської області А. Ринзак свідчила: «Восени 1945 року до нас на виклик бандита ‘Хмари’ прибула колишня санітарка і машиністка сотні Підгірського ‘Дарина’. З цього часу і до весни 1946 р. ми всі разом переховувалися у лісі у спеціально обладнаному бункері. Я помічала, що мій чоловік ‘Хмара’ займався коханням з ‘Дариною’. На цьому ґрунті між нами часто виникали сварки і він мене бив»⁴¹. Свідчення А. Ринзак підтвердила не лише її мати, а кілька захоплених радянською владою підпільників і симпатиків ОУН. Один з них – Іван Могорюк-‘Соловей’, що перебував у підпіллі у 1944-1951 рр., на допитах зауважив: «Взимку 1946 р. вона втекла з бункера бандита ‘Хмари’, здається через те, що вони пересварилися. Таке говорив сам ‘Хмара’ і наближені до нього. Інші «бандити» між собою говорили, що ‘Хмара’ свою дружину вбив»⁴². Вірогідно, що найвищу міру покарання Д. Білінчукові присудили не лише через резонансність справи. Юліан Матвіїв-‘Недобитий’ на допитах слідчих МГБ Станіславської області 30 вересня 1952 року про свого підлеглого ‘Хмару’ свідчив: «З літа 1946 р. у мене з ним виникали непорозуміння, бо він ревнував мене до своєї знайомої»⁴³. Після оголошення смертного вироку Д. Білінчук деякий час переховувався. У 1949 р. взяв участь у рейді в Румунію, став особистим охоронцем Петра Мельника-‘Хмари’, а наступного року – провідником Косівського районного Проводу ОУН. У 1953 р. його розстріляли у Лук’янівській тюрмі в Києві.

⁴⁰ ГДА СБ України. – Спр. 372. – Т. 89. – Арк. 198.

⁴¹ Архів Управління СБ України в Івано-Франківській області. – Спр. 67579. – Т. 3. – Арк. 214.

⁴² Достеменно невідомо, чи брали Д. Білінчук та А. Ринзак шлюб у підпіллі. Однак за деякими даними, А. Ринзак мала вінчаного чоловіка Івана Ринзака (Архів Управління СБ України в Івано-Франківській області. – Спр. 67579. – Т. 3. – Арк. 223.).

⁴³ Архів Управління СБ України в Івано-Франківській області. – Спр. 67579. – Т. 4. – Арк. 157.

Попри посилений контроль за «чистотою» жіночого тіла, керівництво ОУН нерідко вдавалося до його використання у цілях організації. Колишня референтка пропаганди Стрийського районного проводу ОУН Катерина Максимович-‘Тамара’ згадує, як організовувала вінчання підпільниці з колишнім військовополоненим німцем після війни. Головною метою задуму було переправити дівчину в Німеччину для налагодження зв’язку з представництвом ОУН за кордоном⁴⁴. Вдавана активна сексуальність могла служити добрим прикриттям у екстремальних ситуаціях. Учасник підпілля Любомир Полюга згадував, що одного разу, йдучи з Дашави до Стрия зі зв’язковою Романа Шухевича Мартою Пашківською, помітили машину НКВД, що слідувала за ними: «Мартуня вмить зорієнтувалася, кинулась мені на шию і ми «пристрасно» почали цілуватись. Енкаведистам сподобалася така сцена, вони голосно засміялися і посигналили. Перечекавши в лісі, ввечері ми щасливо повернулись у Стрий»⁴⁵.

Жіночу сексуальність розглядали як ефективний інструмент у розвідувальній діяльності. У вишкільних матеріалах ОУН для СБ зазначалося: «Мущини – це мовчазливі, витривалі, консеквентні, бракує їм звичайно підступу, а вже цілком атракційності. Жінки – мають власне ці дві головні прикмети: атракційність і підступ. Це ставить жінку в розвідці як таку, що створює атмосферу для правдивого розвідника... Жінка своєю красою, гарними мінами, симпатичною мовою, підступом та великим спритом може не раз доказувати чуд»⁴⁶.

На допитах слідчих «Смершу» 16 березня 1944 р. Юлія Колесніченко-‘Конвалія’ зазначала, що на 7-денних курсах підготовки командного складу УПА, що проходили у 1943 р. в с. Топча Межиріцького району Рівненської області, дівчатам (їх було 6 з 38 слухачів) звертали увагу на потребу налагодження особистих знайомств з командирами Червоної Армії з метою дізнатися чисельність, місця дислокації частин ЧА, їхнє озброєння і завдання⁴⁷.

⁴⁴ Інтерв’ю з Катериною Максимович записане 11 червня 2015 р. у м. Миколаїв Миколаївського р-ну Львівської обл. // Приватний архів М. Гавришко.

⁴⁵ Непохитні: збірка спогадів / упоряд. С. Волощак; ред. Б. Гордасевич; Міський осередок ім. Костянтини Малицької крайового товариства «Рідна школа», Львівський обласний будинок учителя. – Львів: [б.в.], 2005. – С. 70.

⁴⁶ ДАРО. – Ф. 30-Р. – Спр. 32. – Арк. 186, 189.

⁴⁷ Архів Управління СБ України у Житомирській області. – Спр. 131390ф. – Арк. 24.

Таким чином, офіційна сексуальна мораль в ОУН і УПА була віддзеркаленням тогочасної суспільної моралі в Західній Україні з характерними патріархатними установками, головними з яких були: жорсткіший контроль над жіночою сексуальністю, підпорядкування її чоловічій, визнання гетеросексуальної сім'ї як єдиної легітимної сфери для нормативної сексуальності (заснованої на коханні і духовній близькості), режим обов'язкового багаторазового материнства для жінок у шлюбі. Жорсткі воєнні умови діяльності ОУН і УПА, націоналістична ідеологія, гендерна диспропорція у системі влади підпілля і повстанського руху перетворювали щоденну чоловічу сексуальну поведінку на «природну» і домінуючу над обмеженою жіночою. Чоловіки намагалися контролювати фертильність, репродуктивні стратегії жінок і використовувати жіночу сексуальність у власних цілях, інколи балансуєючи на межі сексуального насильства. В таких умовах фактично, «тіньової» легітимації набувала жіноча сексуальність, опозиційна до нормативної, що передбачала задоволення гедоністичних, релаксаційних, а не репродуктивних цілей. Неконтрольована, розкріпачена жіноча сексуальність вважалася ворожою.

Олександр Іщук

*Кандидат історичних наук, завідувач
відділу історії України періоду 1917-
1991 рр. Національного музею історії
України, науковий співробітник
Центру досліджень визвольного руху*

Наталія Ніколаєва

*Кандидатка історичних наук,
наукова співробітниця історичного
факультету Київського національного
університету імені Т. Г. Шевченка*

У статті проаналізовано створення оперативної підбірки КГБ УРСР «Єзуїт». У ній було систематизовано інформацію про дії оперативників КГБ УРСР щодо провідника УГКЦ Василя Величковського у 1968—1973 рр. Особливу увагу приділено аналізу методів і заходів КГБ УРСР, спрямованих як проти вірних УГКЦ, так і особисто проти В. Величковського. У статті вводиться до наукового обігу чимало раніше невідомих архівних документів і матеріалів.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, КГБ УРСР, Василь Величковський, політичні репресії.

Oleksandr Ishchuk, Natalia Nikolaieva

Operative Case «Jesuit»: Life and Activity of Vasyl Velychkovskyi in the Light of the Documents from KGB UkSSR Archives

Life and activity of Vasyl Velychkovskyi are analyzed in this article. Special attention is devoted to his activity within the Ukrainian Greek-Catholic

church during 1968-1973. The authors analyzed materials from operative case KGB UkSSR «Jesuit» on why and how Velychkovskyi had been repressed by NKVD-KGB UkSSR. Many archival documents are being introduced for the first time in this article.

Key words: Ukrainian Greek-Catholic church, KGB UkSSR, Vasyi Velychkovskyi, political repressions.

ОПЕРАТИВНА ПІДБІРКА «ЄЗУЇТ»: ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО В СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ КГБ УРСР

Однією з тем історії України ХХ століття, яка потребує додаткового вивчення, є діяльність Української греко-католицької Церкви (УГКЦ) та боротьба з нею радянської влади у 1944—1991 рр.

Особливо повчальною і навіть унікальною не лише для української, а й для світової історії, є історія підпільної (катакомбної) УГКЦ, яка зуміла вистояти в радянський період, щоб відродитися вже в незалежній Україні. На нашу думку, матеріали колишнього КГБ УРСР потребують уважного вивчення та оприлюднення, щоб українська громадськість дізналася правду про маловідомі сторінки вітчизняної історії, в т.ч. і про методи роботи радянських спецслужб проти УГКЦ. Для історії українського визвольного руху ці дослідження мають особливе значення, бо немало вірних УГКЦ підтримували діяльність ОУН і УПА, а згодом дисидентів.

Про історію підпільної УГКЦ після 1946 р. написано вже чимало статей та книг, причому як вірними цієї Церкви, так і публіцистами та професійними істориками. Серед них варто згадати праці Андрія Васьків¹, Василя Марчука², Зиновія Федунківа³,

¹ Васьків А. *Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919—1939): Дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка — Львів, 1997. — 210 арк.*

² Марчук В. *Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2004. — 35 с.; Марчук В. *Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2004. — 444 арк.**

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Комитет государственной безопасности
при Совете Министров УССР

5 Управление
(название органа КГБ)
4 отдел

ОПЕРАТИВНАЯ ПОДБОРКА
„Иезуиты“

Дата регистрации	Название аппарата оперативного органа КГБ, зарегистрировавшего подборку	Регистрационный номер подборки
<i>13-11-72</i>	10-й отдел КГБ при СН ВУССР	521

В _____ томах
ТОМ № *1* *33*

Начата „3“ *XI* 1972 г.
Окончена „11“ *VII* 1973 г.

Арх. № *том архива 33* *2*

С-9113

Архив _____ (название органа КГБ)

ак 479-19

49777 **С-9113**

Обкладинка оперативної підбірки КГБ УССР «Єзуїт» на В. Величковського.
(ГДА СБУ. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33)

Івана Шевціва⁴, Оксани Волинець⁵, Олега Гриніва⁶, Наталії Сердюк⁷, Василя Ленцика⁸, Володимира Пащенко⁹ та багатьох інших дослідників.

Питання репресій проти УГКЦ в СРСР у 1945—1989 рр. неодноразово обговорювалося на наукових конференціях, презентаціях, інших публічних заходах. Наприклад, у 2002 р. в центрі українознавства КНУ імені Тараса Шевченка відбулась наукова конференція, присвячена постаті Йосипа Сліпого та його ролі у житті УГКЦ¹⁰.

Постійно відкриваються невідомі раніше матеріали про переслідування греко-католиків в СРСР. Зокрема, у 2005 р. під керівництвом д.і.н. Володимира Сергійчука було підготовлено збірник

³ Федунків З. *Галицький релігійний центр: проблеми і факти* / Українська греко-католицька церква; Івано-Франківська теологічна академія. — Івано-Франківськ : Вид-во «Нова Зоря», 2001. — 288 с.

⁴ Шевців І. *Статті, доповіді, промови і т.п. на тему: Церква, Поєднання Церков, Патріархат, Українська Католицька чи Греко-Католицька Церква? Українська Католицька Церква в Австралії і т. п. (Причинок до Ювілею 400-ліття Берестейської Унії)*: Збірник. — Львів: Свічадо, 1996. — 250 с.

⁵ Волинець О. *Функціонування української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин*: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2003. — 20 с.; Волинець О. *Функціонування української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин*: Дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Національний ун-т «Львівська політехніка». — Львів, 2003. — 210 арк.

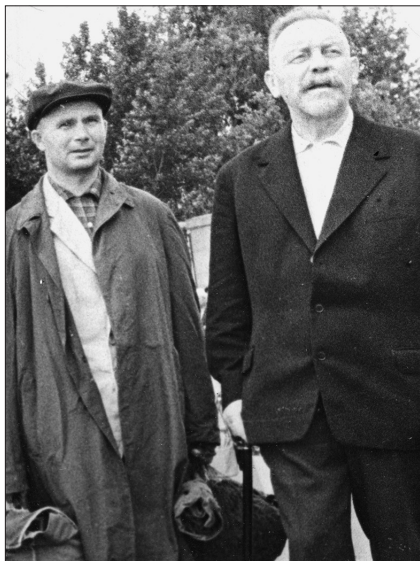
⁶ Гринів О. *Національно-духовне відродження. Історія і сучасні проблеми: Лекції для священників Української Греко-Католицької Церкви*. — Львів: «Місіонер», 1995. — 223 с.; Гринів О. *Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог*. — Львів: Місіонер, 1994. — 159 с.

⁷ Сердюк Н. *Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944—1949 рр.*: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — Київ, 2006. — 22 с.; Сердюк Н. *Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.*: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 190 арк.

⁸ Ленцик В. *Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий* / Наукове товариство ім. Шевченка. — Львів: Свічадо, 2001. — 608 с.

⁹ Пащенко В. *Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів*. — Полтава: б. в., 2002. — 615 с.

¹⁰ Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнарод. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ) / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства; Патріархія Української Греко-Католицької Церкви. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. — 176 с.

В. Величковський у Києві. Фото зроблені співробітниками КГБ УРСР 11 серпня 1963 р.

документів про стеження НКВД-НКГБ за Андреем Шептицьким у 1939—1941 рр. та у 1944 р.¹¹ У 2006 р. були опубліковані документи радянських спецслужб про ліквідацію УГКЦ в 1944—1946 рр.¹², а у 2011 р. — збірник матеріалів про переслідування чекістами митрополита Й. Сліпого¹³.

Зважаючи на наявність значної кількості історичних досліджень, можна вважати ключові моменти історії УГКЦ в ХХ столітті дослідженими. Варто зазначити, що особлива увага дослідників була прикута до постатей керівників Церкви, а найбільше — до

¹¹ Митрополит Андрей Шептицький в документах радянських органів державної безпеки / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Вступна ст. і заг. ред. В. Сергійчука. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 480 с.

¹² Ліквідація УГКЦ (1939—1946). Документи радянських органів державної безпеки / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр українознавства; Інститут історії НАН України; Відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ; Державний архів служби безпеки України; заг. ред., упоряд. В. Сергійчука. — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. — Т. 1. — 920 с.; Т. 2. — 804 с.

¹³ Патріарх Йосиф Сліпий в документах радянських органів державної безпеки, 1939—1987 / за заг. ред. В. Сергійчука. — К., 2012. — Т. 1. — 656 с.; Т. 2. — 480 с.

А. Шептицького та Й. Сліпого. Практично в усіх зазначених працях згадується про життя та діяльність Василя Величковського, який керував підпільною УГКЦ після висилки Йосипа Сліпого за кордоном від 1963 до 1972 р., коли його самого у зв'язку з виїздом з СРСР замінив Володимир Стернюк.

Проте, незважаючи на велику кількість публікацій про УГКЦ, в архівах України зберігається ще чимало неопублікованих документів, які проливають світло на окремі «білі плями» в її історії. Однією з таких «білих плям» є питання про методи діяльності КГБ УРСР проти підпільної УГКЦ та її керівників у 1946—1989 рр.

Актуальність та новизна нашого дослідження полягають в тому, що в ньому вперше до наукового обігу вводяться документи КГБ УРСР та УКГБ по Львівській області, які нині зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України) про переслідування Василя Величковського. Основні матеріали сконцентровані у справі (оперативній підбірці) «Єзуїт», яка провадилась у 1968–1973 рр. 4-м (церковним) відділом 5 управління КГБ УРСР. Підбірка містить також документи і про більш ранні періоди життя В. Величковського. Вони докладно висвітлюють оперативну розробку та провокативні заходи радянських спецслужб проти керівника підпільної УГКЦ і вірних. Саме за допомогою даних спецслужб можна побачити, як радянський режим намагався обмежувати права вірних, однак при цьому з усіх сил старався зберегти демократичне обличчя в світі. Справа «Єзуїт» є складовою частиною багатотомної агентурної справи НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ проти УГКЦ під кодовою назвою «Рифи» (С-9113), яка провадилась з 1939 р.

Найбільше вцілілі документи висвітлюють події 1969—1973 рр., тобто після другого арешту В. Величковського. В них є інформація про суд над ним, про відбуття покарання в тюрмі, про спроби завербувати його у якості агента, про обставини його виїзду в Югославію, Італію, а згодом — в Канаду.

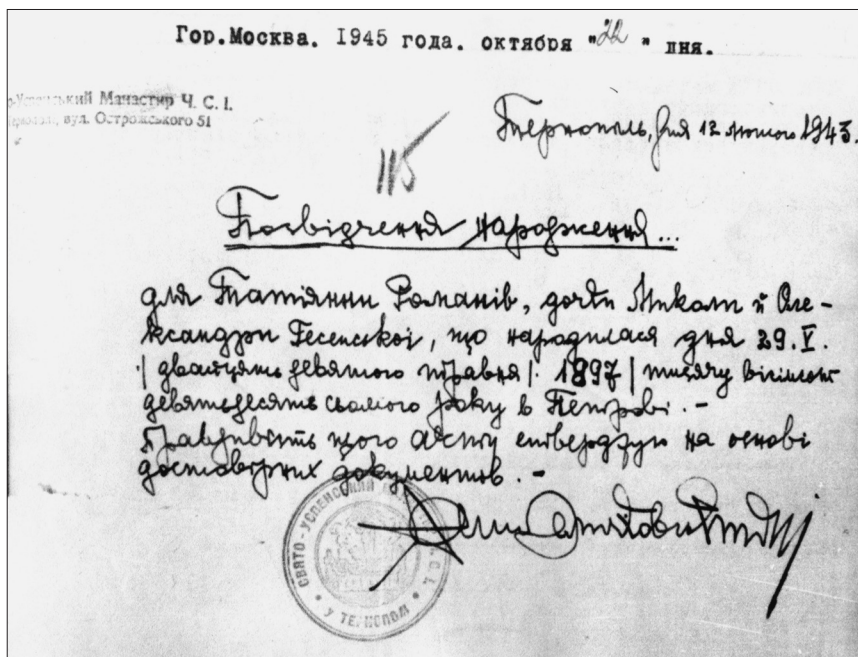
Василь Величковський походив з давнього священичого роду. Він народився 1 червня 1903 р. у м. Станиславові (нині — Івано-Франківськ) в родині о. Володимира Величковського та Анни Теодорович. У 1913—1914 рр. навчався в Інституті св. Йосафата (Малій семінарії) при монастирі ЧСВВ в Бучачі, де закінчив 1-ий

гімназійний клас. У 1917—1918 рр. навчався в 5-му гімназійному класі в м. Городенка на Станиславщині.

У 1918 р. він вступив до Українських Січових Стрільців, закінчив школи зв'язку та підстаршин, працював при канцелярії Коша УСС в Станіславові. У 1919 р. був заарештований поляками в м. Старокостянтинові, потім інтернований до Золочівського табору військовополонених. До 1920 р. переховувався від можливого повторного арешту.

Розподіл більшої частини українських земель між Польщею та СРСР було закріплено у Ризькому мирному договорі 1921 р. У 1923 р. стало зрозумілим, що західноукраїнські землі будуть включені до складу Польщі. Ці події вплинули на те, що В. Величковський повернувся до праці на благо Церкви. У 1920 р. він закінчив екстерном Станиславівську гімназію, а у 1920—1924 рр. навчався у Львівській духовній семінарії. У 1922 (або 1923) р. отримав дияконські свячення від митрополита Андрея Шептицького у Львові. У 1924 р. вступив до монастиря Чину Найсвятішого Ізбавителя (ЧНІ) у Львові, у монастирі продовжував вивчати теологію. У 1924—1926 рр. викладав у ювенаті оо. редемптористів різні предмети (історію, географію тощо). 29 серпня 1925 р. прийняв перші монаші обіти, а 9 жовтня 1925 р. був рукоположений владикою Йосифом Боцяном у Львові.

У 1926 р. В. Величковський відбув короточасне навчання в Бельгії у Воплято в монастирі ЧНІ. У 1926—1927 рр. займався активною місійною працею як монах Станиславівського монастиря. У 1927 р. склав вічні обіти. У 1928—1935 рр. провадив місійну працю на Волині. У 1935—1938 рр. був настоятелем монастиря ЧНІ в м. Станиславів, а у 1938—1941 рр. — ігуменом. Після нападу Німеччини на СРСР в 1941—1942 рр. став ігуменом монастиря ЧНІ в м. Кам'янці-Подільському, а у 1942—1945 рр. — ігуменом монастиря ЧНІ в м. Тернополі. Саме тоді ним зацікавились радянські каральні органи. Чекісти добре знали, що В. Величковський перебував у чині редемптористів від 1924 р., був місіонером Ковельського, а потім Станиславського монастирів, поширював католицьку літературу, проповідував серед населення. Слід зазначити, що радянська влада у 1917—1941 рр. неприязно ставилася до всіх церков. Щоправда, спостерігалися своєрідні хвилі погіршення та покращення взаємин. Якщо на початку 1920-х рр. комуністи

Документ Тетяни Меншової-Радіцевої, яка видавала себе за доньку царя
Миколи II, виданий В. Величковським

громили всі церкви підряд, то в роки Другої світової війни вже шукали у Російської православної Церкви підтримки, щоб у вирішальні моменти війни заохотити населення до боротьби з німцями. А от до національних Церков, таких як Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) або УГКЦ, ставлення влади у Москві було однозначно негативним. Всіх вірних комуністи намагалися зробити атеїстами або силою загнати у підпорядкування РПЦ.

Найбільше у діяльності В. Величковського співробітників НКВД-НКГБ зацікавило те, що у червні 1941 р. він привітав проголошення Акту відновлення Української держави у Львові, а потім допоміг розмістити в пресі вітання від церкви з цього приводу. Також за даними НКВД-НКГБ, 2 серпня 1941 р. в день вступу німців в м. Станиславів на загальноміському святі В. Величковський виступив з промовою та подякував німцям за звільнення від ра-

*Згори дві фотографії Тетяни — справжньої доньки царя Миколи II.
Знизу дві фотографії Тетяни Меншової-Радіщевої, яка видавала себе за
доньку царя Миколи II*

дянської окупації. Вже цих фактів було достатньо, щоб радянська влада вважала його «підозрілою людиною».

Ще одна цікава для чекістів сторінка біографії В. Величковського була пов'язана з Тетяною Меншовою-Радіщевою, яка перебувала в Підмихайлівському монастирі Станіславської області і

видавала себе за доньку вбитого у 1918 р. російського імператора Миколи II. Чекісти поставили В. Величковському в провину те, що він за завданням митрополита Андрея Шептицького підтримував її, постачав необхідною літературою, був духовним наставником та сповідником. З метою легалізації він виготовив і власноручно підписав свідоцтво про її народження на ім'я Тетяни Романової — доньки царя Миколи II та Олександри Гесенської. Згодом чекісти виявили, що вона була пов'язана з німецькою розвідкою і буцімто використовувала Церкву для прикриття своєї діяльності. Зібравши інформацію про лже-Романову, чекісти запідозрили В. Величковського в антирадянській роботі і співпраці з німцями, і це призвело до його першого арешту. Для чого все це було потрібно УГКЦ і В. Величковському, досі незрозуміло, адже справжня Тетяна Романова ніколи не з'являлась в Західній Україні. Допомогу німцям у розвідувальній роботі проти СРСР було кому надавати і без вірних, бо значна частина населення України радо вітала вигнання радянської влади у 1941 р.

В. Величковський був заарештований Управлінням НКГБ по Тернопільській області 7 серпня 1945 р. Після майже річного слідства 26 червня 1946 р. Київський обласний суд засудив його за ст. 54-10 ч. 2 кримінального кодексу УРСР за «антирадянську діяльність» до вищої міри покарання (ВМП) — розстрілу. В основному його обвинувачували як «зрадника батьківщини», «антисоветчика» та «пособника німців». Нічого дивного в такому вирокі не було, адже радянська влада намагалася запропорити максимальну кількість своїх ворогів в тюрми та засудити до розстрілу. Крім того, треба мати на увазі, що саме в цей період комуністична влада вела запеклу боротьбу проти УГКЦ, і тому чимало священиків було заарештовано та засуджено. Але все ж В. Величковському пощастило уникнути розстрілу. Визначенням Судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду СРСР від 27 липня 1947 р. ВМП була замінена 10-ма роками позбавлення волі, з поразкою в правах на 5 років. Зміну вироку можна пояснити тим, що навесні 1947 р. смертна кара в СРСР були тимчасово скасована. Частина політв'язнів, засуджених до розстрілу, отримала багаторічні тюремні строки (наприклад, члени Проводу ОУН(б) Михайло Степаняк, Петро Дужий та інші).

Уряд парохіяльний обряду греко-католицького в Ковлі
Officium parochiale ritus graeco-catholici in

№ 35./43. **Випис із метрики**
EXTRACTUS METRIKALIS

Татіяна РОМАНОВ

єнч — донька Николая Александровича Романова тн. Олександри-Аліси
 #т Феодорівни з р.Гессенської,
 урод. Місяця жовтня 1897 року в Петербурзі /Росія/.
 пат сирітаті
 die 29. місяця травня року 1897. в Петербурзі /Росія/.
 die mensis anno in

Ковель для 8. липня 1942.
 die

 с. М. Пилип *с.р.х.*
 гр.кат. парох
 у Ковлі

Документ Тетяни Менишової-Радіцевої, яка видавала себе за доньку царя
 Миколи II, виданий М. Пилухом

Як свідчить довідка апарату КГБ в м. Воркута, складена за справою № 024037 на колишнього в'язня В. Величковського, він відбував ув'язнення в Річному таборі, а потім у Воркутлагу: у 1947 р. — в таборі № 1, в 1948 р. — в ОЛП № 6, в 1949 р. — в табірному відділенні (лагерное отделение — л/о) № 4, в 1952 р. — в л/о № 6, в 1954 р. — в л/о 1-9, в 1955 р. в л/о 8-27, працював шахтарем, фельдшером. Був достроково звільнений 9 липня 1955 р. і виїхав у Львів.

В'язні концтаборів постійно чинили спротив системі під час відбуття покарання, і В. Величковський теж не був винятком. Цей процес чітко фіксували наглядачі. Від 5 липня 1949 р. чекісти розпочали провадження агентурної справи «Ядро» на в'язнів-українців, які групувалися у 4 табірному відділенні Річлагу. Їх

звинувачували в тому, що вони «проводили антирадянську агітацію». За час провадження ця справа розрослася до понад 20 томів (на жаль, досі невідомо, чи вони збереглися). Одним з її основних фігурантів був В. Величковський. У 1952 р. він мав зауваження від керівництва за порушення табірної режиму, в тому числі за те, що виконував священницькі та душпастирські обов'язки. У грудні 1953 р. керівництво Річного табору знову зазначало, що В. Величковський та група інших в'язнів з Західної України проводили «антирадянську роботу». Саме за це В. Величковського відправили з табору у тюрму строком на 1 рік, рішення було затверджене МВД Комі АССР та санкціоновано прокурором Річлагу.

У довідці про стан оперативної розробки В. Величковського, складеній 17 травня 1968 р. начальником 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області майором Бушлановим та заступником начальника 5 відділу УКГБ по Львівській області полковником Киричуком, наведено цікаву інформацію про стеження чекістів за діями вірних підпільної УГКЦ¹⁴. Зазначено, що після звільнення з таборів В. Величковський проживав у Тернополі, а з 1956 р. — у Львові на пл. Возз'єднання. Чекісти встановили за ним спостереження і надали оперативну кличку «Власов». Під час нагляду вони з'ясували, що В. Величковський швидко відновив свої зв'язки зі священниками підпільної УГКЦ та одразу почав активну діяльність: організував катакомбну Церкву, розбудував її підпільну структуру, дбав про нові покликання до чернечих згромаджень, вів їх духовний провід, в Тернополі зумів зібрати близько 700 підписів вірних з протестом проти заборони УГКЦ, намагався організувати масовий виступ. З 1956 р. проводив зібрання вірних підпільної УГКЦ у районах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, перед проведенням Вселенського собору у Ватикані в 1961 р. намагався переконати своїх прихильників у можливості відновлення діяльності УГКЦ в СРСР. У 1959 р. був номінований єпископом Луцьким підпільної УГКЦ. У зв'язку з цим УКГБ по Львівській області розпочало агентурну розробку В. Величковського, вважаючи його небезпечною для радянської влади людиною.

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 15—21.

Перед виїздом архієпископа Й. Сліпого з СРСР в лютому 1963 р. В. Величковський мав з ним особисту зустріч в одному з готелів Москви, поінформувавши про стан греко-католицького духовенства в Західній Україні. 4 лютого 1963 р. Й. Сліпий надав В. Величковському право керівництва підпільною УГКЦ, а також вказівки щодо подальшої роботи. Нині вважається, що В. Величковський був хіротонізований в Москві Й. Сліпим з правом місцєблюстителя Львівської архієпархії. Після цього діяльність В. Величковського стала ще більш організованою, що сильно занепокоїло керівництво КГБ УРСР.

Повернувшись в Україну, В. Величковський представив себе вірним УГКЦ як єпископа і, користуючись повноваженнями, наданими Й. Сліпим, розпочав активну місійну діяльність. Він проповідував серед молоді, вірних, створив підпільні курси з підготовки священиків, організував купівлю кількох будинків, щоб створити підпільні храми та монастирі у Львові, Івано-Франківську, Долині. Організовував масові зібрання вірних для прослуховування радіопередач закордонних радіостанцій, виготовлення у підпільних майстернях та фотолабораторіях релігійну літературу і атрибути. В. Величковський пропонував вірним боротися за повернення забраних при ліквідації УГКЦ церков, внаслідок чого під час масових зібрань вірних мали місце заворушення в кількох селах. Таким чином, вірні справді певною мірою активізувалися, намагаючись відстояти своє право на віру.

Треба сказати, що не всі погодились з новим статусом В. Величковського. До прикладу, за даними КГБ УРСР, отці василіани відмовилися визнати його владу. Це згодом було використано КГБ для посилення розбіжностей серед вірних УГКЦ.

У 1964 р. КГБ за допомогою міліції провело оперативні заходи з метою припинення активної діяльності підпільної УГКЦ (обшуки, вилучення майна, арешти кількох священиків). Було вилучено чимало церковної літератури, фотографій, одягу, засоби для кустарного виробництва церковного майна і навіть підпільна фотомайстерня. Після ретельної документації чекістами був організований показовий судовий процес, матеріали якого були оприлюднені в пресі. Після цього діяльність В. Величковського і інших вірних УГКЦ на певний час виявилася паралізованою, а зовнішні її прояви практично припинилися. Але так могло здатися лише на перший погляд.

*Речі, вилучені співробітниками КГБ та прокуратури в квартирі
В. Величковського в жовтні 1968 р. і в січні 1969 р.*

В. Величковський під час обшуку в його квартирі. 1969 р.

В. Величковський, незважаючи на утиски, продовжував свою діяльність. Він заохочував до активності колишніх монахів та монахинь, для поповнення кадрів підготував та висвятив нових греко-католицьких священників, продовжував здійснювати місійну діяльність, підпільні богослужіння. В результаті радянська влада знову вдалася до репресій — тим разом проти священників Миколи Гриника, Степана Городецького та інших прокуратурою було заведено кримінальні справи.

Як керівник підпільної УГКЦ в Україні В. Величковський мав контакт з кардиналом Й. Сліпим, регулярно пересилав йому у різний спосіб звіти про свою діяльність. Під час перебування в 1966 р. (за іншими даними — у 1967 р.) в м. Загреб (Югославія) у своєї сестри Віри Ніколич, В. Величковський зустрівся з посланцями кардинала Й. Сліпого, зокрема, з митрополитом з Канади Максимом Германюком, розповів їм про становище вірних УГКЦ в Україні, дізнався про новини у Ватикані. Чекісти запідозрили, що саме тоді В. Величковському було вручено офіційний документ, вірних уніатів підпорядковуватися йому (за даними допитуваних співробітниками КГБ священників УГКЦ, це могла бути папська

булла на управління Львівською митрополією; насправді ж ніхто її так і не побачив). Однак навіть після цього в стосунках між василіанами, студитами та редемптористами залишилися неузгодженості, а в дечому вони навіть ще більше ускладнилися. Можливо, на це впливали особисті людські взаємини. Ситуацію погіршувало ще й те, що за кордоном існували суперечності між Й. Сліпим та єпископами УГКЦ — василіанами.

Агентура КГБ УРСР доповідала, що буцімто серед багатьох вірних (особливо василіан) панувало переконання, наче В. Величковський був малоосвіченим священиком, за характером грубим та деспотичним, який намагався силою, хитрістю та підкупом здобути собі панівне становище, особливо у середовищі монахинь, тобто за особистими якостями не відповідав займаній посаді в Церкві. Потрапляючи у важке становище, доповідали агенти КГБ, він начебто вдавався до провокаційних дій. Також багато хто вважав, що В. Величковський був фанатиком, вірив у ідею відродження УГКЦ в Україні і не відмовлявся від цих поглядів, не бажаючи йти на компроміс з владою, чим могли похвалитися далеко не всі священики. З іншого боку, більшість вірних повністю підтримували В. Величковського і його ідеї щодо боротьби за відновлення прав УГКЦ. Звісно, тепер важко зрозуміти, яка інформація в чекістських повідомленнях є правдивою, а яка ні. Зате очевидно, що КГБ УРСР намагався використати всі ці суперечності і виявити всіх учасників підпільної УГКЦ, їх зв'язки з закордоном, запобігти їх «антирадянській діяльності», а також вжити заходів для їх компрометації та посилення розбрату між різними монахами УГКЦ¹⁵.

Ігнорувати діяльність підпільної УГКЦ і її керівника радянська влада не збиралася. У жовтні 1968 р. УКГБ по Львівській області було вжито заходів для документації діяльності В. Величковського. Проводилось зовнішнє спостереження, підслуховування, вербувалася агентура. Вся отримана інформація систематизувалася. Роботу координував 4 відділ 5 управління КГБ УРСР на чолі з полковником Володимиром Секаревим (рос. — Секарев), заходи здійснювали 5-і відділи УКГБ по Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 21.

Невдовзі УКГБ по Львівській області спільно з органами прокуратури арештувало В. Величковського, про що збереглися відповідні документи.

У службовій довідці, складеній співробітниками 5 управління КГБ УРСР 30 січня 1969 р., зазначалося, що 27 січня прокуратурою Львівської області було проведено обшук в квартирі В. Величковського, після чого здійснено арешт¹⁶. Повніші дані про тогочасні події збереглися у спеціальному повідомленні УКГБ по Львівській області № 5/4/439 від 12 лютого 1969 р. «Про заходи з організації справи оперативної розробки № 5039 на «Маньяка» (новий оперативний псевдонім В. Величковського)¹⁷. 6 лютого 1968 р. Голова КГБ УРСР Віталій Нікітченко повідомив листом № 84/н ЦК КПУ про арешт В. Величковського¹⁸, а листом № 636/н від 25 вересня 1969 р. — про судовий процес над ним¹⁹. Остаточний підсумок спецоперації КГБ про затримання В. Величковського зроблено у спеціальному повідомленні начальника УКГБ по Львівській області Миколи Полудня на ім'я заступника Голови КГБ УРСР Бориса Шульженка № 2/4/2797 від 30 вересня 1969 р.²⁰. У ній повідомлялося, що 19 жовтня 1968 р. чекісти провели обшуки у підпільних священиків та їх прихильників, зокрема у В. Величковського, Филимона Курчаби, В. Стернюка, Ігнатія Цегельського, Василя Вороновського, Никанора Дейнеки та інших. В результаті цього вилучено чимало літератури УГКЦ, атрибутів для провадження підпільних богослужінь, релігійних репродукцій, малюнків, листівок, фотографій, виявлено іконописну майстерню, фотолабораторію, а також три домашні підпільні церкви. Під час обшуку у В. Величковського було виявлено та вилучено єпископський одяг, список 54 підпільних священиків УГКЦ, книгу «Історія чудотворної ікони Матері Божої Неустанної Помочі», журнал «Благовісник» (Рим, № 2-3, 1965 р.), «Львівські єпархіальні відомості» за 1939 р., машинописні тексти Ватиканського радіо та іншу літературу, яку чекісти називали «ідеологічно шкідливою та реакційною».

¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 23.

¹⁷ Там само. — Арк. 24—29.

¹⁸ Там само. — Арк. 262—263.

¹⁹ Там само. — Арк. 264—266.

²⁰ Там само. — Арк. 73—81.

Керівник підпільної УГКЦ В. Величковський з вірними. 1960-ті роки

Після проведення обшуку чекісти вирішили зібрати додаткові дані про діяльність В. Величковського, розшукати свідків. Спільно з Прокуратурою м. Львова було прийнято рішення затримати В. Величковського «на гарячому», під час богослужіння. Для цього 24 січня 1969 р. В. Величковський був взятий під «НН» — зовнішнє спостереження («наружное наблюдение»), після чого чекісти зафіксували його появу на вул. Б. Хмельницького, в квартирі у вірних М. Кос та її доньки О. Кос. Саме там затримали В. Величковського, а співробітники прокуратури провели обшук.

В. Величковського доставили у його квартиру і провели повторний обшук. Виявили і вилучили магнітофон з записами його проповідей та богослужінь (чекісти називали їх «матеріалами реакційного характеру»), чимало фотографій, релігійну літературу УГКЦ випуску до 1944 р. Після обшуку В. Величковського доставили до слідчого ізолятора МВД. Після попереднього допиту 29 січня 1969 р. він був заарештований і обвинувачений за ст. 187-1 та 138 кримінального кодексу УРСР. За спостереженнями чекіс-

тів, В. Величковський помітно переживав, повадився нервово і до останнього моменту не вірив, що його заарештують.

Крім В. Величковського чекісти обшукали і інших відомих їм вірних УГКЦ (всього було проведено 42 обшуки). Зокрема, у будинку Миколи Волосняка вилучили іконописну майстерню, а у І. Лоподчака виявлено фотолабораторію. В процесі слідчих заходів чекісти профілакували²¹ 18 священиків, притягнувши їх всіх до адміністративної відповідальності згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 березня 1966 р.

Арешт В. Величковського викликав в середовищі вірних УГКЦ значний розголос. Дехто вважав, що повторюється 1945 рік і що репресії проти греко-католиків будуть посилюватись. Інші вважали, що В. Величковський занадто активно проводив релігійну і навіть майже політичну діяльність, і тому сам винен в тому, що сталося. В будь-якому випадку, після його арешту зовнішня активність вірних значно зменшилась, а організаційна робота з ними підпільної УГКЦ, на думку чекістів, була практично паралізована.

Помічник В. Величковського В. Стернюк мав намір повідомити про події Й. Сліпому у Ватикан, використовуючи священика в Кракові Данька, однак УКГБ по Львівській області вжило заходів, щоб не допустити цього. Як саме — у справі не зазначено. Очевидно, що застосовувались прослуховування телефонів, а також перегляд листування (т.зв. перлюстрація) і нагляд за особистими контактами священиків.

З метою виявлення іншої інформації про діяльність В. Величковського, чекісти помістили в ізоляторі МВД у камеру з ним «внутрішньокамерного агента». Його завданням було розговорити заарештованого. Крім того, завербовано нових агентів («Олег» та «Григор'єв»), наближених до греко-католицьких священиків. Через агентуру планувалося також передати вигідну спецслужбам СРСР інформацію у Ватикан та дезінформувати Й. Сліпого.

За вказівкою КГБ УРСР співробітник 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області капітан Борис Романов (старший оперуповноважений), Михайло Синченко (начальник відділення), а

²¹ Під профілактикою чекісти найчастіше розуміли виклик людей в КГБ на розмову для попередження про недопущення діяльності, яка їм здавалась «антирадянською».

Єпископ Величковський засуджений

ВИРОК АРЕШТОВАНОМУ ВЛАДИЦІ: ТРИ РОКИ

Єпископ Василь-Всеволод Величковський, 66 років, арештований цього року у Львові, засуджений на три роки, каже повідомлення з України, вислане людиною, що цікавиться

церковними справами і знає їх.

Українського католицького єпископа арештувала советська поліція у Львові 27 січня. «Ассошієтед

пресс», подаючи вістку про арешт, додала теж непереверену чутку про смерть єпископа Величковського. З Риму заперечили цю чутку.

Засуджений єпископ є уродженцем міста Станиславова (Івано-Франківського)). Він чернець - редемпторист. Священником став 1925 року. Десять років був на сибірському заслання. Потім жив у Львові у рідні.

Єпископський сан Владика Величковського ніколи не був офіційно проголошений ні заперечений.

Владика Василь Величковський, ЧНІ, засуджений

ПАРИЖ. — З України повідомляють, що Владика Василя Величковського, ЧНІ, московський суд засудив на три роки в'язниці. У тюрмі, в наслідок важких переживань і моральних терпінь, Владика мав дві серцеві атаки.

Арешти священників і вірних відбуваються далі.

Подаючи ці вістки, Головна Рада Світського Апостольства українських Мирян включає у Хвилину Спільної Молитви в наміренні Переслідуваної Церкви в Україні та за відродження Християнської України 1-го листопада ц. р., молитву за нового Ісповідника, Кир Василя Величковського.

Публікації у пресі про арешт В. Величковського

також начальник 5 відділу Киричук розробили план щодо оперативно-слідчих заходів з «розробки» В. Величковського, який 10 лютого 1969 р. затвердив начальник УКГБ по Львівській області М. Полудень²². План передбачав: до 3 лютого 1969 р. перевести В. Величковського з тюрми УМВД в слідчий ізолятор УКГБ, облаштувавши для нього спеціальну камеру з підслуховуючими пристроями; в камері разом з В. Величковським розмістити агента «Бородина», для якого розробити окрему легенду; допитувати

В. Величковського про його діяльність в підпільній УГКЦ, виявити його прихильників, його участь у виготовленні літератури та

²² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 30—35.

богослужіннях, контакти з Ватиканом; допитати свідків у справі, особливо тих вірних, які допомагали В. Величковському в його роботі; провести експертизу книги В. Величковського «Історія чудотворної ікони», довести факт поширення цієї книги серед вірних; провести обшуки у квартирах осіб, які могли бути пов'язані з В. Величковським; час від часу публікувати в пресі матеріали з метою компрометації В. Величковського, показуючи його як шарлатана.

Дуже швидко про арешт В. Величковського стало відомо за кордоном. Про це свідчать дані довідки про інформації, отримані радіоперехопленням закордонних передач, організованим УКГБ по Львівській області. Так, 28 лютого 1969 р. о 18.00 радіостанція «Голос Америки» в програмі «Короткий огляд новин» передала: «Американська газета католицької єпархії «Шлях» повідомила, що 27 січня цього року у Львові був заарештований архієпископ української католицької церкви Василь Величковський. Згідно з цим повідомленням, радянські органи держбезпеки в цей же день заарештували ще кілька священників Української католицької Церкви, яка заборонена в СРСР. Архієпископ вже був заарештований після Другої світової війни. Після звільнення жив у Львові до арешту 27 січня 1969 р.». Подібне повідомлення 1 березня 1969 р. на хвилях 9750, 11780, 15325, 15435, 17740, 17820, 21595, 21640 КГц передала також радіостанція «Канада» у програмі «Хроніка українського життя за кордоном» (українською мовою)²³.

За даними закордонного агента КГБ УРСР «Лебедя», який у 1969 р. побував у Мюнхені та Римі, арешт В. Величковського викликав значне зацікавлення у закордонних релігійних діячів. Один з наближених до папського престолу діячів УГКЦ у приватній розмові поінформував агента, що у разі якщо інформація про арешт В. Величковського за релігійні погляди підтвердиться, то Ватикан стане офіційно на його захист²⁴. Ця інформація підштовхнула чекістів до думки про необхідність обвинуватити В. Величковського у антидержавній діяльності і не акцентувати увагу під час суду на його релігійних поглядах, простіше кажучи — спробувати показати його звичайним кримінальним злочинцем. Така

²³ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 37.

²⁴ Там само. — Арк. 46.

методика часто застосовувалась чекістами і щодо українських дисидентів (до прикладу, Василя Овсієнка згодом обвинувачували в тому, що він під час затримання міліцією вчинив «злісний опір», відкрутивши міліціонеру гудзик).

10 березня 1969 р. УКГБ по Львівській області шифротелеграмою на ім'я заступника Голови КГБ УРСР Шульженка повідомило, що свідки Олексій Манько, Курилас, Процик та інші підтвердили керівну роль В. Величковського у діяльності підпільної греко-католицької Церкви, засвідчили, що він поширював роздруки радіопередач з Ватикану і свою книгу «Історія чудотворної ікони». Монахиня Іванна Ситко розповіла, що друкувала В. Величковському його книгу на друкарській машинці «Континенталь»²⁵. Все це могло дати чекістам підстави звинуватити В. Величковського ще й в антирадянській пропаганді, а це передбачало суворіше покарання за ст. 62 КК УРСР.

Про подальший хід слідства над В. Величковським дізнаємося зі спеціального повідомлення начальника УКГБ по Львівській області М. Полудня від 15 травня 1969 р.²⁶ В документі зазначено, що слідство проводилось в напрямку виявлення діяльності В. Величковського, а у зв'язку з важливістю отриманих свідчень участь у найбільш відповідальних слідчих діях брали оперативні співробітники УКГБ, які до того проводили «оперативну розробку». Саме так, завдяки тісній співпраці УКГБ з прокуратурою було отримано чимало показів свідків. Про виконану роботу доповідали в обком КПУ.

Наприклад, Олексій Манько²⁷, який жив разом з В. Величковським в одній квартирі, на слідстві розповів, що вони слухали радіо Ватикану, читали церковну літературу. Книгу «Історія чудотворної ікони», яка, на думку співробітників КГБ, містила «антирадянські вимисли та наклепницькі випадки», О. Манько передав на ознайомлення Дмитру Лебяку, робітнику Львівського механічного склозаводу. Допитані УКГБ по Львівській області вірні УГКЦ

²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 39—40.

²⁶ Там само. — Арк. 41—48.

²⁷ Манько Олексій, 1920 р.н., колишній монах-редемпторист, у 1969 р. працював на фірмі «Світоч». Тривалий час був помічником В. Величковського, жив з ним в одній квартирі.

Ф. Курчаба, Р. Бахталовський, Б. Ратич, Артемій Цегельський і інші підтвердили керівну роль В. Величковського в діяльності підпільної УГКЦ. Зокрема, Курилас розповів, що навесні 1967 р. за вказівкою В. Величковського в с. Бугнево (Бугнів?) Тернопільської області були організовані підпільні курси з підготовки священиків УГКЦ.

За дорученням В. Величковського колишні монахині Іванна Ситко²⁸, Дионізія Котурбаш²⁹, Ірина Пілінська³⁰ та Анна Венгер³¹ намагалися проводили виховну роботу серед молоді, щоб долучити її до УГКЦ і в перспективі переконати дівчат стати монахинями. І. Ситко намагалася переконати йти у монахині наглядачку етнографічного музею Ольгу Борбуляк³², а також зуміла роздрукувати для В. Величковського різні релігійні тексти на друкарській машинці в музеї. А. Венгер протягом 1960—1964 рр. систематично приводила на квартиру до В. Величковського для релігійних бесід Наталію Плахову³³. Про спроби В. Величковського залучити її до роботи в підпільній УГКЦ та «відмовитись від участі у суспільному житті» розповіла також студентка Львівського медичного інституту Стефанія Процик³⁴.

Співробітники УКГБ по Львівській області допитали у якості свідків учнів середньої школи № 67 м. Львова Ігоря Городецького, Ірину Всяку, Анну Занафіс, Юрія Сокола, Любу Кунець, Оксану Сороку і інших (14 осіб, 1954-1956 р.н.). Вони розповіли, що В. Величковський та Городецький і інші вірні УГКЦ проводили з ними релігійні заняття, готували до обряду конфірмації (першого причастя).

З метою виявлення речових доказів активної діяльності вірних підпільної УГКЦ співробітники прокуратури м. Львова спільно з

²⁸ Ситко Іванна Іванівна, 1913 р.н., у 1969 р. — наглядач Львівського етнографічного музею.

²⁹ Котурбаш Дионізія Богданівна, 1927 р.н., у 1969 р. працювала в Львівському обласному книготоргу.

³⁰ Пілінська Ірина Олександрівна, 1925 р.н., в 1969 р. працювала продавцем у львівському центральному універмазі.

³¹ Венгер Анна, 1911 р.н., у 1969 р. — домашня робітниця.

³² Борбуляк Ольга, 1949 р.н., у 1969 р. — наглядачка Львівського етнографічного музею. Була членом ЛКСМУ.

³³ Плахова Наталія, 1951 р.н.

³⁴ Процик Стефанія Костянтинівна, 1928 р.н., у 1969 р. крім навчання на заочному відділенні працювала в аптеці м. Львова.

оперативними працівниками УКГБ по Львівській області 24 березня 1969 р. провели додаткові обшуки у вірних УГКЦ В. Стернюка, Анни Кулінич, Шпак, Цегельського, Поппе, Залізняка, Романа Третяка та інших. В результаті було виявлено та конфісковано чимало церковної літератури, фотографії та пристрої для їх виготовлення, магнітофонні плівки з записом закордонних радіостанцій, як вважали чекісти — антирадянського змісту. Зокрема, у Василя Галія³⁵ було вилучено друкарську машинку, працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», різну літературу, видану до 1939 р. («Літопис Червоної калини» за 1930—1933 рр., «Спомини» Степана Шухевича, «Повість з воєнних часів» Ю. Шкрумеляка тощо).

На квартирі у Анни Кулінич³⁶ чекісти вилучили чимало церковної літератури, зокрема — рукопис під назвою «Пояснення з катехизму», де давалися розгорнуті пояснення щодо нелегальної діяльності вірних УГКЦ. На цій квартирі вірні УГКЦ тримали інструменти для виготовлення медальйонів, вервиць, церковного одягу, і вона була базою для діяльності групи вірних.

На квартирі у Володимира Стернюка³⁷ чекісти виявили фотолабораторію з великою кількістю фотозасобів, хімікатів, а також церковну літературу, магнітофон з записами радіопередач з Ватикану.

Проведені чекістами обшуки дали підстави притягнути до кримінальної відповідальності деяких прихильників УГКЦ. Наприклад, після обшуку в будинку вірного УГКЦ Олександра Оришкевича³⁸ було вилучено церковну літературу, магнітофонні записи організованого ним церковного хору. Після цього прокурор Буського району порушив проти нього кримінальну справу за ст. 138 та 209 КК УРСР. Всі вилучені речові докази перевірялися хімічною, криміналістичною, товаровідувальною та графічною експертними

³⁵ Галій Василь Олексійович, 1907 р.н., у 1969 р. жив в м. Городок Львівської області.

³⁶ Кулінич Анна, 1895 р.н., у 1969 р. проживала в м. Львові за адресою вул. Театральна, б. 23, кв. 36-а.

³⁷ Стернюк Володимир Володимирович, 1907 р.н., у 1969 р. — пенсіонер. В. Величковський призначив його протоігуменом підпільного монастиря редemptористів. Був керівником підпільної УГКЦ після виїзду В. Величковського за кордон.

³⁸ Оришкевич Олександр, 1911 р.н., мешканець м. Олесько Буського району Львівської області.

пертизами, а щоб обшукуваним було зовсім несолодко — ще й найбільш об'єктивною, на думку чекістів, науково-атеїстичною експертизою. Звісно, після таких масштабних обшуків та арештів вірні УГКЦ, які залишалися на волі, зменшили обсяги своєї діяльності і на певний час припинили. В КГБ знали, що частина з них очікувала з дня на день свого арешту.

Слід зазначити, що співробітники УКГБ по Львівській області спільно з працівниками прокуратури з самого початку були зайняті не стільки розслідуванням справи, скільки тим, щоб організувати над В. Величковським показовий судовий процес з використанням максимально можливих театральних засобів, щоб спалювати діяльність керівництва УГКЦ.

Сторона обвинувачення вважала важливим довести контакти В. Величковського з Ватиканом, який в СССР називали «центром концентрації світових реакційних церковних діячів». Саме тому були допитані священники А. Цегельський, І. Цегельський, Ф. Курчаба, П. Борис і інші, які могли знати про зустрічі В. Величковського з представниками Ватикану і Йосипа Сліпого — іноземними туристами Неонілою Дмитрук, Мартою Цегельською, Ісидором Химієм, які відвідали Львів в рамках туристичної поїздки влітку 1968 р.

Арешт В. Величковського КГБ УРСР використовували для вербування агентури з числа авторитетних діячів підпільної УГКЦ. Зокрема, 26 лютого 1969 р. завербовано агента «Олега», який добре знав вірних Генріха Дейнегу, Матковського, Будзинського та інших. Крім того, чекісти відшукували можливість вплинути на священників і підпільних єпископів В. Стернюка (помічника Величковського), Ф. Курчабу — єпископа колишньої Перемиської єпархії, Івана Слезюка — керівника підпільної УГКЦ в Івано-Франківській області, вікарного єпископа Закарпаття Мурані, причому за певних умов готові були навіть вербувати керівників підпільної УГКЦ, аби вплинути на вірних і припинити діяльність катакомбної Церкви. Водночас у разі спротиву керівників церкви чекісти мали намір арештувати Стернюка, Курчабу, Волосянка та Лоподчака.

3 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області повідомило шифротелеграмою № 5381 заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Шульженка, що кримінальну справу на В. Величковського провадженням завершено і органами прокуратури передано на

розгляд до Львівського обласного суду. Обвинувачуваному дали можливість ознайомитись з матеріалами справи. Через усвідомлення високої ймовірності засудження В. Величковський почав розповідати слідчим, що він також є радянським громадянином, міг би принести користь державі, а тому попросив про зустріч з оперативним працівником КГБ для обговорення цих питань. Шульженко, прочитавши документ, не заперечував, написавши резолюцію: «Согласен, только соблюдать процессуальные требования». 4 вересня 1969 р. у Львів було надіслано відповідь зі згодою на проведення такої зустрічі³⁹. Вона відбулася, однак на співпрацю з КГБ керівник УГКЦ не пішов, заявивши оперативникам, що «сексотом» не стане. І як показали події, це була далеко не остання зустріч, на якій чекісти намагалися змусити В. Величковського до співпраці.

18 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області повідомило шифротелеграмою № 5409 на ім'я начальника 5 управління КГБ УРСР полковника Леоніда Каллаша, що судовий процес над В. Величковським відбудеться 22 вересня 1969 р. в приміщенні Львівського обласного суду. У зв'язку з цим УКГБ по Львівській області вжило заходів для запобігання можливим протестам з боку вірних УГКЦ. Процес, звісно, був погоджений з партійними органами. За згоди обкому КПУ, матеріали суду над В. Величковським з метою його компрометації планувалося опублікувати в обласній пресі, передати на радіо та телебачення. Львівські чекісти просили київських підтримати ці заходи⁴⁰. Звісно, що відмовити у задоволенні такої важливої потреби для радянської системи, як компрометація її ідейних противників, начальник 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаш і його підлеглі Секарев і Серкін не могли. Тому 19 вересня 1969 р. до УКГБ по Львівській області було відправлено шифротелеграму № 41004, де Л. Каллаш погодився з проведенням заходів з компрометації В. Величковського у ЗМІ, однак просив вислати проекти статей на погодження у Київ (статті, мабуть, готувалися заздалегідь).

23 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області шифротелеграмою № 5411 на ім'я начальника 5 управління КГБ УРСР Л. Калла-

³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 49—50.

⁴⁰ Там само. — Арк. 52—53.

2007-2

Київ

Направити Ч.К.З.Ф.

Ізоболот Олександр

Резидентів Василь Володимирович

з.Міст. 18.10.1969.

Київ

Київ

Адрес отримувача

П.Т.

Цим тисном
освітлюю звернутися
через Вас до кампе-
нентних органів
Радянського Правитель-
ства з наступними
предпоказами:

Продовж доброго насу перебуван-
ня в Свйзго. К.З.Б. у Львові, а нав-
доємте насу, щоб думати і пи-
тати і в прохитав билим частин-
ну твору Нашого Володимирівича
Леніна.

Мені дуже подобається його обек-
тивна і справедлива нарка
і його його відношення до всіх
людей, без різниці національно-
сті і релігійних переконань.

Там, як всі громадяни, так
мене і в багатьох прохитався
до збереження і обличчя 100-ліття
народження Великого Леніна якнай-
можливішим для мене способом.

Слухаючи радіопередачі з Москви
і читачи "Правду", знавимо
про зростаючу силу і велич радян-
ської науки і могутності радян-
ської армії, але знаємо теж,
що і беруться Радянського Союзу -
(американські і німецькі неонацисти)
і якісь інші ірзні, - ми згадує-
ся, а переконаний, що провозні
віажени, якісь дитинячий
ний пакт з такою дрібною
державою, як Ватикан не був би
лишній, бо збудив би і скривив-
би велику прихильність до Радян-
ського Союзу мільонів сот. мільонів
католиків всього світу.

І тому, що в певний, що мені до-
віряють в Ватикані ті, що мене
знають, а як радянський грома-
дянин, пропоную Вам свої услуги -
посередника між даними мені вра-
зливостями доверення так
важкого і потрібного договору
між Радянським Союзом і Ватиканом.

Якщо мені пропонувати для Вас
посередника - тоді даю і по-
середника, з чимого серця пошу-
жу Радянському Союзу, а з іншо-
ю, тоді пробачте!..

Резидентів Василь
Володимирович.

Міст. 18.10.1969 р.

2007-2

Лист В. Величовського до Управління КГБ у Львівській області.
18.10.1969 р.

Начальнику Комитета Гос. Безопасности
 при Сек. Министров УССР в Киеве

В прошлом году и в январе 1970г. был
 у меня в тюрьме во Львове вместе с сотру-
 дником обл. Управ. К.З.Б. и Ваш сотрудник.

Если возможно, прошу, чтобы он
 пришел ко мне (как он обещал) в Киев, где
 я нахожусь по адресу: г. Переважск.
 Ул. 314/15. 1 отпр. Желательно, чтобы
 Комитет Гос. Безопасности разрешил
 моему делу. -

Величковский Владимир Владимирович
 9.11.1970г.

ша повідомило, що 22.09.1969 р. о 10.00 в приміщенні Львівського обласного суду розпочався судовий процес над В. Величковським. Під тиском пред'явлених йому обвинувачень, В. Величковський вимушений був частково визнати свою провину. Свідки під час допитів у суді підтвердили інформацію про діяльність підпільної УТКЦ і керівну роль в ній підсудного, дані ними на попередньому слідстві. В документі зазначалося, що суд основний акцент зробив на ст. 187-1 КК УРСР⁴¹, що дало чекістам позитивні наслідки, оскільки В. Величковський, який намагався використати суд для захисту УТКЦ, вийшов з рівноваги і розхвилювався. Під час процесу будь-яких «ворожих проявів» та ексцесів не відбулося, і це львівські чекісти пояснили правильною організацією порядку. Пла-

⁴¹ *Стаття 187-1 КК УРСР (аналог ст. 190-1 КК РСФСР). Введена в Кодекс Указом ПВР УРСР від 9.11.1966; зміни — від 12.01.1983; скасована 14.04.1989). Ось її текст: «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад. Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту, — карається позбавленням волі на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років, або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців».*

Дослідник дисидентського руху В. Овсієнко вважає, що випадки покарання виправними роботами або штрафом невідомі. Новий склад злочину був введений у законодавство, головним чином, для «розвантаження» статті 62-ї «антирадянська агітація і пропаганда». Остання стала застосовуватися лише в найбільш небезпечних з погляду КГБ випадках. На практиці звинувачення у «поширюванні завідомо неправдивих вигадок» висувалося, як правило, проти авторів і поширювачів самвидаву і «самвидаву» (зберігання «наклепницької літератури» цією статтею не передбачалося), а також за усні висловлювання, які «порочили лад».

Крім того, нове формулювання звинувачення полегшувало слідству і судові доведення провини (за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді» було потрібно довести наявність мети «підриву або ослаблення» радянської влади, що, як правило, було складно).

Формально злочини, передбачені ст. 187-1, не належали до «особливо небезпечних державних». Слідство в цих справах вела прокуратура (хоча фактично воно завжди курувалося КГБ), а засуджені за цією статтею відбували реченець не в мордовських чи пермських політичних таборах, а в інших таборах, де їх легше було шантажувати і фабрикувати їм нові кримінальні справи. Схоже на те, що вперше в Україні ст. 187-1 була застосована 3.08.1967 проти В. Чорновола — за збірку матеріалів про репресованих шістдесятників «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”»).

Стаття втратила силу 14.04.1989, одразу після постанови З'їзду народних депутатів СРСР. Відповідно до Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991, усі засуджені за цією статтею реабілітовані незалежно від фактичного обґрунтування звинувачення.

нувалося, що 23 вересня будуть допитані всі свідки, і того ж дня процес буде завершено.

На цьому документі начальник 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаш написав резолюцію начальнику 4 відділу Секареву: «Контролювати»⁴², що і було зроблено.

Результати процесу над В. Величковським і точка зору співробітників КГБ на нього докладно викладені у довідці 5 управління КГБ УРСР № 1306 від 29 вересня 1969 р. В документі зазначено, що 24 вересня начальник УКГБ по Львівській області генерал-майор М. Полудень шифротелеграмою № 5416 на ім'я заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Шульженка повідомив про завершення процесу над В. Величковським. Він зазначив, що в процесі «розробки» через агентуру та інші оперативні можливості чекістами було встановлено, що В. Величковський за вказівками з Ватикану (в т.ч. від кардинала Й. Сліпого) протягом 1967—1969 рр. здійснював активну роботу з відродження діяльності УГКЦ. Під його керівництвом створювалися підпільні групи монахів, курси з підготовки священиків УГКЦ, друкарські майстерні з виготовлення церковної літератури і предметів культу. Чекісти вважали, що цим було вчинено «грубе порушення радянського законодавства щодо культів». В. Величковський написав книгу «Історія ікони Божої Матері», в якій, на думку чекістів, містилися випадки проти існуючого радянського державного устрою, а також записував і тиражував радіопередачі з Ватикану.

Полудень зазначив, що робота зі знищення створеного В. Величковським підпільного єпископату здійснювалась співробітниками УКГБ по Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях за підтримки 4 відділу 5 управління КГБ УРСР. В результаті проведення комплексу агентурно-оперативних заходів чекісти виявили конкретні факти діяльності В. Величковського і інших вірних УГКЦ, які «вчасно» задокументували за допомогою органів прокуратури. Під час цієї роботи було нанесено, за чекістською термінологією — «оперативний удар» по підпільній греко-католицькій Церкві, в результаті якого були викриті та вилучені дві нелегальні фотолабораторії з виготовлення церковної та

⁴² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 54—55.

антирадянської літератури, одна іконописна майстерня, дві друкарські машинки, папір, церковний одяг, предмети релігійного культу та релігійні атрибути, три магнітофони та плівки з записами радіопередач з Ватикану, гроші (близько 8 тисяч рублів), значна кількість церковної літератури та машинописні тексти тощо.

Після арешту В. Величковського 27 січня 1969 р. органами прокуратури було профілактовано 18 підпільно діючих священиків УГКЦ, яких було притягнуто до адміністративної відповідальності. У серпні 1969 р. справу В. Величковського з прокуратури було передано до Львівського обласного суду, де він був звинувачений за ст. 138⁴³ та 187-1 КК УРСР. Звісно, щоб судовий процес був успішним, чекісти і їхні партійні керівники продумали всі деталі, які тепер можемо дізнатися і ми. Полудень зазначив: зважаючи на те, що більшість свідків у цій справі були греко-католицькими вірними, було прийнято рішення провести судовий процес в приміщенні Львівського обласного суду в невеликому залі, причому за домовленістю з партійними органами в зал суду були направлені слухачі атеїстичних гуртків вищих навчальних закладів та підприємств Львова і їхні лектори. Мабуть, це було зроблено даремно — чекісти намагалися, щоб присутні на суді були налаштовані проти обвинуваченого. На випадок виникнення можливих небажаних ексцесів з боку прихильників УГКЦ у дні процесу були заплановані спеціальні заходи (які саме — не написано, але, ймовірно, недопущення небажаних осіб в зал засідань суду, профілактика і т.п.).

⁴³ Стаття 138 КК УРСР. Зміст: «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У законодавстві СРСР склад злочину, що служив одним із кримінально-правових інструментів переслідування активних вірних, як кліриків, так і мирян. Для цього використовувалася друга частина формулювання, щодо «відокремлення школи від церкви», яка тлумачилася якнайширше: за цим звинуваченням притягалися до кримінальної відповідальності особи, які навчали інших громадян основ релігії: проповідники, місіонери, священики, які давали релігійну освіту молоді і навіть, у деяких випадках, батьки, які виховували своїх дітей у релігійному дусі. Про застосування першої частини статті (порушення законів про відокремлення церкви від держави) даних нема. Ст. 138 в КК УРСР з'явилася в 1960 р. (вступила в дію з 1.01.1961) на хвилі хрущовської антирелігійної кампанії; передбачене покарання — виправні роботи на термін до одного року або штраф до ста карбованців. У 1966 р. була доповнена частиною другою, що посилювала покарання до трьох років позбавлення волі. Знята з Кодексу 14.04.1989. Засуджені за ст. 138 підпадають під реабілітацію згідно з Законом УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 р.

Звісно, що за таких умов ні про яке об'єктивне судове слідство не було й мови, рішення суду було відомим заздалегідь. Однак останнє слово В. Величковському все ж надали, і він довго говорив про свою діяльність, свободу совісті, справедливість, любов, посилався на окремі праці В. Леніна, а також заявив про упереджене ставлення до справи прокурора і попросив у суду справедливості. Однак це не допомогло: судова колегія засудила В. Величковського до 3 років виправно-трудоної колонії строгого режиму за ст. 138 та 187-1 КК УРСР. При цьому слід зазначити, що він був засуджений не як керівник катакомбної УГКЦ, а як порушник законодавства, у якого вилучені документи антидержавного змісту. Таким чином КГБ вибирав з рук критиків радянських спецслужб докази про репресії щодо вірних, аргументуючи: вони ж були засуджені за антидержавні дії, а не за вірування.

Під час процесу біля дверей суду, який не вмістив всіх бажаючих, біля машини, яка привезла обвинувачуваного з тюрми, щоденно збиралось до 30 вірних УГКЦ, переважно жінок. Після оголошення вироку суду деякі з них плакали. Чекісти вжили заходів, щоб не «дати їм спровокувати небажані дії, і запобігли будь-яким ексцесам».

При цьому УКГБ по Львівській області намагалося використати ситуацію після суду для просування агентури у керівні кола підпільної УГКЦ, а також через закордонну агентуру КГБ передати інформацію про процес у вигідному світлі у Ватикан.

На цьому документі заступник Голови КГБ УРСР Шульженко написав резолюцію Л. Каллашу: інформувати про процес ЦК КПУ, Раду Міністрів УРСР і КГБ ССРСР, що і було зроблено (листи готували співробітники 4 відділу 5 управління КГБ УРСР) до 29 вересня 1969 р.

25 вересня 1969 р. з УКГБ по Львівській області на ім'я заступника Голови КГБ УРСР Шульженка надійшла шифротелеграма № 5422, в якій наводилися зібрані чекістами реакції вірних УГКЦ на судовий процес проти В. Величковського⁴⁴. Інформація про реагування була зібрана за допомогою перевіреної агентури КГБ. Зазначалося, що авторитетні діячі підпільної УГКЦ начебто не проявили до процесу великого інтересу, і на суді були присутні

⁴⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 62—64.

лише наближені до В. Величковського релігійні Курчаба та Лебях, які були викликані у якості свідків. Така поведінка вірних, на нашу думку, зумовлена страхом перед репресіями з боку влади. Дехто зі священників, як колишній канцлер Перемиської єпархії Микола Грицеляк та доктор богослов'я Ігнатій Цегельський у бесідах, підслуханих інформаторами КГБ, буцімто зазначали, що суд над В. Величковським став підсумком його «авантюрної» поведінки, спрямованої на відновлення діяльності УГКЦ. Агент «Ніна» розповіла чекістам, що її знайомий — одностудець В. Величковського В. Стернюк був сильно переляканий заходами влади про вірних і через це повністю припинив свою підпільну релігійну діяльність і відмовився зустрічатися з своїми знайомими (агентеса помилилася: насправді В. Стернюк ще багато років дратував радянську владу своїми діями і поглядами). Водночас агент «Сидоров» повідомив, що священник Роман Третьак в бесіді з І. Цегельським наполягав на проведенні після суду над В. Величковським більш активної діяльності підпільної УГКЦ, не рахуючись з жертвами в ім'я високих цілей. На думку Третьака, доцільно було відповісти на дії радянської влади передачею правдивої інформації про процес В. Величковського за кордон, включно з інформацією про переслідування як релігійних, так і національних меншин в СРСР, щоб еміграція могла підняти шум навколо цього. До речі, вже 24 вересня 1969 р. УКГБ по Львівській області отримало сигнал від свого агента, що інформація про суд над В. Величковським була передана за кордон і буде оголошена на радіостанції «Голос Америки», через що просило київських чекістів перевірити через спеціальні радіослужби, чи не транслювалась ця інформація на радіостанціях «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі», Радіо Ватикан та інших.

Арешт В. Величковського викликав також хвилю чуток у Львові щодо його можливого призначення кардиналом у Римі. Це питання порушено в довідці 5 управління КГБ УРСР № 674 від 30 травня 1969 р., агентура КГБ намагалася з'ясувати правдивість чуток, однак нічого певного не було встановлено. КГБ УРСР інформувало про це КГБ СРСР і ЦК КПУ⁴⁵.

Окремо варто згадати про намагання КГБ УРСР своїми провокаційними заходами підірвати довіру у кардинала Йосипа Слі-

⁴⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 66—67.

пого до В. Величковського. 30 червня 1969 р. УКГБ по Львівській області поінформувало Голову КГБ УРСР генерал-полковника Віталія Нікітченка, що одним з агентів КГБ «Тихим» через канал зв'язку у Польщі була направлена до Ватикану інформація для Й. Сліпого, яка посприяла підризу довіри Ватикану до В. Величковського і оточуючих його священиків УГКЦ. Ще в квітні 1969 р. згідно з спеціально виробленим планом агент «Тихий» представив від себе особисто та від інших священиків підпільної УГКЦ і авторитетних людей чергову інформацію про негативні наслідки діяльності В. Величковського для УГКЦ, викликані його «антидержавною політикою, віроломством та обмеженістю». Для виконання завдання агент «Тихий» був відправлений в Польщу. Сліпому були висловлені міркування щодо самозбереження та уникнення провалу діяльності УГКЦ, для чого пропонувалося поставити на місце В. Величковського врівноважену та досвідчену людину, ні в якому випадку — не його прихильника.

У відповідь на це послання 26 червня 1969 р. агент «Тихий» отримав через польський канал зв'язку з Ватиканом відповідь Й. Сліпого: спробувати підшукати, хто міг би стати таким кандидатом. В свою чергу Сліпий запевнив, що з свого боку зробить для підпільної УГКЦ все, що може. Однак він не спішив, щоб не наробити помилок.

Зважаючи на це, співробітники КГБ спробували серед виявлених ними підпільних єпископів Стернюка, Слизюка, Федорина та Мірани завербувати свого агента. Найбільше на цю роль підійшов Федорин, який пішов на негласний оперативний контакт з УКГБ по Львівській області і повідомив деякі подробиці про діяльність підпільної УГКЦ. В перспективі КГБ планувало передати Й. Сліпому інформацію про Федорина, сподіваючись на його просування в керівництво підпільної церкви, з перспективою призначення на місце В. Величковського.

2 липня 1969 р. заступник Голови КГБ УРСР Троян надіслав до УКГБ по Львівській області шифротелеграму № 40759 і виклав міркування щодо інформації про підпільну УГКЦ, яку слід передати через агента «Тихого» Й. Сліпому⁴⁶. Пропонував проінструктувати агента щодо «правильної поведінки»: відзначити необхідність

⁴⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 70—71.

проконсультуватися зі священниками, самому не порушувати питання про призначення на місце В. Величковського когось нового, запропонувати вивчити це серйозне питання уважно, на що доцільно виділити кілька місяців. Таким чином, своєсвідна оперативна гра КГБ була розрахована на те, щоб за допомогою своєї агентури паралізувати діяльність підпільної УГКЦ.

Окрім намагань вплинути на Ватикан, чекісти активно старалися вплинути на громадську думку в Україні і у закордонних центрах ОУН. У довідці 5 управління КГБ УРСР № 3128 від 02 липня 1969 р. зазначено, що через агента КГБ «Донського» у закордонні центри ОУН було передано інформацію про арешт В. Величковського у вигідному КГБ світлі. В ній твердилося, що підставою для арешту В. Величковського стала не його церковна діяльність, а виявлені та вилучені в нього антидержавні чи то антирадянські матеріали. При цьому відзначалось, що В. Величковський буцімто був авантюристом, не рахувався з вимогами конспірації, хоча і намагався робити якомога більше корисного для підпільної УГКЦ. В результаті КГБ намагалося переконати закордонних українців, що самі вірні були невдоволені окремими фактами його діяльності, і його робота стала відома органам радянської влади. Окремо зазначалося, що умови його утримання в слідчому ізоляторі були нормальні, він отримував передачі та писав у відповідь підтверджуючі записки⁴⁷.

Остаточний підсумок спецоперації КГБ проти В. Величковського зроблено у спеціальному повідомленні начальника УКГБ по Львівській області М. Полудня на ім'я заступника Голови КГБ УРСР Б. Шульженка № 2/4/2797 від 30 вересня 1969 р.⁴⁸. В ній в загальних рисах викладено інформацію, наведену вище. Начальник УКГБ по Львівській області відзвітував про виконання затвердженого у Києві пункту плану агентурно-оперативних заходів на 1969 р. щодо ліквідації підпільного єпископату на чолі з В. Величковським. М. Полудень не забув і про заохочення кадрів: він пропонував відзначити наказом КГБ УРСР найбільш активних виконавців оперативної розробки: начальника 4 відділення 5 відділу УКГБ майора Михайла Синченка, старшого оперуповноваженого

⁴⁷ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 72.

⁴⁸ Там само. — Арк. 73—81.

5 відділу УКГБ капітана Бориса Романова, заступника начальника 5 відділу УКГБ підполковника Олександра Гнапа (який, до речі, аж до 2008 р. обіймав посаду радника Голови СБУ) та заступника начальника УКГБ полковника Івана Валуйка. Окрім того, пропонувалося заохотити від УКГБ по Івано-Франківській області капітана О. Омельченка, від УКГБ по Закарпатській області майора І. Галкіна, від УКГБ по Тернопільській області майора С. Мальчевського.

За «вміле розслідування справи В. Величковського та успішне проведення судового процесу» начальник УКГБ по Львівській області пропонував через прокуратуру УРСР відзначити цінними подарунками старшого слідчого прокуратури м. Львова Богомира Домбровського, старшого слідчого прокуратури Бродівського району Львівської області Аркадія Ваврищука, оголосити подяку прокурору Львівської області Борису Антоненку та прокурору м. Львова Віталію Савойському.

Керівництво КГБ УРСР не заперечувало і розпорядилося підготувати проект наказу про заохочення та лист до Прокуратури УРСР, що й було зроблено.

13 листопада 1969 р. начальник УКГБ по Львівській області М. Полудень повідомив листом № 5/4/3185 начальника 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаша про те, що утримуваний в слідчому ізоляторі УМВД м. Львова В. Величковський звернувся до оперативної частини ізолятора з листом-заявою. У ній він запропонував свої посередницькі послуги для нав'язування зв'язку між урядом СССР та Ватикану «після даних вказівок... радо і по совісті, зі щирого серця служити Радянському Союзу». Полудень вважав за доцільне провести зустріч оперативного працівника УКГБ з В. Величковським та запропонувати відверто розповісти про своє справжнє становище в УГКЦ, зв'язки з Ватиканом та діяльність. Рішення щодо залучення В. Величковського до співробітництва з КГБ могло бути прийнято лише у разі його відвертої поведінки та після погодження з Києвом⁴⁹.

Що ж написав у своєму листі В. Величковський? Цей лист зберігся в окремому пакеті в справі. Ось його текст: «Цим письмом осмілюся звернутися до Вас через компетентних органів Радян-

⁴⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 82.

ського правительства зі слідуючим пропозиціям: Продовж довгого часу перебування в Слідізо КГБ у Львові, я мав досить часу, щоби думати і читати, і я прочитав більшу частину творів нашого Володимира Ілліча Леніна. Мені дуже подобалася його об'єктивна і справедлива наука і його відношення до всіх людей, без різниці національності і релігійних переконань. Тому, як всі громадяни, і я бажаю причинитися до звеличення 100-ліття народження Великого Леніна на якимсь можливим для мене способом. Слухаючи радіопередачі з Москви і читаючи «Правду», знаємо про зростаючу силу і велич радянської науки і могутність радянської армії, але знаємо теж, що і вороги Радянського Союзу (американські і німецькі неофашисти) в якийсь мірі грізні. Мені здається, я переконаний, що приязні відносини, якийсь дипломатичний пакт з такою дрібною державою, як Ватикан, не був би лишній, бо збудив би, скріпив би велику прихильність до радянського союзу многих сот мільйонів католиків всього світу. І тому, що я певний, то мені довіряють в Ватикані ті, що мене знають, я як радянський громадянин, пропоную вам своєї услуги посередника після даних мені вказівок для успішного довершення так важного і потрібного договору між радянським Союзом і Ватиканом. Якщо моя пропозиція для Вас підходяща — тоді радо і по-совісті, зі щирого серця послужу Радянському Союзу, а як ні — тоді пробачайте! Величковський Василь Володимирович. Львів, 18.10. 1969 р.»⁵⁰.

Схоже на те, що В. Величковський вирішив до останнього відстоювати інтереси УГКЦ, хоча й досить-таки нестандартним способом. З позиції сьогодення цього дня зрозуміло, що ці спроби були приречені на невдачу. З іншого боку, якби він нічого не робив, то ігнорував би найменші шанси і залишився би простим в'язнем, жертовю системи.

Керівництво КГБ УРСР на чолі з В. Нікітченком 5 грудня 1969 р. за № 11/4/5254 відправило листа на ім'я начальника 5 управління КГБ СРСР Філіпа Бобкова та виклоло своє бачення ситуації. Пропонувалося скерувати на зустріч до В. Величковського досвідченого оперативника і запропонувати йому розповісти відверто про свою діяльність в катакомбній УГКЦ, а далі в залежності від поведінки В. Величковського та його відвертості вирішити питання

⁵⁰ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 85, пакет.

про залучення до співпраці з КГБ⁵¹. Інформаційне повідомлення КГБ УРСР № 810/н від 4 грудня 1969 р. про можливість зустрічі з В. Величковським було також направлено і в ЦК КПУ⁵².

10 грудня 1969 р. надійшла відповідь від заступника начальника 5 управління КГБ СРСР Сергея Серегіна, який погодився з пропозиціями з Києва та Львова провести зустріч з В. Величковським, при цьому не показуючи йому особливої зацікавленості в контактах з Ватиканом і не даючи ніяких обіцянок⁵³.

Невдовзі така зустріч відбулася. 6 і 7 січня 1970 р. в м. Львові з заарештованим зустрівся заступник начальника 5 відділу УКГБ О. Гнап. Метою бесіди було вивчити можливість залучення В. Величковського до співпраці з органами КГБ для взяття з його допомогою під контроль діяльність всієї каткомбної УГКЦ. Як зазначено в довідці про зустріч, в результаті «дводенної роботи» з В. Величковським Гнапу стало зрозуміло, що він добивається легалізації УГКЦ на Україні, виходу на волю та підняття свого авторитету перед вірними, Ватиканом та навіть радянським урядом, відстоює ідею про необхідність встановлення дипломатичних стосунків між СРСР і Ватиканом. Крім того, В. Величковський багато говорив про образи, які йому заподіяли органи КГБ і заявив, що «сексотом» не стане. Заперечував свою керівну роль в підпільній УГКЦ, хоча і підкреслив, що згодом, якщо він буде посередником в справі встановлення контактів з Ватиканом, «все стане на свої місця»⁵⁴.

З точки зору співробітників КГБ, це були «непродуктивні розмови», і тому контакти з В. Величковським було припинено, про що Голова КГБ УРСР В. Нікітченко поінформував ЦК КПУ листом № 91/н від 25 лютого 1970 р.⁵⁵ Через певний час в'язня етапували для відбуття покарання у м. Перевальськ Ворошиловградської (нині — Луганської) області, де він перебував у виправно-трудовій колонії № 15 Управління МВД по Ворошиловградській області.

Але спілкування співробітників КГБ УРСР та В. Величковського на цьому не припинилося. 21 квітня 1970 р. листом № 61/0292

⁵¹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 86—87.

⁵² Там само. — Арк. 279—280.

⁵³ Там само. — Арк. 87, зв.

⁵⁴ Там само. — Арк. 282, зі зв.

⁵⁵ Там само. — Арк. 286—287.

Головній Комітеті Безпечності при Раді
Міністрів Укром. Соціалістическої Республіки
в Києві.

от Відомчого Василя Платоніровича, Замісничого
в Календі У.Д. 344/15-1. Комуністическої, Веронісвографіст. Від.

Заявление .

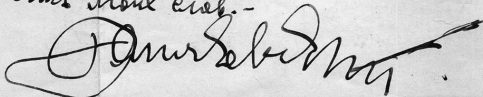
В зв'язі з нашим розговором дня 14.V.1970г в Комуністическій Республіці прохотіли об отношеніи Укром.-Католицеской Церкви к Советскому Союзу и излагает это заявление :

Я по своим убеждениям утверждаю, что нормальнее наше
жизне требует жизни ~~жизни~~ и действии Укром.-
Католицеской Церкви перед Союзом и чтобы я мог
открыти, так, как это мне возможно, мне много надо
иметь критического разума с моим Веронісвографістическим
свѣдѣніем Митрополита Карфагенского Иосифа Силины.

Это заявление я даю, как веронісвографістическое, что я
имею, что обещаю, а именно :

Я как представитель Советского Союза и евангелист Укром.-
Католицеской Церкви обещаю материально в совете
и в жизни. перед Богом, Карфаген и Митрополитическим Сов.
Союзом, что буду разговаривать и действовать по всем делам,
особенно по делам веронісвографістическим Укром.-Като-
лицеской Церкви с Советским Союзом искренно честно,
особенно как только могу для блага моего Отече-
ства и мира и жизни всех людей и особенно для
убеждения и обещания. Когда только я имею
критическим разумом разговаривать с Митрополитическим
Карфагенским Иосифом Силиной, я убежден, что он
согласится и разделим мне открыти все, что надо,
и я обещаю, что, при возможности разговора, я не
афишаю не скану до перед Советским Союзом,
а только в того только.. Я думаю не только
более заявление в этом духе и хочу быть искренно
искренно правдивым моему слову.

14.V.1970г

начальник колонії інженер-майор М. Коропець надіслав Голові КГБ УРСР ще одну заяву, яка надійшла до оперативної частини колонії від В. Величковського⁵⁶. У цьому листі, датованому 9 квітня 1970 р., В. Величковський писав: «В прошлом году и в январе 1970 г. был у меня в тюрьме во Львове вместе с сотрудником обл. управления КГБ и Ваш сотрудник. Если возможно, прошу, чтобы он приехал ко мне (как он обещал) в колонию, где я нахожусь по адресу: гор. Перевальск, ИТК 314/15, 1 отряд железнодорожная станция, для разговора по известному делу. Величковский Владимир Владимирович»⁵⁷.

У КГБ УРСР добре розуміли, що якщо їм вдасться налагодити «конструктивну співпрацю» з керівником підпільної УГКЦ, це може принести користь ССРСР. Саме тому 14 травня 1970 р. до Перевальська приїхав начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковник Володимир Секарев, який мав тривалу розмову з В. Величковським.

Про що ж говорили начальник відділу КГБ УРСР, який займався боротьбою з церковними течіями, та керівник підпільної УГКЦ? Відповідь на це питання дає звіт В. Секарева про зустріч, який варто проаналізувати докладніше⁵⁸.

Зустріч відбулася у виправно-трудої колонії № 15 і тривала понад 5 годин. У ній також взяв участь начальник Комунарського міського відділу КГБ підполковник Бешлик. Це були такі собі торги-переговори співробітників КГБ з в'язнем, щоб змусити його співпрацювати на максимально вигідних їм умовах. Щодо В. Величковського, то він, вочевидь, намагався домовитись про вигідні для всієї УГКЦ рішення і принагідно спробувати добитися звільнення з колонії.

Судячи зі звіту Секарева, як і на попередніх зустрічах у Львові, В. Величковський пропонував свої послуги у справі встановлення дипломатичних контактів між ССРСР та Ватиканом. Щоб довести безпідставність таких намірів і переконати В. Величковського у недоцільності вести подібні розмови у подальшому, чекісти переконували в'язня, що у ССРСР, якщо справді буде потрібно, є

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 89.

⁵⁷ Там само. — Арк. 88, пакет.

⁵⁸ Там само. — Арк. 91—92.

багато різних шляхів для переговорів з Ватиканом, перш за все — офіційні дипломатичні канали. Тому посередництво рядового уніатського священика, яким продовжував видавати себе перед КГБ УРСР В. Величковський, у цій справі навряд чи буде потрібним. Крім того, Секарев і Бешлик неодноразово підкреслили в ході розмови, що органи КГБ взагалі не можуть вести з В. Величковським жодних розмов щодо спільної роботи про серйозні справи, оскільки він веде себе нещиро і не розповідає їм навіть ті речі, які їм добре відомі.

В. Величковський, наполягаючи на своєму, у відповідь на це сказав, що він не може зважитися говорити відверто, особливо з питань, які стосуються організаційної роботи УГКЦ, без дозволу кардинала Й. Сліпого. «Дайте мені коротку зустріч з Сліпим — і все стане на свої місця. Я вас розумію, але не можу порушувати порядки, які встановлені у Церкві», — пояснював засуджений⁵⁹.

Однак для чекістів це був не аргумент. Вони одразу ж зауважили, що Сліпий може і не дати йому дозволу зав'язувати довірливі стосунки з радянською контррозвідкою. На це В. Величковський став переконувати, що він зуміє добитися дозволу: «Влада повинна знати, що відбувається на її території, цього принципу завжди дотримувались уніати», — говорив він⁶⁰.

Оперативники все ж намагалися схилити В. Величковського до співпраці, нагадуючи йому про вказівки з Ватикану щодо можливості українському духовенству УГКЦ проводити більш самостійну політику, ніж це робиться в інших країнах. Зважаючи на це, чекісти доводили, що В. Величковський, якби захотів, міг би і без Сліпого вирішувати, чи бути йому відвертим з КГБ, чи ні. Однак В. Величковський твердо тримався своїх поглядів і далі наполягав на зустрічі з Сліпим. Тоді чекісти вирішили перевірити В. Величковського на міцність нервів і кинули в розмові репліку: «А може, ми вже встановили гарні контакти з наступником Сліпого — Стернюком?»⁶¹. На думку Секарева, В. Величковський був сильно збентежений цими словами і певний час не міг увійти у попередній ритм розмови. Далі він став переконувати оперативників

⁵⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 91—92.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

у своїй лояльності до радянської влади, зазначив, що вважає себе громадянином СРСР і нічого поганого своїй Батьківщині робити не збирається. Він сказав буквально так: «Я готовий на все, готовий взяти на себе будь-яке зобов'язання. Диктуйте мені, і я підпишу. Ви ж можете це зобов'язання опублікувати і цим морально мене знищити»⁶².

Для чекістів такі слова були звичними, і вони ніколи не втрачали шансу отримати підписку про співпрацю від потрібних їм людей. У зв'язку з таким побажанням, В. Величковському запропонували написати в КГБ УРСР заяву, в якій викласти суть своїх зобов'язань перед органами КГБ. Величковський продовжував просити продиктувати йому текст. Врешті зійшлись на тому, що він напише, а далі співробітники КГБ підкоректують текст, як їм буде потрібно.

У розмові було зроблено перерву на дві години, після чого Величковський приніс свою заяву. Ознайомившись з текстом, оперативний працівник зазначив, що заяву написано нечітко і тому її не можна повністю задовольнити. «Перероблюйте, перероблюйте», — просив Величковський⁶³.

Що ж написав у своїй черговій заяві В. Величковський і як її виправили чекісти? Ось цей текст: «В связи с нашим разговором дня 14.05. 1970 г. в Коммунарке с Владимиром Карповичем об отношениях греко-католической церкви к Советскому государству я излагаю это заявление: Я по своим убеждениям утверждаю, что нормальное положение требует ясности жизни и действий греко-католической церкви перед государством и чтобы я мог открыть, так, как мне это возможно, мне лично надо иметь кратчайший разговор с моим Верховным настоятелем святейшим митрополитом кардиналом Иосифом Слепым.

Это заявление я даю, как гарантию для доверия, что я исполню, что обещаю, а именно: Как гражданин Советского Союза и священник греко-католической церкви обещаю торжественно в совести и в жизни, перед Богом, народом и правительством Сов. Союза, что я буду говорить и действовать по всем делам, особенно

⁶² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 91—92.

⁶³ Там само. — Арк. 92.

по делам нормализации отношений греко-католической церкви с советским правительством искренно, честно, совестно как только могу для блага моего отечества и лучше мне умереть чем изменить мои убеждения и обещания как только я имел бы в кратчайших минутах поговорить с митрополитом Иосифом Слипым. Я убежден, что он согласится и разрешит мне ответить все, что надо и я обещаю, что при возможности разговора я ни одного слова не скажу во вред Советского Союза, а только в его пользу. Я готов подписать любое заявление в этом духе и хочу всей жизнью доказать правдивость моих слов»⁶⁴.

Після завершення роботи з текстом В. Величковський повернувся до ідеї з'їздити у Рим, де він мав намір поговорити не лише з Й. Сліпим, а ще й з архієпископом Миколою Бучком. Оперативники у відповідь висловили думку про те, що довіру у КГБ для здійснення такої поїздки він ще нічим не заслужив. А тому у них немає впевненості у тому, що розмови з Сліпим принесуть якусь користь КГБ та СРСР. У відповідь В. Величковський запропонував оперативному працівнику поїхати у Рим до Й. Сліпого разом.

Для чекістів найбільше йшлося про те, як правильно розуміє В. Величковський своє зобов'язання допомагати органам КГБ і який сенс він вкладає у свою заяву про співпрацю. На їхню думку, чіткої та зрозумілої відповіді на ці питання він надати не зміг. Тоді чекісти нагадали йому про розмови у Львові, коли в одній з бесід він заявив, що не збирається ніколи ставати «сексотом КГБ». Як помітив Секарев, децю збентежений В. Величковський відповів: «Це вульгарне поняття», після чого розмова на цю тему припинилася⁶⁵.

В кінці розмови В. Величковський поцікавився: «Чи випустили б ви мене за кордон, якби я захотів зовсім виїхати з країни?». Один з оперативників відповів: «Цілком можливо, адже кардинала Сліпого випустили. Щоправда, ви — не кардинал». На це В. Величковський жартуючи відповів: «Не кардинал, але може ще стану»⁶⁶.

Секарев та Бешлик домовились з начальником виправно-трудової колонії з режиму про використання В. Величковського для

⁶⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 90, пакет.

⁶⁵ Там само. — Арк. 91—92.

⁶⁶ Там само.

вивчення обстановки серед ув'язнених (без оформлення вербування). В. Величковський дав на це свою згоду, хоча висловив побоювання у зв'язку з можливими діями проти нього з боку ув'язнених.

Щоб підбадьорити засудженого, чекісти дозволили йому отримати продуктову передачу, яка надійшла з Югославії від його сестри, хоча згідно з діючим тоді розпорядком колонії права на це він не мав. Тим самим вони намагалися створити видимість гарного ставлення до нього. Звісно, посилку перед врученням уважно проглянули.

В кінці свого звіту Секарев зробив висновок, що В. Величковський у липні 1970 р. після завершення половини строку ув'язнення отримає право на умовно-дострокове звільнення. На думку Секарева, саме бажання якомога швидше вийти на волю і було в той час головним у В. Величковського. Агентура, КГБ, яка діяла в колонії, донесла чекістам, що В. Величковський готовий був спробувати підкупити когось з адміністрації, хто міг би йому допомогти достроково звільнитись і начебто мав для цього у своєму розпорядженні гроші та цінності, заховані у надійних людей. Наскільки достовірні були всі ці дані (скоріше — чутки), тепер сказати важко.

Щоб завадити здійсненню цих планів В. Величковського, Секарев домовився з керівництвом колонії, щоб воно вишукувало причини, які дали б можливість тримати в'язня у колонії до завершення строку покарання або до того часу, коли його вихід на волю відповідав би з оперативними планами КГБ.

Не дивно, що після такої «розпливчастої», на думку співробітників КГБ, заяви, В. Величковський продовжував відбувати покарання. Чекісти любили конкретні обіцянки, і їх реалізацію, а не обіцянки про дії згідно з совістю та вірою.

Наступним документом, який засвідчує контакти між Секаревим та В. Величковським, є оперативна замітка Секарева від 14 квітня 1971 р.⁶⁷ В ній зазначено, що 6 квітня 1971 р. Секарев виїжджав в м. Комунарськ, де у виправно-трудої колонії № 15 знову мав тривалу розмову з В. Величковським. Бесіда в основному стосувалася можливості співпраці В. Величковського з КГБ. В'язень охоче спілкувався на цю тему, помітно хвилювався, ста-

⁶⁷ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 93—95.

вив багато питань про ставлення КГБ до нього, постійно питав про можливість легалізації діяльності УГКЦ. Крім того, багато говорив про те, щоб КГБ надало дозвіл на його виїзд до Югославії до сестри, де він міг би зустрітися з Й. Сліпим та отримати в нього благословення на співпрацю з КГБ. Без такої зустрічі В. Величковський не бачив можливості встановлювати тісний контакт з КГБ, а обманювати він не хотів, бо вважав це аморальним. «Я міг би погодитись, — казав В. Величковський, — але нічого вам не повідомляти. На такий крок я не піду. Якби я дав згоду на ваші пропозиції, я розповів би вам все. А це означало б зраду моїй совісті, переконанням та життєвим принципам»⁶⁸.

На зауваження Скарєва, що КГБ володіє певними даними про діяльність катакомбної УГКЦ, В. Величковський відзначив: «Більш-менш». Тоді заарештованому повідомили, що він не був би першим інформатором, на що він відповів: «Для мене важливо, що інформація походить не від мене, нехай інші вас інформують. Таких серед священиків набереться 5-6»⁶⁹.

Отже, «конструктивної співпраці» між КГБ УРСР та В. Величковським досягти ніяк не вдавалося, і це роздратувало чекістів.

У зв'язку з таким результатом розмови, Скарєв у своєму звіті висловив думку, що роботу з В. Величковським слід припинити, утримувати його в колонії до закінчення строку ув'язнення, а потім за рішенням суду відправити на спеціальне поселення строком на 3 роки. Таким чином, співробітники КГБ намагалися не дати В. Величковському вийти на волю та продовжити свою діяльність в підпільній УГКЦ, і сподівалися, що майже семидесятилітня людина у таборах та спеціальних поселеннях проживе недовго.

Але і на цьому зустрічі Скарєва та В. Величковського не припинилися. Усвідомивши, що його не випустять з колонії достроково (хоча він міг би на це претендувати), В. Величковський написав скаргу на ім'я Генерального прокурора ССРСР Романа Руденка. У ній він розповів про арешт, хід слідства, назвав чимало порушень, вчинених під час процесу, а також виклав відомі йому факти розкрадання майна на львівських підприємствах. З заяви випливало, що поки дехто розкрадає державну власність, органи

⁶⁸ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 93—94.

⁶⁹ Там само.

Копія

Куда - гор.Москва Генеральному Прокурору
Руденко

От кого - осужденного Величковского В.В.

Генеральному прокурору РУДЕНКО гор.Москва
от Величковского Василия Владимировича проживающего
(по Львове, пл.Воссоединения 11 кв.3) инд. 849140
Ворошиловградская область город Перевальск

ЖАЛОБА

Разрешите обратиться к Вам со следующей жалобой по моему делу. Я арестован 27 января 1969 года во Львове пл.Воссоединения 11 кв.3, но несколько недель до ареста меня вызвали к разным следователям при областной и городской прокуратуре, всего больше десяти следователей мучили меня и себя в продолжении полгода, чтобы найти какой-то материал для суда. При обыске в моей квартире изъяли у меня много книг рел.содержания, даже иконы со стен, мою духовную одежду, серебряную сахарницу, 12 серебряных чайных и кофейных ложек и между прочим одну книжонку в новом бумажном переплете, что являлась переводом польского языка под заглавием "История чудотворной Иконы Богородицы Беспристанной помощи" сокращенная с моими примечаниями. И в этой книжке между моими замечаниями следователь обнаружил порицание советского строя и народа, чего фактически не было. А было сказано, что как гласит народная поговорка "кто не имеет бога за отца, Церков за мать, тот отречется от родных отца и матери и готов продать свою Родину. Хотя бывает, между неверующими, что Бога не знают, есть честные люди и между т.зв.верующими есть последние подлецы. Темі словами вы порицаете советский строй, народ. Партийные люди - неверующие, разве все они воры, изменники? Конечно нет, и я это не сказал. Я сказал на факты... поголовное воровство сверху донизу в трикотажной фабрике во Львове с миллионным ущербом для государства, что это за люди? А сколько генералов предало свою Родину, какие это люди? На этот вопрос дал ответ один из ваших офицеров в тюрьменной камере во Львове. Не хотелось верить и пришлось.

Такие критические выражения, записи не есть преступлением, если я их не выражаю перед людьми и написанное не распространяю, а только держу для себя. Это можно и так делать многим советским людям и их за это не судят. Мои преступления похищение на преступления какие описывает в своем тюре писател Поповский Алексей Данилович: "Повесть о не содеянном преступлении" Москва, Совет.издат. 1967 года

Вот, что говорил Вел.Ленин по поводу делу: "Ленин т.У стр.267 строго осуждает насилие и поручает только научную борьбу с религией, в т.6 стр.313 "Социал-демократы должны требовать свободы совести и амнистии для заключенных по делам религии. Подобно и ученики Ленина совет.патриоты Советского Союза

Скарга В. Величковського до Генерального прокурора СССР
Р. Руденка. Копія

в своих творениях критически выражаются и строго осуждают врагов народа и их за это не сулят. Вот примеры: **ОЛЕГ Гончар**: повести и рассказы изд. ВЛКСМ Москва 1962 (стр. 245 **Майор Ялбуа О. Гончар** Тронка 1964г. Санкт) - **Вера Котлинская**: "Иначе жить не стоит" Москва Совет.Россия 1963г. стр. 605-609 "Майор госбезопасн. Туков проводит следствие с предупреждением, ищет все, чтобы закопать, он грубокопает? Это было после ареста в следственном изоляторе КГБ является новый следователь. Вот вы не хотели признаваться в ваших преступлениях и вот у меня доказательства, возьмите, узнавайте, признавайтесь и даю мне фотоснимки группы детей школьничков с иконами в руках, вы их учили, им служили, их исповедовали по такой то улице, в таком то доме, в такой кованке, вот все, точно. На такие нахальные провокационные нападения я до крайности возмущен, бросил фотокартонку и сказал, что это все мне не знакомо, ни улица, ни дом и ни с какими детьми я никогда не занимался, давайте очную ставку. На следующий раз следователь позывает мне протоколы о детях, которые будто признали меня в моей снимке, которую им следователь показывал, что это тот сам, что с нами занимался. Я заявил, что дальнейших показаний не буду давать, т.е. следствие пошло по дороге фальсификации. Следователь окончив как-то неловко неоконченный вопрос с детьми и продолжал доброс до изыскан писем, от кого и пр. Следствие прервано. Проходит неделя, месяц, следователь не является. А в это время **КРИЖАКИ** начинают повторяться почти ежедневно, я пишу заявление к начальнику обл. КГБ с просьбой дать распоряжение закончить следствие, т.е. состояние здоровья - сердца не выдерживает. На следующий день меня вызвали в кабинет начальника следственного изолятора, где меня ждали при враче комиссии с председателем **АДАМОВИЧЕВНА**, которые обследовали меня и отправили в санчасть, в Центральную больницу при тюрьме МВД. Вот я следственный в больнице при тюрьме МВД, где меня лечили, хорошо лечили и подлечили. Работники медчасти по человечески к больным заключенным. Одного дня меня поднимают меня и ведут к следователю. Смотрите не тот, но что-то знакомый, один из первых. Приходит спокойно еще несколько раз, в конце с адвокатом и следствие окончено. Скоро будет суд. Прошла неделя, поздно вечером меня вызывают, идите следователь. Что это за экстра-ординарное явление? Прихожу, слушаю, следователь говорит, по совету прокурора и для Вашего добра мы вынули с Вашего дела листы с протоколами детей-школьничков и я напишу новое заключение, поставим новые подписи и будет конец... с фальсификацией... Я мог не согласиться, но чтобы было на суде спокойней, я согласился, но то мне не помогло. Пришел день суда, который стал орденом попирания истины и самой гнусной фальсификацией... Вызвали следователей, двух священников, бывших греко-католических и теперь русско-православной церкви, один пожилой, другой молодой. Судья спрашивает первого, скажите свидетель какие ваши отношения с подсудимым? Ответ: "Какой я свидетель, когда я подсудимого Валерий раз вижу и никогда в жизни не разговаривал с ним. Тогда скажите, что вы слышали с ним... Ответ: "... А, слышал?... слышал много..., что он добрый, хороший человек. Хватит. Тоже самое и с другим свидетелем. Первый раз вижу этого человека, не знаю его ..., а слышал только положительные отзывы. Хватит, идите. Я тех свидетелей боялся, бо незнакомые мне, вызванные гос.органами, проинструктированные что должны говорить... Я благодарил честных свидетелей... Самое главное обвинение - это мое антисоветское выступление в книге - переводе. Вы признаетесь в вине? Очевидно нет, это неправда, я так думал, когда писал, вы кусок текста вырываете и даете ему значение, какое вам вздумается. Прокурор города Львова, аж смеюсь, как доказывал мое обвинение.

Скарга В. Величковського до Генерального прокурора СССР
Р. Руденка. Копія

8.

Мне хотелось сказать чтобы прочитали первую страницу этой книги. Вот несколько слов очень характерных, какие я запомнил ужасные времена мы прожили... разные войны: от всемирной до человеческое фашистского нашествия... но после всего все наши земли разорванные загарабниками соединенные слеза Богу, в единой УССР, чи это слова прага Совет. Союзу, чи слова настоящего патриота своей Родины?...

И в конце в последнем слове мне дали высказаться..., но больше десяти разов судья меня прерывал, молчите, нельзя, это не по существу... А я вспоминал советских писателей и их высловы. И перед окончанием я сказал: Теперь я вас предупреждаю и прошу не прерывать мне слова, какими закончу. Это будут слова необвиненного человека, это слова самого Ленина, что касается моего дела. И правда судьи не мешал мне и дал мне спокойно закончить словами В.И. Ленина, но это не помогло мне. Восторжествовала лож и фальсификация. Мне стыдно было за трибунал суда, как он скомпрометировал себя и свои действия. Я принял приговор молча но не признал своей вины. Когда в прошлом году прошла половина моего срока и мне разрешили подать заявление с просьбой о досрочном освобождении, тогда начальник отряда тов. Мендицкий заявил, что я не заслужил досрочное освобождение, т.к. нарушил режим, ибо моя постель не была хорошо заправлена, мне отказали и одновременно одного освободили, который в протяжении несколько недель возвратился с большим сроком.

И в прошлом году в декабре месяце вызвал меня начальник оперчасти и в своей доброте заявил, что 27 января я имею право по двум третям выйти на комиссию для досрочного освобождения, но это зависит от моего сознания, чи я признаю себя виновным. Я сказал искренно, не могу сказать неправду, это против моей совести. Пусть я умру в тюрьме, но не скажу неправду. Начальник не понял меня. Я поблагодарил его и вышел и не стал на комиссию. В то же время начальник отряда Мендицкий сказал, что даст мне хорошую характеристику на комиссию, если я запишусь в секцию общественного порядка у буду ему доплачивать о нарушителям режима. Я поблагодарил и сказал, что у меня нет на специальные дежурства, ибо работаю в медчасти с утра до ночи.

Мое состояние тяжелое, я инвалид II- группы и как такому мне нельзя работать, но помимо ежедневных сердечных припадков, я работаю добросовестно и добросовольно, без никакой оплаты, на общественных началах, как регистратор медчасти.

Решением суда, изъяты мои деньги в сумме 2500 руб. передано в подзаяу государства. Эти деньги от моей сестры Веры Владимировны Николич, что в Гродзани. Она имеет намерение приехать югда-то на родную землю, найти уголок у своего брата. Возможно, что я доживу до конца срока.

Во всяком случае я прошу Вас рассмотреть мое дело по справедливости по правде и по доброте, в честь XXIУ съезда партии СССР.

Подпись

Скарга В. Величковського до Генерального прокурора СССР
Р. Руденка. Копія

КГБ займаються не тим, чим треба, переслідуючи вірних. В кінці скарги попросив переглянути його справу і винести справедливе рішення⁷⁰.

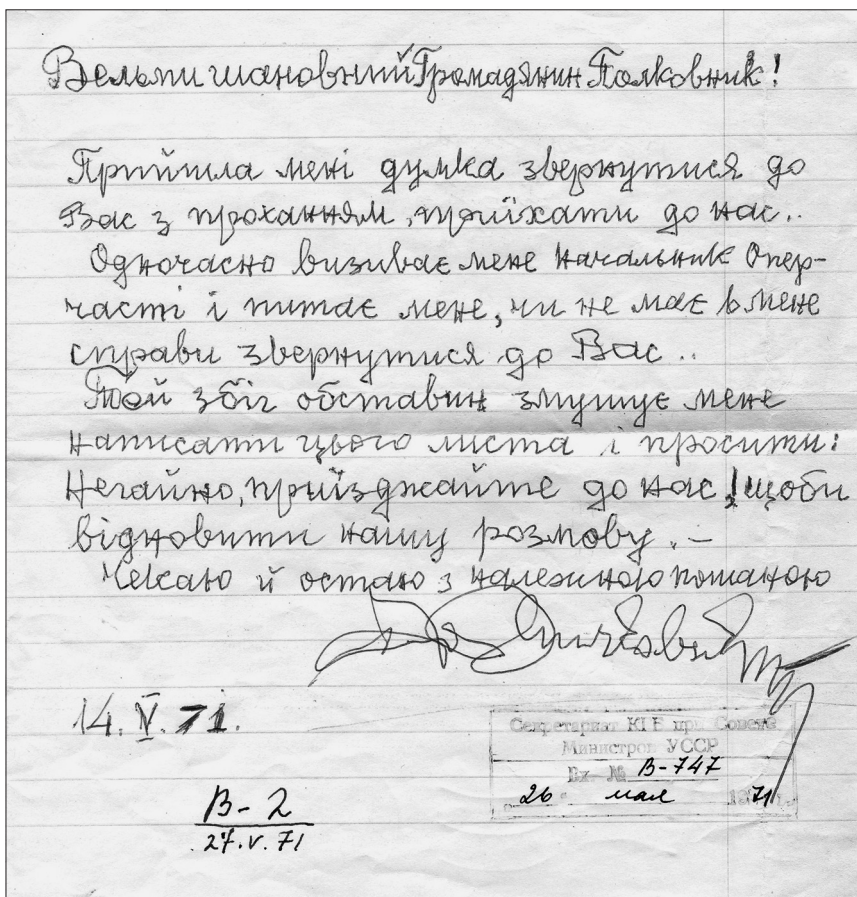
Лист наслідків не мав. Чекісти вичікували, чи не надумається В. Величковський все-таки піти на справді серйозну співпрацю з КГБ. 14 травня 1971 р. В. Величковський написав листа в КГБ УРСР (Секареву) такого змісту: «Вельмишановний громадянин полковник! Прийшла мені думка звернутися до Вас з проханням приїхати до нас. Одночасно визиває мене начальник оперчасті і питає мене, чи немає в мене справи звернутися до Вас. Той збіг обставин змушує мене написати цього листа і просити: негайно приїжджайте до нас, щоби відновити нашу розмову. Чекаю і остаю з належною пошаною»⁷¹.

10 червня 1971 р. начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР Секарев підготував чергову оперативну замітку про зустріч з В. Величковським в м. Перевальск Ворошиловградської області⁷². Вона відбулася 25 травня 1971 р., тривала понад чотири години. На ній знову було обговорено можливість співпраці В. Величковського з органами КГБ. Ще перед її початком Секареву стало відомо, що В. Величковський мав зустріч і розмовляв з А. Шевчук та монахом Маньком та розповів їм про свою розмову з співробітником КГБ, який приїжджав з Києва. Ця бесіда контролювалась чекістами, був зроблений аудіозапис, однак оскільки розмови велись пошепки, запис виявився неякісним. У оперативника склалось враження від бесіди, що В. Величковський шукає способів і основу для співпраці з КГБ, як з органом влади, і намагається пошвидше звільнитися з ув'язнення та виторгувати пільги для підпільної УГКЦ. У зв'язку з цим він став проявляти більшу, ніж раніше, відвертість в розмовах про діяльність священників підпільної церкви, навіть розповів дещо про діяльність 4 підпільних єпархій: Львівської, Станіславської, Перемиської та Волинської. Говорячи про керівництво Російської православної церкви, особливо у Львові і на Закарпатті (архієпископи Микола і Григорій), В. Величковський зазначив, що з ними священники УГКЦ контактів

⁷⁰ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 96, пакет.

⁷¹ Там само. — Арк. 100, пакет.

⁷² Там само. — Арк. 97—99.

Лист В. Величковського до КГБ полковнику Секареву. 14.05.1971 р.

не підтримують, «а вони нам не заважають»⁷³. Як і на попередніх зустрічах, В. Величковський наполягав на отриманні дозволу на виїзд у Югославію до сестри, де він буцімто міг би зустрітися з Й. Сліпим і отримати в нього благословення на співпрацю з органами КГБ (що, звісно, було чимось фантастичним). Коли Секарев повідомив, що ця пропозиція є неприйнятною, повірити в її реа-

⁷³ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 97—98.

Секретариат КГБ при Министров УРСР Вх. № 8-330 15. листопада 1971 р. Управління К.Т.То	Секретариат КГБ при Министров УРСР Вх. № 161/71 17. листопада 1971 р. Кіев	Вірно додано записуваль. тал. Звертаємося до Вас з цією великою про- бою, щоб його парити і поборити про- кляти до нас і врятувати його. Будь ласка, дайтеся з добрим ім'ям, і ми зможемо зробити, як потрібно. Можливо, родити добро та тому можливо нагнати що вищайше нашу пров- бу, то ми також подивимося нашого братика в нас
Вірно, дуже просимо Вас, що скорше звільнити, беззастовідно поїхати ти, нашого старенького, і якого родно- го брата - швагера - брата - Василя Во- лодимировича Величковського, який знаходиться в Тернополі, у н. 314/15 обл. Ротондний міст. Він був в'язнем близько як 2/3 часу, на який був засу- джений, а хорий з нас сиріт і з невіс- тими добре записуваль. тал.		Останнє з поважанням Ірина Ніколич, Загреб Річард, Волицький Ніколич з сиріт

Секретариат КГБ при Министров УРСР Вх. № 18-1120 18. листопада 1971 р. Управління К.Т.То	Управління К.Т.То при Службі Міністрів в Києві	Загреб, 10. листопада
Ми раз просимо Управління К.Т.То звільнити нашого брата Василя Володимировича Величковського, який перебуває в Тернополі у н. 314/15 обл. Ротондний міст, і поборити його прихати на отаманський поділ до нас. де буде навчання, лікарки, вику з орденом, то ми як лікар, професор медицинського факультету. Надіємося, що Вас заарештує дівчина на приїзді до нас, але тому то домінер не має ніякої відмови зроба тишу і дуже дуже просимо звільнити нашу провину і вики- нути його з нашого старенького, якого, надіємося, що це моє просьба не буде без вислуху, тоді ми з поважанням Річард, Волицький Адреса: м. Загреб, Річард, Волицький		

Листи Віри Ніколич-Величковської, сестри В. Величковського, до КГБ
УРСР з проханням звільнити брата. 1971 р.

лізацію нереально і Й. Сліпий ніякого благословення звісно ж не
дасть, В. Величковський припинив говорити на цю тему. В кінці
розмови Секарев сказав В. Величковському, що приїде знову лише
в тому випадку, якщо він прийме пропозицію про співпрацю з
КГБ. Таким чином, кожна зі сторін вперто трималася своєї пози-
ції, і домовитись не вдалося.

Між тим, за кордоном не припинялися протести проти полі-
тики ССРСР щодо підпільної УГКЦ. У витягу з радіоперехоплен-
ня передач радіо «Свобода», зроблених співробітниками служби
«Р» КГБ УРСР, зазначалося, що 27 листопада 1971 р. на хвилях
9555 і 9600 Кгц в програмі «Міжнародні новини» (українською мо-
вою) прозвучало таке повідомлення: «Щоденна українська газета
«Свобода», яка виходить у США, повідомляє, що українці США
надіслали листа Генеральному секретарю ООН У. Тану, в якому
просять вжити заходів для звільнення архієпископа В. Величків-
ського, який в 1969 р. був засуджений до трьох років ув'язнення

в ССРСР»⁷⁴. Крім того, газети «Свобода» від 02.12.1971 р. та «Вільне слово» від 18.12.1971 р. повідомили чутки, що начебто синод Греко-католицької Церкви обрав В. Величковського, засудженого в ССРСР, наступником Й. Сліпого на посаду глави УГКЦ⁷⁵.

Всі ці радіопередачі підривали довіру у різних країнах світу до ССРСР і негативно впливали на авторитет Л. Брежньєва та інших керівників КПСС. Отож, чекісти почали задумуватися, чи не варто видворити В. Величковського назавжди за кордон, щоб розмови про репресії церкви в ССРСР припинилися.

На подальший хід подій вплинула ще одна обставина. Під час перебування в колонії стан здоров'я В. Величковського значно погіршився. Про це свідчить медична довідка, видана йому в січні 1972 р., де зазначено, що він є інвалідом другої групи. Судячи з усього, у 1970—1971 рр. він про це повідомив листом або через знайомих свою сестру Віру Ніколич-Величковську, яка проживала в Югославії. Цілком ймовірно, що В. Величковський і його сестра, усвідомлюючи необхідність врятувати життя і здоров'я керівника підпільної УГКЦ, вирішили клопотати про звільнення та виїзд на постійне помешкання до Югославії. Зважаючи на необхідність якнайшвидшого вирішення питання, В. Ніколич написала три листи в КГБ УРСР з проханням помилувати та звільнити її брата⁷⁶. Вона гарантувала, що забезпечить його утримання та лікування, якщо він назавжди переїде до неї в Загреб.

Перший лист В. Ніколич до КГБ УРСР від 07 червня 1971 р. виглядав так: «Управлінню КГБ, Київ. Дуже, дуже просимо Вас, щоскорше звільнити, взлядно помилувати нашого старенького і хорошого рідного брата-швагра-вуйка — Василя Володимировича Величковського, який знаходиться в Перевальську, ул. 3144/15 обл. Ворошиловград. Він вже відбув більш як 2/3 часу, на який був засуджений, а хорий є на серце і з певністю* добре зховується** там. Звертаємося до Вас з цією великою просьбою, щоби його помилувати і дозволити приїхати до нас і віримо, що Управління

⁷⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 101.

⁷⁵ Там само. — Арк. 102.

⁷⁶ Там само. — Арк. 113, пакет.

* Так у тексті.

** Так у тексті.

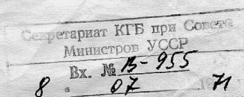
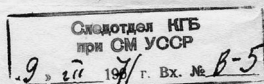
Управлінню К.Д.Т. при Совіті Міністрів
Київ

Прошу ласкаво освободити досрочно
мого рідного брата Василя Володимировича
Величківського, який є старий і хорий і який
знаходиться тепер у Тереволську впр. 314/15. і про-
шу його пустити на стаю до нас а я зобов'язуюсь
удержувати і лікувати його. Рівночасно посилюю
Управлінню К.Д.Т. вимог для мого брата на
сталий приїзд до мене, потверджений му-
ж з зобов'язанням його удержувати.

Надіюсь що Управління К.Д.Т. прихильно
вирішить мою просьбу і остаю
з поважанням

Загреб 29.ІІ 1971р.

Віра з Величківських Ніколич
Zagreb
ul. Palmoticeva 23/1
Jugoslavia

Лист Віри Ніколич-Величківської, сестри В. Величківського, до КДБ УРСР
з проханням звільнити брата. 1971 р.

складається з добрих, щирих і гуманних людей, які люблять ро-
бити добро та тому маємо надію, що вислухаєте нашу просьбу
і що ми вскорі побачимо нашого братчика в нас. Остаємо з по-
важенням — Віра Величківських-Ніколич з сім'єю. Vira Nikolic,
Zagreb Palmoticeva 23/1 Yugoslavia».

29 червня 1971 р. В. Ніколич написала другого листа до КГБ УРСР такого змісту: «Управлінню КГБ при Совіті Міністрів, Київ. Прошу ласкаво освободити досрочно мого рідного брата Василя Володимировича Величковського, який є старий і хорий і який на-ходиться тепер у Перевальську вул. 314/15 і прошу його пустити на стало до нас, а я зобов'язуюсь удержувати і лічити його. Рівно-часно посилаю Управлінню КГБ визов на могого брата на сталий приїзд до мене, потверджений зі зобов'язанням його удержувати. Надіюсь, що Управління КГБ прихильно вирішить мою просьбу і остаю з поваженням — Віра з Величковських — Ніколич. Загреб 29.06.1971 р. Zagreb Palmoticeva 23/1 Yugoslavia».

Третій лист В. Ніколич до КГБ УРСР від 10 серпня 1971 р. мав такий вигляд: «Загреб, 10.08.1971 р. Управлінню КГБ при Совіті Міністрів в Києві. Ще раз прошу Управління КГБ звільнити мойо-го брата Василя Володимировича Величковського, який перебуває в Перевальську, ул. 314/15, обл. Ворошиловградська, і дозволити йому приїхати на сталий побут до мене, де буде мати піклування і лікарську опіку з огляду що мій син лікар професор тутешнього медицинського факультету. Недавно я вислала до Вас запрошен-ня для нього на приїзд до мене, але тому що дотепер не мала ніякої відповіді, знову пишу і дуже дуже прошу удоволити моему проханню і випустити його бідного старенького і хорого. надіюсь, що ця моя просьба не буде без висліду і то доброго і остаю з по-важенням — Віра Ніколич. Адреса моя: Zagreb Palmoticeva 23/1 Yugoslavia».

Після заяв В. Ніколич зав'язалося листування між різними за-цікавленими підрозділами КГБ УРСР — київським слідчим відді-лом КГБ, 5 управлінням КГБ УРСР, УКГБ по Львівській області та УКГБ по Ворошиловградській області. Як завжди в таких ви-падках, чекісти перевірили за обліками інформацію про В. Велич-ковського, зібравши дані про його арешти і судимості⁷⁷. Слідчий відділ КГБ УРСР склав на нього окрему довідку, охарактеризу-вавши в загальних рисах його діяльність в підпільній УГКЦ⁷⁸.

18 серпня 1971 р. шифротелеграмою № 19729 заступник на-чальника УКГБ по Львівській області Андрієнко у відповідь на

⁷⁷ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 109.

⁷⁸ Там само. — Арк. 109—110.

Обязательство.

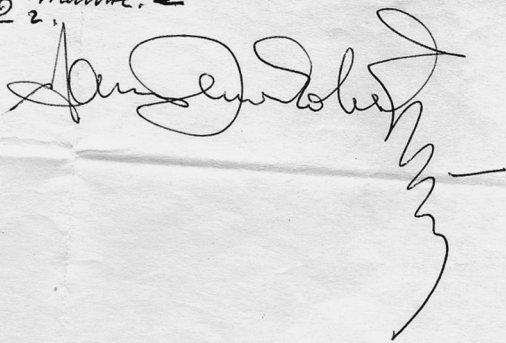
Я, Величковский Владимир,

Владимирович, гражданин СССР, совершенно добровольно и лично желаю оказывать помощь компетентным органам в любом месте, где бы я не находился.

Присягая за пределы Советского Союза, обещаю быть лояльным к власти Советскому Государству, никаким действиям, которые бы нанесли ущерб моей Родине не допускать, ни лично, ни тайно.

Я искренне благодарен Советскому Правительству за то, что мне разрешили выехать в другую страну из СССР, гражданином Консольного я продолжал оставаться. Сержантские обязанности буду выполнять в тайне.

11 Января, 1972 г.

Зобов'язання В. Величковського, написане за вказівкою з КГБ УРСР.
11.01.1972 р.

запит з Києва повідомив, що В. Величковський був керівником підпільної УТКЦ, проводивши активну «ворожу діяльність». Зважаючи на такі обставини, УКГБ по Львівській області вважало недоцільним звільняти його достроково з колонії та відпускати на

постійне місце проживання до сестри у Югославію⁷⁹. Цей документ доповідався заступнику Голови КГБ УРСР полковнику Серафиму Крикуну, який розпорядився передати матеріали до 5 управління КГБ УРСР, де власне і зберігалися всі оперативні документи у справі В. Величковського.

31 серпня 1971 р. начальник УКГБ по Львівській області генерал-майор М. Полудень надіслав листа № 5/4-2067 Голові КГБ УРСР генерал-полковнику В. Федорчуку, розглянувши заяву В. Ніколич щодо звільнення В. Величковського. Полудень зазначив, що В. Величковський до арешту був керівником катакомбної УГКЦ та вів «активну ворожу діяльність», а тому його дострокове звільнення з виправно-трудова колонії та виїзд на постійне місце проживання в Югославію вважав недоцільним⁸⁰.

Здавалося б, що саме так все і мало б закінчитись. Якщо міркувати з точки зору тогочасного начальника Львівського управління КГБ, то М. Полудень робив все вірно, підготувавши такого «грамотного та політично вивіреного» листа. Він зазначив, що «В. Величковський є ворогом радянської держави, керівником підпільних греко-католиків», а тому недоцільно його звільняти та ще й з дозволом виїзду за кордон. Не врахував лише одного: у Києві політичні міркування були дещо іншими, і іноді керівництво КПУ і КГБ змінювало власну попередню точку зору, дозволяючи незгідним з радянським режимом виїхати з країни, щоб продемонструвати гуманність урядів УРСР та СРСР, здобути повагу та прихильність світової спільноти. Так сталося і цього разу: на листі Полудня збереглася резолюція начальника 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковника Секарева: «Доложено т. Трояну⁸¹ 17.09.71 г. предложено УКГБ Львовской области подготовить новое предложение».

Саме так одні чекістські пропозиції іноді несподівано змінювались на інші, і відомі церковні діячі отримували дозвіл виїхати з СРСР.

Звісно, що після такої керівної вказівки ставлення УКГБ по Львівській області до В. Величковського змінилося. 23 листопада

⁷⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 112.

⁸⁰ Там само. — Арк. 114.

⁸¹ Заступник Голови КГБ УРСР.

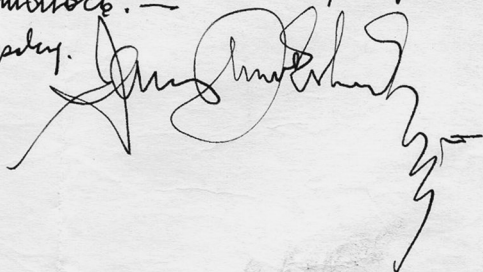
Урядові Української
Радянської Соціалістичної Республіки
Заява:

Я, Величковський Василь Володимирович, громадянин СРСР, виїжджаючи за межі Радянського Союзу, обіцяю бути лояльним для нашої Радянської держави, не допускати жодних дій, котрі нашкодять нікогда моїй соціалістичній Батьківщині, ні усно, ні письменно.

Я цілком добровільно бажаю оказувати певні компетентним органам в роботі проти ворогів нашої держави, в кожній місці, де я не знаходився.

Висловлюю щире пошану і вдячність Радянському Уряду за те, що мені дозволено виїхати в цю державу із СРСР, громадянином якої я залишаюсь. —

25 січня, 1972 року.

Зобов'язання В. Величковського уряду УРСР, написане за вказівкою
з КГБ УРСР. 25.01.1972 р.

1971 р. начальник УКГБ М. Полудень надіслав у слідчий відділ КГБ УРСР шифротелеграму № 5802, де зазначив, що проти виїзду В. Величковського в Югославію на постійне місце проживан-

ня після звільнення з місця ув'язнення не заперечує⁸². Документ аналогічного змісту отримав також начальник 5 управління КГБ УРСР полковник Л. Каллаш.

Ситуація змінилася, тепер вже співробітники КГБ поспішали організувати виїзд В. Величковського за кордон. 26 листопада 1971 р. зі слідчого відділу КГБ УРСР до УКГБ по Ворошиловградській області було надіслано шифротелеграму № 551302 з пропозицією схилити В. Величковського до виїзду з СРСР на постійне місце проживання в Югославію до його сестри⁸³.

17 грудня 1971 р. УКГБ по Ворошиловградській області шифротелеграмою № 3241 поінформувало начальника 5 управління КГБ УРСР Л. Каллаша про те, що В. Величковський написав заяву на ім'я начальника Львівського міського відділу МВД наступного змісту: «Я, Величковский, после освобождения из мест заключения желаю выехать на постоянное место жительства в Югославию после кратковременного пребывания во Львове. В Югославии в г. Загребе проживает моя родная сестра Николич Вера Владимировна. Прошу Вашего разрешения на оформление мне соответствующих документов о выезде на постоянное жительство в Югославию»⁸⁴.

Звісно, що подібні відповідальні рішення керівництво КГБ УРСР не могло прийняти без згоди своїх московських керівників. Крім того, на виїзд за кордон потрібен був дозвіл ЦК КПУ, зокрема Першого секретаря Петра Шелеста. Саме тому 22 грудня 1971 р. Голова КГБ УРСР генерал-полковник В. Федорчук надіслав лист № 55/404 до КГБ ССРСР, де інформував, що В. Величковський отримав від сестри з Югославії виклик на виїзд до м. Загреб на постійне місце проживання, після чого написав заяву до органів МВД з клопотанням дати дозвіл на виїзд і оформлення документів. КГБ УРСР вважав за необхідне задовольнити прохання В. Величковського, хоча і допускав, що з Югославії він може переїхати у Ватикан та проводити антирадянську роботу. Однак якщо В. Величковський після виходу з колонії залишився б на території України, то він як керівник підпільної УТКЦ, знову очолив би та активізував свою діяльність. Федорчук зазначив, що

⁸² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 115.

⁸³ Там само. — Арк. 15, зворот.

⁸⁴ Там само. — Арк. 116.

В. Величковський добре знав кадри духівництва в західних областях УРСР, умови та методи їх підпільної діяльності, користувався значним впливом у середовищі вірних, за особистими переконаннями був «релігійним фанатиком». Застосування до нього заходів кримінального чи адміністративного впливу було б затруднене через його похилий вік та стан здоров'я. В кінці листа Федорчук просив КГБ ССРСР дозволити В. Величковському виїхати за кордон після закінчення відбуття строку покарання — 27 січня 1972 р., і не дозволяти йому повернутися у Львів⁸⁵.

Відповідь довелось чекати не довго. 12 січня 1972 р. начальник 5 управління КГБ ССРСР Ф. Бобков надіслав лист № 70026 на ім'я Голови КГБ УРСР В. Федорчука, де погодився з пропозиціями КГБ УРСР дозволити В. Величковському виїхати на постійне місце проживання у Югославію. При цьому Бобков рекомендував використати ситуацію з виїздом керівника підпільної УТКЦ за кордон, щоб просунути у керівництво церкви надійну агентуру КГБ УРСР, запропонувавши надати про це пропозиції у 5 управління КГБ ССРСР⁸⁶.

22 грудня 1971 р. Голова КГБ УРСР генерал-полковник В. Федорчук надіслав лист № 7891 Першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту, в якому було викладено те ж саме, що і в листі до КГБ ССРСР. 25 грудня 1972 р. П. Шелест наклав на документ резолюцію, що він згоден з пропозиціями КГБ УРСР⁸⁷.

Отримавши дозвіл від керівництва КГБ ССРСР та ЦК КПУ, чекісти підготували план заходів щодо В. Величковського та підпільного єпископату УТКЦ, який був затверджений Головою КГБ УРСР В. Федорчуком 28 грудня 1971 р.⁸⁸. Цей план з 12 пунктів розробили старший оперуповноважений 4 відділу 5 управління КГБ УРСР майор Серкін, начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковник Секарев та заступник начальника 5 управління КГБ УРСР полковник Бейкул.

Планом пропонувалося використати ситуацію у зв'язку з рішенням урядових інстанцій щодо виїзду В. Величковського на по-

⁸⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 117—118.

⁸⁶ Там само. — Арк. 119.

⁸⁷ Там само. — Арк. 120—121.

⁸⁸ Там само. — Арк. 122—126.

стійне місце проживання за кордон в Югославію, щоб не допустити пожвавлення діяльності підпільної УТКЦ.

Пунктом 1 плану передбачалося оформити спільно з УМВД по Львівській області виїзні документи В. Величковського.

Пунктом 2 плану за місцем відбуття покарання у м. Перевальську співробітники КГБ УРСР мали провести бесіди з В. Величковським, з'ясувати його плани та наміри, домовитись про порядок виїзду, переконати не брати участь в антирадянських акціях керівників УТКЦ за кордоном. Враховуючи висловлені В. Величковським на попередніх зустрічах заяви щодо лояльності до СССР і його уряду, під час бесід планувалося отримати від нього письмову заяву на адресу уряду УРСР, де у вільній формі висловити такі питання: а) щодо бажання допомагати компетентним органам; б) обіцянку не брати участь в антирадянській акціях за кордоном; в) висловити подяку уряду СССР за гуманний акт відносно нього (це при тому, що достроково він звільнений не був!). Виконанням цих завдань займався 4 відділ 5 управління КГБ УРСР.

Пунктом 3 плану передбачалося не допустити небажаних ексцесів з боку вірних УТКЦ в західних областях України і не дати можливості В. Величковському та його однодумцям провести у Львові організаційні зібрання. Саме тому за домовленістю з УМВД по Ворошиловградській області планувалося звільнити В. Величковського не 27, а 24 січня 1972 р. та доправити до Києва.

Пунктом 4 плану передбачалося поселити В. Величковського в номері готелю, обладнаному підслуховуючою технікою.

Пунктом 5 плану дозволялося В. Величковському зустрітись у Києві з його сестрою В. Петришин та монахом Курчабою, але під контролем літерної (тобто підслуховуючої) техніки.

Пунктом 6 плану визначалося дату від'їзду В. Величковського 27 січня 1972 р. літаком Київ-Белград з аеропорту у Борисполі.

Пунктом 7 плану доручалося УКГБ по Львівській області простежити за реакцією вірних УТКЦ на звільнення та від'їзд В. Величковського за кордон, запобігти виїзду вірних до В. Величковського у Київ і можливій передачі інформації для вивозу за кордон.

Пунктом 8 плану передбачалося всі витрати, пов'язані з оформленням виїзних та проїзних документів і коштів на утримання В. Величковського в готелі в м. Києві віднести за рахунок

КГБ УРСР. Чекісти вміли проявляти щедрість, коли це було їм потрібно.

Наступні пункти плану стосувалися підпільного єпископату УГКЦ. Зокрема, пунктом 9 передбачалося за допомогою В. Величковського встановити негласний контакт співробітників КГБ з монахом з ордену редemptористів Курчабою та спробувати домовитись з ним про співпрацю. В. Величковський характеризував Курчабу як лояльного до радянської влади і обіцяв переконати його співпрацювати з КГБ УРСР.

Пунктами 10 і 11 плану передбачалося активізувати роботу з агентами КГБ «Сова», «Подільський» та «Поточин» з метою просування своїх людей в керівництво підпільної УГКЦ.

Пунктом 12 плану передбачалося задокументувати активну організаційну роботу Стернюка, який під час перебування В. Величковського в колонії керував діяльністю підпільної УГКЦ. Враховуючи те, що Стернюк був вороже налаштований до радянської влади, у перспективі чекісти збиралися притягти його до кримінальної відповідальності.

Бюрократична машина КГБ закрутилася з новою силою. 24 грудня 1971 р. начальник 5 управління КГБ УРСР полковник Л. Каллаш скерував листа № 11/4/7320 начальнику УКГБ по Львівській області генерал-майору М. Полудню, додавши до нього виклик від В. Ніколич для виїзду в Югославію⁸⁹.

15 січня 1972 р. заступник Голови КГБ УРСР Троян надіслав начальнику УКГБ по Львівській області полковнику Полудню шифротелеграму з вказівкою негайно організувати оформлення виїзних документів В. Величковському⁹⁰. Троян повідомив, що всіма інстанціями було дано дозвіл В. Величковському на виїзд з СРСР в Югославію до сестри на постійне місце проживання. Виїзд було заплановано 27 січня 1972 р., без заїзду у Львів (це була добре продумана і обов'язкова умова чекістів — щоб не допустити спілкування В. Величковського з вірними УГКЦ, а особливо з єпископатом). Планувалося, що у Києві В. Величковський мав перебувати 25—26 січня 1972 р., де планувалася зустріч з сестрою Петришин та монахом Курчабою. У зв'язку з цим Троян плану-

⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 127.

⁹⁰ Там само. — Арк. 128—129.

Співробітники КГБ УРСР пригощають В. Величковського перед висилкою з України. Київ, 25—27 січня 1972 р. Справа В. Величковський, зліва — ймовірно, полковник Скарєв

вав використати агентурні та оперативно-технічні засоби для вивчення настроїв серед вірних УГКЦ, виявлення можливих намірів щодо передачі через В. Величковського матеріалів про УГКЦ за кордон. У разі отримання сигналів про такі наміри пропонувалося вжити всіх необхідних заходів для запобігання небажаних для КГБ наслідків. Зважаючи на відсутність у В. Величковського при собі необхідних особистих речей (білизни, взуття, одягу), Троян запропонував доручити одному з оперативних співробітників УКГБ по Львівській області під виглядом співробітника міліції відвідати квартиру В. Величковського та запропонувати його домогосподарці Шевчук підготувати необхідні речі. У Київ їх запропонувати привезти сестрі В. Величковського. Також В. Величковському дозволили взяти з собою деякі предмети релігійного культу, вилучені в нього під час арешту.

18 січня 1972 р. начальник 5 управління КГБ УРСР полковник Л. Каллаш надіслав листа № 5/4/428 начальнику ОВІР МВД УРСР полковнику міліції В. Осокіну з пропозицією дати вказівку ОВІРу УМВД по Львівській області про термінове оформлення В. Величковському виїзних документів в Югославію на постійне

Василь Величковський. Фото, зроблені після арешту у 1969 р.

мешкання⁹¹. Завдяки цьому оформлення документів на виїзд В. Величковського з СРСР було зроблено максимально швидко.

Звісно, що продовжувалася робота співробітників КГБ УРСР щодо ідеологічного переконання В. Величковського до співпраці з КГБ. 14 січня 1972 р. начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковник Секарев підготував довідку, у якій виклав зміст розмов з В. Величковським 10 і 11 січня 1972 р. у виправно-трудовай колонії № 15 УМВД по Ворошиловградській області⁹². Секарев зазначив, що з моменту останньої їх зустрічі у травні 1971 р. В. Величковський помітно змінився фізично, počував себе нездоровим, протягом місяця лікувався у лікарні УМВД в м. Ворошиловграді через захворювання серця, а у січні 1972 р. перебував на лікуванні в санітарній частині колонії.

Безпосереднім приводом для зустрічі з В. Величковським стало рішення інстанцій про його виїзд на постійне місце помешкання в Югославію. Секарев побудував бесіду таким чином: в перший

⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 130.

⁹² Там само. — Арк. 131—134.

день розмови він продовжив обговорення важливих питань щодо релігійної діяльності В. Величковського і його можливої участі в антирадянських акціях вірних УГКЦ за кордоном та контактів з закордонними українськими організаціями; на другий обговорювалися виключно практичні питання про від'їзд В. Величковського та його перебування за кордоном.

Скареєв зазначив, що спочатку В. Величковський з деякою недовірою зустрів повідомлення про дозвіл виїхати за кордон. Мабуть, він був переконаний, що з СРСР його ніколи не випустять. Далі він буцімто висловив свій подив і радість з приводу того, що залишиться громадянином СРСР: «Я думав, мене просто викинуть з країни і закриють за мною двері назавжди», — пояснив він (згодом так і сталося)⁹³. Далі він став запевняти, що не робитиме за кордоном нічого такого, що могло би зашкодити інтересам СРСР, а навпаки, готовий працювати для користі країни, де він прожив довге життя і де залишаються його живі та мертві родичі.

Скареєв поцікавився, чи думає В. Величковський про переїзд на проживання з Югославії до Риму. В. Величковський відповів, що до Сліпого він поїде, можливо, залишиться жити у Ватикані, але лише з благословення Папи Римського.

Скареєв висловив припущення, що після появи у Римі В. Величковський буде атакований кореспондентами газет, які будуть намагатися взяти у нього інтерв'ю «антирадянського характеру». В. Величковський відповів, що він хотів би приїхати у Рим інкогніто, а інтерв'ю пресі він давати взагалі не збирається. При цьому він зазначив, що образи на радянську владу у нього немає, оскільки вона, за його словами, «зробила багато хорошого для народу». Але цілком зрозуміло, що до всіх висловлювань В. Величковського в цій ситуації слід ставитися обережно, повірити в них важко. Йшлося все-таки про його звільнення. Про свої два арешти В. Величковський говорити відмовився, хоча і зазначив, що у 1969 р. його безпідставно звинуватили в антирадянській діяльності і він з вироком не згоден. Пояснюючи цю думку, він зазначив, що у вилученій при арешті в січні 1969 р. літературі нічого антирадянського не було, а були лише окремі критичні зауваження про порядки в країні.

⁹³ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 131—132.

Під час бесіди Секарев і В. Величковський неодноразово повертались до питання про надання останнім допомоги ССРСР, і, зокрема, органам КГБ. Величковський прямо повідомив, що готовий надати допомогу, виконати будь-яке завдання, але просив пояснити, що саме цікавить КГБ. У відповідь Секарев повідомив, що КГБ цікавить інформація про задуми антирадянських організацій, які діяли за кордоном, з якими доведеться зіткнутися В. Величковському. «Як же ми зустрінемося?» — запитав В. Величковський, і зразу ж сам перерахував три можливих варіанти: «Або ви приїдете до мене в Рим, або через посольство ССРСР, або я приїду в Україну»⁹⁴.

Враховуючи цю заяву, чекісти запропонували В. Величковському викласти письмово, у вільній формі своє зобов'язання, відобразивши три моменти: бажання допомагати компетентним органам (тобто КГБ УРСР), відмову від участі в антирадянських акціях за кордоном та подяку уряду ССРСР за гуманний акт стосовно нього. В. Величковський схвалив зміст заяви, написав її власноручно, кілька разів прочитав та підписав. Ця заява і була ціною його звільнення. Ось як виглядав цей текст:

«Я, Величковский Василий Владимирович, гражданин СССР, совершенно добровольно изъявляю желание оказать помощь компетентным органам в любом месте, где бы я не находился. Выезжая за пределы Советского Союза, обещаю быть лояльным к нашему Советскому государству, никаких действий, которые бы наносили ущерб моей Родине, не допускать, ни устно ни письменно. Я искренне благодарен Советскому правительству за то, что мне разрешили выехать в другую страну из СССР, гражданином которого я продолжаю оставаться. Содержание обязательства буду держать в тайне. 11 января 1972 года»⁹⁵.

Цей текст, на нашу думку, вимагає додаткових пояснень. Думається, що за дозвіл виїхати назавжди з ССРСР в більш заможні та демократичні іноземні держави багато хто в той час міг би з радістю написати подібну заяву, навіть не переживаючи. Однак це зовсім не означало її виконувати. За кордоном можна було залишатися собою і не боятися КГБ, що і підтвердили подальші події.

⁹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 131—134.

⁹⁵ Там само. 135, пакет.

Секарев запитав В. Величковського, чи розповість він про своє зобов'язання Йосипу Сліпому? Він відповів ствердно, оскільки інакше вчинити не вважав за можливе. Секарев висловив припущення, що Сліпий після цього може покарати В. Величковського, але той запевнив, що постарається попередньо вивчити настрої Сліпого. Крім того, В. Величковський був переконаний, що Сліпий нікому про такі речі говорити не стане, адже він сам тривалий час перебував в тюрмах в ССРСР, і також виїхав з країни, що давало підстави недоброзичливцям запідозрити його у співпраці з КГБ.

Далі у бесіді були обговорені питання щодо діяльності вірних УГКЦ в західних областях України. Секарев зазначив, що після арешту В. Величковського духовенство стало слабше вести роботу. Однак В. Величковський не погодився з цим і сказав: «Не слабше, лише ззовні не так помітно»⁹⁶. Серед своїх довірених осіб відзначив В. Стернюка та Курчабу, причому вважав, що останній начебто був більш лояльно налаштований до радянської влади.

Під час обговорення питання про виїзд до Югославії В. Величковський погодився на будь-який варіант, хоча зазначив, що було б не погано заїхати у Львів. Потім він написав листи своїй сестрі Петришин та домогосподарці Шевчук, яка мала забрати у Перевальську непотрібні речі та привезти їх у Львів, не згадавши ні словом, щоб йому зі Львова привезли необхідні речі (можливо, сподівався, що все-таки співробітники КГБ дозволять відвідати Львів і самому зібратися у квартирі).

В кінці довідки Секарев зазначив, що «робота з Величковським» буде продовжена за окремим планом⁹⁷. Що це були за плани КГБ УРСР, стає зрозуміло з рапорту Секарева на ім'я заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Н. Трояна від 14 січня 1972 р.⁹⁸. Секарев доповідав Трояну, що згідно з його усною вказівкою 11 січня 1972 р. завербував в Перевальську у якості агента єпископа підпільної УГКЦ В. Величковського. При цьому він зазначив, що особистий контакт з Величковським було встановлено на початку 1969 р. після арешту. Далі час від часу проводились зустрічі, на яких В. Величковський надав певний обсяг інформації

⁹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 132—134.

⁹⁷ Там само. — Арк. 134.

⁹⁸ Там само. — Арк. 189-190.

про діяльність підпільної УТКЦ, хоча вичерпних даних так і не повідомив. Оскільки В. Величковському було дозволено виїхати на постійне проживання до сестри в Югославію, то співробітники КГБ не впустили нагоди переговорити з ним. Сєкарев наголосив, що 11 січня В. Величковський добровільно власноручно написав зобов'язання про секретну співпрацю з КГБ і дав обіцянку не брати участь за кордоном в антирадянських акціях. В кінці документа Сєкарев просив затвердити вербовку В. Величковського в якості агента КГБ УРСР під псевдонімом «Римський». З цією думкою погодився також заступник начальника 5 управління КГБ УРСР полковник Бейкул.

Ця ситуація наводить на деякі роздуми. Думається, що досвідчений оперативник Сєкарев добре усвідомлював, що з В. Величковського працюючого агента КГБ за кордоном ніяк не виїде. Але він не втратив нагоди відзвітувати про свою активну роботу з в'язнем і її результати керівництву. Це підвищувало його авторитет в колі чекістів, давало великі шанси на заохочення по службі. До того ж, такі звіти давали впевненість керівництву КГБ УРСР, що ситуація перебуває під їхнім повним контролем.

Паралельно з цим УКГБ по Львівській області відстежувало реакцію греко-католиків на лист В. Величковського щодо його запланованого від'їзду. 24 січня 1972 р. агент УКГБ по Львівській області «Ніна» донесла, що 23 січня мала зустріч з єпископом В. Стернюком, який їй розповів про отримання листа від В. Величковського. Лист був написаний 11 січня, до пошти, як видно з штемпеля, чомусь кинутий у Львові. В. Величковський написав, що вже вільний, але не написав, де він перебуває, з чого Стернюк іронізував, що «то такий він вільний, сам не знає, де він є»⁹⁹. На думку Стернюка, лист «був продиктований НКВДистами». Ще В. Величковський написав, що має намір виїхати до сестри в Югославію, а в Києві перебуватиме в готелі «Україна». Щодо виїзду в Югославію, то, на думку Стернюка, це була свого роду «висилка», яка не дасть змоги повернутися назад. Агент зауважила Стернюку, що В. Величковський з Югославії може поїхати до Рима, на що Стернюк відповів: «Пощо він туди поїде, кому

⁹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 202.

ВІСЬОКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ
Івано-Франківської міської Ради
депутатів трудящих
Івано-Франківської області

БЮРО ЗАПИСУ АКТИВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАНУ

21. 01. 72
№ 48

ДОВІДКА
Дана гр. Величковському
Василью Владимировичу
про те, що актового запису про
родину
за 1903 рік
по гр. Станислав
нема. Перевірено за 1903 рік по Ів-Франківському
бюро ЗАГС.
Довідка дана для пред'явлення в
бюро ЗАГС
області
для відновлення актового запису.
М. П.
Зав. районним бюро ЗАГС
Ів-Франківськ. обл. друк., XII-66 р., з. 6556, т. 15 000

Довідка ЗАГС, видана В. Величковському. 21.01.1972 р.

він там потрібен, він нічого не зможе зробити». У «Ніні» склалося враження, що Стернюк глибоко переживав всі ці події, шкодував, «що ще один від нас поїде», в розмові був задуманий, руки тремтіли¹⁰⁰.

Перебування В. Величковського у Києві 25-27 січня 1972 р. так само докладно зафіксоване чекістами у довідці від 28 січня 1972 р., складеній його постійним куратором — начальником 5 відділу КГБ УРСР полковником Секаревим¹⁰¹. Крім того, чекісти організували підслуховування у номері В. Величковського, і всі його розмови з відвідувачами були зафіксовані на плівках, які згодом були відображені у документах («сводках по об'єкту») від 25, 26 і 27 січня 1972 р.¹⁰². З цього видно, що чекісти організували ретельний нагляд за В. Величковським, відстежували чи не кожне його слово, вжили заходів, щоб він не мав можливості діяти самостійно.

¹⁰⁰ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 202.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 136—140.

¹⁰² Там само. — Арк. 144—160, 161—174, 175—176, 177—180, 181, 182—187.

В документах зазначено, що після прибуття з Перевальська згідно з вказівкою керівництва КГБ УРСР від «Римського» (оперативний псевдонім В. Величковського) було отримано нову заяву на адресу уряду УРСР. У порівнянні з тією, що була написана в Перевальську, нова заява містила більш чіткі формулювання про «відданість» В. Величковського Радянському уряду і про «бажання допомоги компетентним органам в роботі проти ворогів СССР». На критичні зауваження він відреагував спокійно, текст заяви В. Величковський буцімто написав без всілякого тиску з боку оперативників. Ось текст цієї заяви: «Урядові Української радянської Соціалістичної Республіки. Я, Величковський Василь Володимирович, громадянин СССР, виїжджаючи за межі Радянського Союзу, обіцяю бути лояльним до нашої Радянської держави, не допускати жодних дій, котрі наносили б шкоду моїй соціалістичній батьківщині ні усно, ні письменно. Я цілком добровільно бажаю оказувати поміч компетентним органам в роботі проти ворогів нашої держави в кожному місці, де б я не знаходився. Висловлюю щирю подяку і відданість радянському уряду за те, що мені дозволено виїхати в іншу державу із СССР, громадянином якої я залишаюсь. 25 січня 1972 р.»¹⁰³.

Секарев зазначив, що В. Величковський багато разів висловлював вдячність уряду за дозвіл виїхати з СССР і обіцяв «поводитися за кордоном, як радянський громадянин». Власне, а що ж іще йому залишалося робити в таких умовах? Крім того, він дякував оперативному працівнику КГБ (мабуть, тому-ж таки Секареву) за допомогу та піклування про нього.

В аеропорту «Бориспіль» 27 січня В. Величковський висловив побажання зробити щось приємне оперативнику, який його проводжав. «Чи можна буде прислати вам який-небудь сувенір?» — запитав він¹⁰⁴. Оперативник подякував і просив нічого не прислати, але зазначив, що якщо В. Величковський справді хоче добра йому і СССР, то нехай у своїх діях і виступах за кордоном не виходить за межі свого ж зобов'язання як громадянина СССР. «Постараюсь, постараюсь», — запевнив В. Величковський.

¹⁰³ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 141, пакет.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 136—140.

У відповідь на одне з таких запевнень оперативний працівник 25 січня 1972 р. висловив претензію В. Величковському: мовляв, він навіть зараз не повністю відвертий, уникає розмов навіть про другорядні теми щодо діяльності УГКЦ, наприклад, не каже, коли його висвятили у єпископи. В. Величковський у відповідь сказав: «О, це зовсім не другорядне питання, але я вам зараз розповім. Єпископом я став в 1963 р., висвячував мене Й. Сліпий перед від'їздом в Італію, а рішення Ватикану з цього питання привіз кардинал Віллібранс, який приїжджав за Сліпим»¹⁰⁵.

Секарева також зацікавило, чому у Київ до В. Величковського не приїхав Курчаба. «Він боїться, як і Стернюк. Вони впевнені, що мене спеціально не пускають у Львів, і тому не хочуть ризикувати», — відповів В. Величковський¹⁰⁶. На наполягання оперативників, В. Величковський послав у Львів телеграму, щоб Курчаба приїхав, але той так і не з'явився. Зате несподівано для чекістів в номері з'явився священник Є. Смаль, який самостійно розшукав В. Величковського в готелі «Україна», і кілька хвилин переговорив з ним, поки Секарев і його підлеглі не «попросили» його піти (про це докладно розповімо нижче).

У розмовах 26 січня 1972 р. В. Величковський був більш відвертим з чекістами. Він визнав, що зв'язок між священниками підпільної УГКЦ та Ватиканом підтримувався через іноземців-туристів, які відвідували Львів. Однак прізвищ їхніх він не назвав, повідомивши, що до нього їх просто приводили, причому задовго до арешту 1969 р.

Щодо свого спадкоємця на посаді керівника підпільної УГКЦ в Україні В. Величковський дав зрозуміти, що ним залишився В. Стернюк. Особливо охоче він розповів про працю греко-католиків щодо «перетягування» православних на позиції католицизму. Він прямо і навіть з гордістю зазначив, що, на його думку, майже всі православні священники в західних областях УРСР стали прихованими греко-католиками. Вони очолювали православні приходи, але під час богослужінь не згадували патріарха Московського Пімена, а лише Папу Римського, що дуже подобалося місцевим людям.

¹⁰⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 136—140.

¹⁰⁶ Там само.

В порядку уточнення Секарев поцікавився, а чи не перебільшує В. Величковський успіхи уніатів? На це він отримав відповідь, що приховано підтримували УГКЦ лише ті люди, з ким проводилась відповідна робота. На зауваження Секарева, що це, мабуть, люди старшого віку, які були священиками до 1946 р., а молоді після закінчення православних шкіл та духовних семінарій будуть вірні православ'ю, В. Величковський відповів: «Помиляєтесь, саме молодь швидше йде до нас»¹⁰⁷.

Щодо єдиного обліку всіх вірних, в тому числі тих, які перешли з православ'я до греко-католиків, то В. Величковський зазначив, що такого немає: «щоб дані не потрапили до Вас, але в єпархіях ті, кому треба, знають»¹⁰⁸.

Секарев поцікавився, а чи не «перетягли» уніати на свій бік православних архієреїв Миколу, Йосипа та Григорія, які керували діяльністю РПЦ в Західних областях України. В. Величковський відповів, що з ними все було б важче. За його словами, митрополит Львівський Микола ніякої шкоди греко-католикам не вчинив, проти них не виступав, хоча мав для цього значні можливості. Щодо архієпископів Йосипа (Івано-Франківськ) та Григорія (Закарпаття), то їх він назвав аморальними людьми, які, на його думку, можуть перебувати серед священиків лише в РПЦ.

У розмовах В. Величковський сам порушив тему щодо способу зв'язків з співробітниками КГБ, запропонувавши для цього м. Варшаву, куди він міг би приїхати. Крім того, він наполегливо добивався адреси Секарева, щоб можна було надсилати листи з інформацією про своє перебування за кордоном. Звісно, що ніякої адреси названо не було, зате Секарев запропонував надсилати листи на ім'я домогосподарки Шевчук Анни Андріївни (м. Львів, вул. Б. Хмельницького, б. 87. кв. 11), а оперативні працівники будуть до неї періодично заходити. Було домовлено, що свої листи В. Величковський буде помічати хрестиком на конверті, і Шевчук не стане їх відкривати. Секарев висловив В. Величковському побажання, щоб той у листах не розкривав своє «співробітництво» з КГБ УРСР, щоб про це не дізналися сторонні люди.

¹⁰⁷ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 136—140.

¹⁰⁸ Там само.

За результатами розмов у Секарева склалось враження, що В. Величковський недаремно погодився «співпрацювати» з КГБ УРСР. Очевидно, він розглядав таку «співпрацю» як передумову для нормалізації відносин УГКЦ з радянською владою, і цю думку неодноразово висловлював вголос. Крім того, В. Величковський наполягав на можливості свого повернення в СРСР після зустрічі з Й. Сліпим, а співпрацю з КГБ розглядав як запоруку недопущення кримінального переслідування вірних УГКЦ, які діяли нелегально в Західній Україні.

В кінці документа Секарев запропонував продовжити роботу з В. Величковським як з агентом КГБ УРСР для отримання необхідної інформації про діяльність зарубіжних католицьких центрів або компрометації його перед керівництвом Ватикану; вжити всіх необхідних заходів, щоб не допустити повернення В. Величковського в СРСР¹⁰⁹. Як показали подальші події, ніякої співпраці КГБ з Величковським після його виїзду за кордон не було.

Стисла інформація про підготовку, умови і подробиці виїзду В. Величковського за кордон також збереглася у чекістських звітах. 28 січня 1972 р. Голова КГБ УРСР генерал-полковник В. Федорчук надіслав про це шифротелеграму № 55168 на ім'я начальника 5 управління КГБ СРСР генерал-майора Ф. Бобкова¹¹⁰. В доповнення до цього листа 1 лютого 1972 р. заступник начальника 5 управління КГБ УРСР полковник Бейкул надіслав начальнику 5 управління КГБ СРСР Ф. Бобкову довідку про розмови Секарева з В. Величковським, зобов'язання В. Величковського перед органами КГБ, його фотографії. В листі зазначено, що після від'їзду В. Величковського КГБ УРСР намагатиметься активізувати роботу з просування своєї агентури в керівництво підпільної УГКЦ, зокрема агентів «Сова» та «Подольський». Крім того, планувалося залучити до співпраці і інших єпископів, а у разі їх «ворожих дій» — здійснити заходи, які могли б їх скомпрометувати¹¹¹.

Про те, як відреагував керівник підпільної УГКЦ Стернюк на виїзд В. Величковського за кордон, свідчить повідомлення заступника начальника УКГБ по Львівській області Андрієнка № 50144

¹⁰⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 137—140.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 191.

¹¹¹ Там само. 192—193.

від 8 лютого 1972 р.¹¹² У ньому зазначено, що агент УКГБ «Правдива» мала зустріч з наступником В. Величковського — єпископом В. Стернюком (чекісти надали йому оперативний псевдонім «Ескулап»). Стернюк розповів, що уніати отримали листи В. Величковського з запрошенням Курчабі і Шевчук зустрітися у Києві. Ці листи йому не сподобались, бо були, за його словами, «надто радісними», а особливо насторожило те, що В. Величковський опинився на волі на кілька днів раніше від 27 січня — дати закінчення строку покарання. Саме тому Курчаба не поїхав на зустріч.

Окрім того, після повернення з Києва А. Шевчук мала зустріч зі В. Стернюком та розповіла йому подробиці про зустріч з В. Величковським. Вона у присутності чекістів повідомила В. Величковському, що Курчаба не приїхав у Київ через хворобу, а на вухо йому шепнула, що побоявся. Шевчук була дуже здивована поведінкою В. Величковського: під час зустрічі він представив їй співробітника КГБ як «свого кращого друга», говорив в його присутності такі речі, які вона ніколи не чула від нього і не могла б про таке навіть подумати (на жаль, в документі не вказано, що саме). В. Величковському і А. Шевчук в Києві була надана машина, їх проживання і харчування в готелі оплачувалося. За спостереженнями А. Шевчук, В. Величковський постарів, і вона повідомила агенту, що «він став дряхлим і навіть схильним до обговорення дрібниць». Розповіла, що він забрав з колонії непотрібні речі, продукти, брудну білизну, і частину з цих речей передав їй, а децю повіз з собою в Югославію.

Шевчук запитала В. Величковського, чому він погодився поїхати у Югославію. На це він відповів, що його сестра дуже старалася забрати його до себе, а радянський уряд не заперечував проти цієї пропозиції. Зважаючи на це, А. Шевчук дійшла до думки, що Величковський в СРСР не повернеться. Їй навіть здалось, і вона розповіла про це агенту, що він став «неповна розуму».

Між тим, поведінка В. Величковського мала свої пояснення. В. Стернюка сильно схвилювало, що В. Величковський мав звільнитися з колонії 27 січня 1972 р., але в цей же день виїхав в Югославію. Раніше він обіцяв попередити про свої плани, але ніякої

¹¹² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 194—196.

інформації В. Стернюк не отримав. Саме тому він запідозрив, що у колонії В. Величковському ввели щось в організм з метою послаблення розуму та сили волі. Коли агент «Правдивая» запитала, чи Стернюку щось відомо про наміри В. Величковського їхати в Рим, той відповів, що В. Величковський дуже слабкий і мабуть довго не проживе. Взагалі Стернюк висловив невдоволення від'їздом В. Величковського: на його думку, не слід було єпископу їхати, краще було залишитися на місці; від'їзд В. Величковського послабив УГКЦ в Україні.

Прочитавши це повідомлення, Голова КГБ УРСР В. Федорчук наказав доповісти про нього в КГБ ССРСР у Москву. Це зробив заступник начальника 5 управління КГБ УРСР полковник Бейкул 17 лютого 1972 р. листом № 5/4/1218¹¹³.

Між тим, чекісти продовжували систематизувати інформацію про реагування вірних підпільної УГКЦ на виїзд В. Величковського. 12 лютого 1972 р. начальник УКГБ по Львівській області генерал-майор М. Полудень повідомив КГБ УРСР шифротелеграмою № 50168, що 11 лютого агент УКГБ «Тихий» мав зустріч з колишнім ректором уніатської семінарії Іваном Чорняком, і дізнався від нього подробиці про обставини виїзду в Югославію В. Величковського та дії у зв'язку з цим духовенства УГКЦ¹¹⁴. Згодом з Києва до Львова було надіслано і агентурне донесення «Тихого», завірене начальником 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області капітаном Б. Романовим¹¹⁵. За словами Черняка, А. Шевчук одразу ж повідомила В. Стернюка про звільнення В. Величковського та його запланований виїзд в Югославію. Стернюк направив з нею до Києва священика Є. Смалю, якому дав якісь доручення, що їх В. Величковський мав передати після виїзду з ССРСР кардиналу Й. Сліпому та Папі Римському. Смалю самостійно приїхав до Києва, розшукав готель «Україна», зустрівся з В. Величковським у його готельному номері і хотів усно повідомити про доручення В. Стернюка. Але В. Величковський зробив йому знак рукою нічого не говорити, підозрюючи про наявність підслуховуючої техніки. Тоді Смалю

¹¹³ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 197—198.

¹¹⁴ Там само. — Арк. 199—201.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 211—213.

виклав прохання Стернюка на папері, але багато написати не встиг, оскільки за кілька хвилин в номер зайшли співробітники КГБ і запитали, звідки він взявся. Смаль відповів, що приїхав попрощатись з В. Величковським, тоді співробітники КГБ запропонували йому швидко попрощатись з В. Величковським та повертатися у Львів.

В. Величковський встиг повідомити Смалю, що в колонії тримався достойно, вірних не видавав. Також повідомив про розмови з ним в колонії співробітників КГБ, і що про ці переговори має намір розповісти Й. Сліпому та Папі Римському. Однак про зміст цих розмов В. Величковський нічого не повідомив, сказав лише, що планує повернутися у Львів приблизно через півроку. На думку Івана Чорняка, було цілком можливо, що після свого 80-ліття (17.02.1972) Й. Сліпий міг би зробити В. Величковського своїм наступником. Показово, що після прибуття в Югославію В. Величковський телеграмою повідомив священників УГКЦ про свій успішний приліт.

Чекісти зазначали, що УКГБ по Львівській області обов'язково поінформує про всі зазначені факти КГБ ССРСР поштою, а також продовжуватиме стеження за реагуваннями вірних підпільної УГКЦ на звільнення та виїзд В. Величковського. Цікаво, що агент «Тихий» за завданням чекістів повинен був не лише стежити за реагуваннями вірних УГКЦ на зміни у долі В. Величковського, а й на їхнє реагування на оперативні заходи КГБ у справі «Блок» (арешт на початку 1972 р. відомих українських культурних діячів і дисидентів, серед яких було багато львів'ян).

Тим часом, виїзд В. Величковського з ССРСР отримав широкий резонанс в закордонній пресі. 13 лютого 1972 р. газета «Шлях Перемоги» опублікувала замітку «Радісна вістка з України». В ній зазначено, що «большевицькі окупанти мали звільнити з тюрми Архієпископа УКЦ Кир Василя Величковського. 28 січня ц. р. мав Владика виїхати з Києва через Югославію — до Риму. Без сумніву, москалів змусив до цього могутній голос протесту всієї української волелюбної християнської еміграції, заходами нашого Верховного Архієпископа та, правдоподібно, інтервенції Ватикану. Ця радісна вістка, це дальший доказ незламного і переможного наступу українців християн у боротьбі з комуно-російськими

Справка:

Дана Величковському Василью
Владимирову, 1903 года
рождения, в том, что он
действительно болен
атеросклерозом, атероскле-
ротическими кардиоскле-
розом с мерцательной
аритмией и артр. сер-
д. II "Б" степени.

В августе сентября 1972 года
и январе 1972 года находился
на стационаре.

По состоянию здоровья
является инвалидом
II (второй) группы.

24/1/72.

Иванов
- /Гоголь, д.с.

Медицина довідка про стан здоров'я В. Величковського, видана після
закінчення строку ув'язнення. 24.01.1972 р.

УССР
Министерство
охраны общественного порядка

Формы «Б-Ил»
Видом на жительство не является

Воскресенский
Василий
Васильевич
27. января 1903

СПРАВКА

Серия АБ № 053967 *

Выдана гражданину (ке) Воскресенский
Василий
Васильевич
Год рождения 1903 национальность Украинец
Уроженцу (ке) село Иванки
Львовской области

Осужденному (ой) Львовский
судом
24. сентября
УК УССР к 3 годам лишения свободы
, имеющему (ей) в прошлом судимости

в том, что он (а)
отбывал (а) наказание в местах лишения свободы, МООП с
27. января 1963 г. по 27. января 1962 г.
откуда освобожден (а) по статье 70 УК
Украины.

Начальник областного управления
Министерства
внутренних дел
УССР

Подпись _____
(подпись)
Начальник областного управления
Министерства
внутренних дел
УССР

Подпись _____
(подпись)

Следует к месту жительства г.р. Лобов н.п.
Россосединича Н.П., село
 (район, область)
 Выдан билет на проезд до ст. _____ железной
 дороги или деньги на билет в пути _____
 (пронисью)
 Выдано денег на питание в пути _____
 Выдано личных денег в сумме Двадцать пять руб.
 (Сумма прописью)
 Прочие выдачи _____ (сумма прописью) 88 руб.

Сведения о наличии исполнительных листов

№ п.п.	Исполнение суда по исполнительным листам или выдан лист	Содержание выдачи по исполнительным листам (суд)	Выдано (или, по исполнительным листам, организациям (консульт. но) и его адрес	Получено или по решению суда	Ис- полнено
				руб. коп.	руб. коп.
1.	Иссл. лист на № 176 от 12/10-19. Ревовский Валерий		Орлом государств. ИД.	150.	150.
	Иссл. лист регистрации Лобов				

Главный бухгалтер Овси
 Подпись освобожденного И.Д.

Довідки про звільнення В. Величковського з колонії. 1972 р.

безбожниками. Слава нашому безстрашному провідникові каткомбної Церкви»¹¹⁶.

3 березня 1972 р. начальник служби «Р» КГБ УРСР полковник-інженер Танкаєв листом № 17/3 — 197 поінформував начальника 5 управління КГБ УРСР полковника Каллаша, що 25—26 лютого 1972 р. іноземні радіостанції повідомили про приїзд В. Величковського до Риму. Зокрема, у програмі «Новини дня» від 05.00 до 06.00 на радіо «Голос Америки» було передано інформацію, що у Ватикан прибув з СРСР архієпископ Василь Величковський, який був засуджений до 3 років позбавлення волі в СРСР. Радіослухачам було повідомлено подробиці про звільнення В. Величковського, а також те, що у Рим він приїхав як гість кардинала Й. Сліпо-

¹¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 203.

го, відвідавши по дорозі в Загребі свою сестру. Цю ж інформацію було повторено в радіопередачах від 18.00 до 19.00.

Чекістам вдалося записати зміст радіопередачі «Міжнародні новини», що транслиювалася на радіостанції «Свобода» 25 лютого 1972 р. від 21.00 до 24.00: «Архiepіскоп української католицької церкви Василь Величковський прибув до Ватикану як гість голови української католицької церкви кардинала Йосипа Сліпого-Коберницького. Архiepіскоп Величковський перебув 13 років у таборах і тюрмах Радянського Союзу. Уперше його заарештовано у Львові 46 року. Тоді його засудили до 10 років примусової праці. 56 року, після звільнення, Василеві Величковському (тоді ще священникові) не дозволено займатися церковною діяльністю. Як відомо, 47 року українську греко-католицьку Церкву в Радянському Союзі заборонили. 69 року архiepіскапа Величковського знову заарештували за звинуваченням у поширюванні релігійних поглядів. У зв'язку із цим його засуджено до трьох років тюремного ув'язнення. Як повідомляє агентство Рейтер, кілька тижнів тому архiepіскапа Величковського звільнили і дозволили виїхати до Югославії відвідати сестру. Зі свого боку кореспондент агентства Юнайтед Прес Інтернешнл, посилаючись на інформації з ватиканських кіл, повідомляє: архiepіскоп Величковський має намір повернутись до Радянського Союзу. Випуск новин читав Юрій Панченко»¹¹⁷.

Подібну інформацію також було передано на радіо з Ватикану, лише з тим доповненням, що В. Величковському начебто було надано сан архiepіскапа¹¹⁸.

Така інформація не була несподіванкою для керівництва КГБ УРСР. Там з самого початку припускали, що В. Величковський з Югославії може перебратися в Італію, Німеччину чи якусь іншу країну. Тепер, коли це сталося, слід було подбати про відстеження діяльності В. Величковського. Все це зумовило пошуківання відомчого листування.

9 березня 1972 р. Голова КГБ УРСР генерал-полковник В. Федорчук відправив в КГБ ССРСР шифротелеграму № 55476 з повідомленням, що, виїхавши у січні 1972 р. з ССРСР, єпископ В. Величковський перебуває у Ватикані як гість кардинала Йосипа Сліпого

¹¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 205.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 204.

та введений в сан архієпископа. Федорчук виокремив той факт, що В. Величковський у свої офіційній заяві пресі повідомив, що у Ватикані перебуватиме недовго і планує повернутись в СРСР. При оформленні виїзних документів В. Величковському в ОВІР УМВД по Львівській області було виготовлено постійний закордонний паспорт, що давало йому змогу перебувати за кордоном необмежений час. Генеральне консульство Югославії в Києві видало йому візу лише до 22 квітня 1972 р., а документи щодо отримання дозволу на постійне проживання в Белграді направило на рішення Міністерства закордонних справ Югославії, звідки інформації про прийняте рішення не було. Зважаючи на це, Федорчук не виключав можливості того, що В. Величковський захоче повернутися в СРСР, а оскільки це, як зазначено в документі, «було би вкрай небажано», пропонував через Міністерство закордонних справ СРСР та можливості ПГУ КГБ СРСР в Югославії та Італії перешкодити В. Величковському повернутись в СРСР¹¹⁹.

12 квітня 1972 р. Голова КГБ УРСР генерал-полковник В. Федорчук направив в ЦК КПУ та Раду Міністрів УРСР (Володимир Шербицькому) спеціальне повідомлення № 332/1, в якому поінформував про приїзд В. Величковського до Ватикану та про те, що ним перед КГБ СРСР поставлено питання про недопущення його повернення в СРСР¹²⁰.

У відповідь на лист В. Федорчука 24 квітня 1972 р. 5 управління КГБ СРСР шифротелеграмою № 70314 повідомило, що про небажаність повернення В. Величковського в СРСР орієнтовані посольства та консульства СРСР в Італії, Югославії, Австрії, Франції, Швейцарії, ФРН, Англії та Канаді, а також резидентури КГБ СРСР в цих країнах. Однак на той час конкретної інформації про наміри В. Величковського повернутися так і не було отримано¹²¹.

Щоб контролювати діяльність В. Величковського, 10 березня 1972 р. заступник начальника 5 управління КГБ УРСР полковник Бейкул листом № 5/4/1792 запропонував начальнику служби «Р» КГБ УРСР інженеру-підполковнику Танкаєву до 1 червня 1972 р. взяти на контроль передачі закордонних радіостанцій і виокрем-

¹¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 208—209.

¹²⁰ Там само. — Арк. 253—254.

¹²¹ Там само. — Арк. 209.

лювати інформацію про перебування у Ватикані В. Величковського¹²².

В подальшому співробітники КГБ УРСР та УКГБ по Львівській області продовжували відстежувати діяльність В. Величковського та реагування на неї в середовищі вірних підпільної УГКЦ. 29 березня 1972 р. агент «Тихий» доповів начальнику 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області капітану Романову, що колишній ректор духовної семінарії УГКЦ І. Чорняк мав з ним розмову і висловив думку, що кардинал Й. Сліпий не надто задоволений з приїзду В. Величковського у Рим, оскільки для справи було б краще йому залишитися в Україні. Звідки у нього така інформація, Чорняк не сказав (можливо, спеціально перевіряв «Тихого», донесе той в КГБ чи ні?). Далі в розмові Чорняк сказав, що йому відомо, як В. Величковський домовлявся з співробітниками КГБ, що через місяць напише листа своїй домашній робітниці Шевчук, після того, як виїде з СРСР. Сама ж домробітниця сказала, що в тому листі він мав інформувати, чи виконує завдання КГБ УРСР за кордоном. Але навіть через два місяці він нічого не написав. Ще «Тихому» вдалося дізнатися про схвальне реагування Чорняка на відкритий лист О. Солженіцина до Патріарха Московського Пімена, де автор закидав Пімену, що той повністю залишив непризволяще свою православну паству в СРСР, а займається лише православними за кордоном, через що в СРСР молодь виростає атеїстичною і без належного релігійного виховання¹²³.

Після отримання повідомлення Романов доручив «Тихому» відстежувати наміри греко-католиків напередодні відзначення Пасхи, а також направив копію інформації «Тихого» в 5 управління КГБ СРСР.

Тим часом почало приносити свої плоди прослуховування співробітниками КГБ УРСР «ворожих радіоголосів». 22 квітня 1972 р. службою «Р» КГБ УРСР було перехоплено передачу радіостанції «Канада» українською мовою від 16.15 до 17.15 на хвилях 11795, 15265, 15320, 17820, 21595 Кгц. У програмі «Хроніка життя українців Канади» повідомлялося, що «владика української католицької церкви Василь Величковський, який місяць тому прибув з

¹²² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 210.

¹²³ Там само. — Арк. 215—216.

Вінніпег величаво вітав Владику В. Величковського

Неділя, 2 липня 1972 року — це пропам'ятний день не тільки для самого Владики Василя Величковського. Тисячні маси вперше побачили живого свідка мучеництва і живучості Української Католицької Церкви, каторжника

гію о годині 12 в полудне в неділю, 2 липня 1972 року відслужив Достойний Гість Кир Василь в асисті наших канадійських українських Владик: Митрополита Кир Максима Германюка, Єпископа Едмонтонського Кир

ві недільної Євангелії про двох біснуватих, з яких Христос вигнав дияволів і загнав їх у стадо свиней. І тепер панує диявол в формі безбожного комунізму на наших Рідних Землях і мучить український нарід, але при-

Після закінчення Торжественної Архирейської Служби Божої, яку відслужив в асисті Владик і священників, Ісповідник Віри Владика Василь Величковський в неділю, 2 липня 1972 р. в Катедральному Храмі св. Володимира й Ольги у Вінніпегу, зроблено це фото на сходах Катедрі. В першому ряді зліва доправа: Лицар Зборовський, Лицар Яківчук, о. проф. М. Вівчар, ЧНІ, о. Крилошанин Семен Іжик, Єпископ Торонто́нський Кир Ісидор Борецький, Митрополит Вінніпегський Кир Максим Германюк, Єпископ Луцький (Україна) Кир Василь Величковський, Єпископ Едмонтонський Кир Ніль Саварин, Лицар Ішак, Лицар Зуляк і о. Роман Кисілевський. В другому ряді зліва доправа: о. Шамбелян Роман Добрянський, о. Шамбелян Степан Семчук, о. Ігумен Мирон Дашук, ЧСВВ, о. Шамбелян Дмитро Шевчук і о. Маріян Бутринський з Чикаго. Третій ряд зліва доправа: о. Ярослав Дибка, ЧНІ, о. Роман Закревський, о. Ярослав Рудачек, о. Іван Кристалович, о. Антін Пакош, о. Володимир Божик, о. Ігумен Л. Міня, ЧНІ, о. Антін Луговий і о. Іван Шолдак. Є вівтарні дружинники, ветерани, діти Марії, Пластуні, Сумівці.

Повідомлення у закордонній пресі про приїзд В. Величковського до Канади. 1972 р.

Радянського Союзу в Рим, повідомив митрополиту української католицької Церкви в Канаді Максиму Германюку, що він має намір з дозволу верховного архієпископа кардинала Йосипа Сліпого відвідати Канаду. Про перебування Василя Величковського в Канаді поінформуюмо окремо. Інформацію про приїзд архієпископа Василя Величковського передало представництво Максима Германюка у Вінніпегу. Василь Величковський був в'язнем радянських тюрем та концтаборів. Його звільнили з ув'язнення в кінці січня цього року, і після цього він прибув до Риму і є гостем верховного архієпископа кардинала Йосипа Сліпого»¹²⁴.

Інформація про наміри В. Величковського відвідати Канаду дуже швидко підтвердилася агентами КГБ у Львові. 27 квітня 1972 р. начальник УКГБ до Львівській області генерал-майор М. Полудень повідомив заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Трояна, що, за даними агентури УКГБ, серед місцевих вірних УГКЦ активно поширюється інформація про «розумову недієздатність» єпископа В. Величковського та його співпрацю з КГБ УРСР¹²⁵. Причиною для таких чуток стали дані, які розповіла колишня домробітниця В. Величковського А. Шевчук. Саме від неї священники та вірні підпільної УГКЦ дізналися про фізичне виснаження В. Величковського після ув'язнення, а також про той факт, що перед виїздом до Югославії В. Величковський у Києві зустрічався зі співробітниками КГБ, домовившись підтримувати зв'язок через листування на ім'я Шевчук. Ця інформація була сприйнята частиною вірних з великою підозрою. Особливо поширювали інформацію про психічні розлади В. Величковського монахи-василіани, які й раніше ставилися до нього без особливої приязності.

У бесіді з агентом «Радуга» підпільна ігуменя монахинь-студіток Олена Вітер розповіла, що на початку квітня 1972 р. одна з вірних УГКЦ в Тернопільській області отримала від В. Величковського листа. У ньому він повідомив, що Папа Римський кілька разів відмовився з ним зустрітись. На думку Вітер, таке ставлення було зумовлено тим, що В. Величковського запідозрили у співпраці з КГБ. З особливою недовірою до його приїзду у Рим по-

¹²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 217.

¹²⁵ Там само. — Арк. 218—219.

ставилися монахи-василіани, на думку яких виїзд з СРСР став можливим лише після того, як В. Величковський дав згоду на співпрацю з КГБ УРСР.

За повідомленням агента «Тихого», доктор теології Іванців з Канади листом від 28 березня 1972 р. повідомив священників підпільної УГКЦ (у завуальованій словесній формі), що В. Величковський у найближчий час має намір переїхати на проживання в один з монастирів ордену редemptористів в Канаді, що означало б кінець його духовної кар'єри.

Всі матеріали з цього питання, а саме прислані зі Львова донесення агентів «Тихого», «Радуги» та «Подольського», доповідалися начальнику 5 управління КГБ УРСР полковнику Л. Каллашу та заступнику Голови КГБ УРСР генерал-майору Трояну¹²⁶. До роботи з агентурою були залучені начальник 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області капітан Романов, оперуповноважений 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області лейтенант Шаповал і заступник начальника 5 відділу УКГБ по Львівській області підполковник О. Гнап. Цікаво, що з агентом «Подольським» співробітники КГБ зустрічалися в найкращому львівському готелі «Інтурист» (нині — готель «Жорж»).

1 червня 1972 р. начальник УКГБ по Львівській області генерал-майор М. Полудень шифротелеграмою № 50578 поінформував заступника Голови КГБ УРСР генерал-майора Трояна про те, що агенту УКГБ «Радуга» вдалося отримати від близької знайомої В. Величковського Іванни Ситко цікаву інформацію¹²⁷. За словами Ситко, В. Величковський прислав у Львів комусь з вірних листа, в якому повідомив, що побував на прийомі у Папи Римського, після чого має намір виїхати до Канади у розпорядження митрополита Германюка. У листі також висловлювалися скарги на монахів-василіан, які не погоджувалися з діяльністю В. Величковського і намагалися очорнити його. За словами І. Ситко, В. Величковський спочатку надіслав лист у Белград до сестри, а вже вона переслала його у Львів. Чекістів найбільше схвилювало те, що службою «ПК» (поштового контролю) цей випадок зафіксовано не було.

¹²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 219, 220, 221—222, 223—225, 226—227.

¹²⁷ Там само. — Арк. 228.

Водночас агент «Тихий» отримав інформацію від священника Ріпещького з Польської Народної Республіки, що В. Величковський виїхав з Рима в Канаду в один з монастирів ордену редemptористів, скоріше за все для того, щоб залишитися там назавжди і не повертатися в СРСР¹²⁸. Прочитавши цю інформацію, заступник Голови КГБ СРСР Троян 2 червня 1972 р. написав резолюцію начальнику 5 управління КГБ УРСР Л. Каллашу: «Доложите 5 управленію КГБ СРСР. Исползовать для компрометации и внешения раскола в среду униатов»¹²⁹. В той же день інформація була направлена в Москву на ім'я заступника начальника 5 управління КГБ СРСР генерал-майора Серьогіна.

Досить швидко чекісти дізналися, де саме перебуває В. Величковський в Канаді. 9 червня 1972 р. заступник начальника УКГБ по Львівській області Андрієнко шифротелеграмою № 50611 поінформував начальника 5 управління КГБ УРСР полковника Л. Каллаша, що, за даними агента УКГБ «Подольського», В. Величковський перебуває у монастирі редemptористів у м. Торонто (Канада). Причому за інформацією агента, В. Величковський був відправлений у монастир Йосипом Сліпим за те, що перебуваючи в СРСР, подав у Ватикан необ'єктивну інформацію про становище уніатів в УРСР і сприяв інтригам між монахами василіанами та редemptористами, чим приніс шкоду підпільній УГКЦ¹³⁰. Голова КГБ УРСР В. Федорчук дав завдання перевірити цю інформацію, після чого поінформувати всі інстанції.

До речі, у роботі співробітників КГБ з агентом «Подольським» склалася неоднозначна і досить-таки типова ситуація. У агентурній замітці про зустріч з ним оперуповноваженого 4 відділення 5 відділу УКГБ по Львівській області лейтенанта Шаповала від 5 червня 1972 р. зазначено, що «Подольський» їздив в м. Фрунзе (Киргизька ССР) до римо-католицького священника Келлера на 50-ліття його рукоположення, відвідав українських греко-католицьких священників в м. Караганді (Казахська ССР), але при цьому не надав співробітникам КГБ жодної цікавої чи важливої інформації. Начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковник

¹²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 231–232.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само. — Арк. 229.

Секарев 26 червня 1972 р. наклав на документі таку резолюцію: ««Подольский» фактически с нами не работает, ценной информации от него не поступает. А свои униатские дела ведет успешно, разъезжает по всей стране и пр. Надо его на чем-то поймать»¹³¹. З цього можна зробити висновок, що агенти КГБ, яких вербували зі священників, також не збиралися бути дуже відвертими, і при першій-ліпшій нагоді намагалися взагалі уникнути співпраці з КГБ.

Наступна цікава інформація про перебування В. Величковського у Римі була отримана співробітниками КГБ УРСР від агента МВД Польської Народної Республіки «Квятинського», який 18—19 червня 1972 р. перебував у м. Києві, де з ним зустрілися начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковник Секарев та старший оперуповноважений цього відділу майор М. Серкін. Результати зустрічі відображені 30 червня 1972 р. у складеній ними довідці¹³².

В документі зазначено, що агент «Квятинський» (справжнє ім'я не вказано, зазначено лише, що він «католицький авторитет») був направлений в Київ за домовленістю між КГБ УРСР та МВД ПНР. Під час зустрічей «Квятинський» розповів, що за завданням керівництва МВД ПНР періодично виїжджав до Ватикану, і останній раз там перебував в березні 1972 р. У Ватикані «Квятинський» був знайомий з багатьма впливовими діячами, такими, як Йосип Сліпий, Микола Бучко та іншими. Під час зустрічі з Й. Сліпим він познайомився з В. Величковським, який саме тоді перебував у Римі. З кардиналом Й. Сліпим «Квятинський» був знайомий давно, вони разом навчалися у Інсбруцькому університеті в Австрії. Можливо саме тому їхні зустрічі були постійними, і Й. Сліпий, здавалося, довіряв «Квятинському».

Спостереження «Квятинського» були пізнавальні. За даними цього агента МВД ПНР, Й. Сліпий був переконаним ворогом советської системи, українським націоналістом, що проявлялося в усіх його діях. Сліпий був тісно зв'язаний з багатьма керівниками українських націоналістичних організацій за кордоном, отримував від них значну фінансову та матеріальну допомогу, що дало можливість розпоряджатися значними сумами грошей, які викорис-

¹³¹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 233.

¹³² Там само. — Арк. 234—239.

товувались з метою активізації роботи та популяризації УГКЦ і його особисто. Прикладом можна вважати будівництво та відкриття Українського католицького університету у Римі, собору св. Софії, монастиря студитів, повна реставрація церкви свв. Сергія і Вакха тощо. На думку «Квятинського», який побував в усіх цих будівлях, вони були побудовані та оформлені зі знанням справи, що безумовно справляло належний ідеологічний вплив на всіх відвідувачів, особливо — українських емігрантів.

Хоча Український католицький університет тоді ще не відіграв значної ролі, Й. Сліпий вірив, що в майбутньому йому навіть вдасться досягти всесвітньої слави. Згодом так і сталося.

У неодноразових розмовах з «Квятинським» Й. Сліпий обговорював питання про створення Києво-Галицького греко-католицького патріархату. Й. Сліпий навіть якось сказав, що він вважає це справою всього свого життя. Саме за допомогою цього патріархату він бачив за можливе вирішити подальшу долю України. В цьому його повністю підтримували представники різних українських закордонних політичних партій та громадських організацій, в першу чергу — націоналісти. Однак у 1972 р. офіційний Ватикан все ще не підтримував цю ідею Й. Сліпого, і останньому залишалося лише вірити, що в перспективі його ідея таки переможе і Ватикан в особі Папи Римського її підтримає.

Після синоду єпископів наприкінці 1971 р., коли Й. Сліпий виступив проти СССР і навіть проти позиції Папи, до нього були вжиті певні санкції (заборона їхати у Канаду і т.п.). Все це сильно засмутило Й. Сліпого, про що він відверто повідомив «Квятинського». Останній дізнався, що Й. Сліпий багато написав, але публікував лише матеріали релігійного характеру. Між тим, підготував мемуари про перебування в таборах та тюрмах СССР, які він ще не знав, чи опублікує.

Щодо становища підпільної греко-католицької церкви в УРСР, Й. Сліпий висловив «Квятинському» сильне хвилювання. Він мав певні інформації з цього питання, але не надто точні. Несподіваний виїзд з СССР В. Величковського справив на Й. Сліпого гнітюче враження. «Квятинський» вважав, що після цієї події «він скис». Під час розмов про В. Величковського Й. Сліпий був сильно збуджений, втрачав над собою контроль і навіть кілька разів начебто назвав В. Величковського «дурнем» (тепер вже навряд чи вдасться

дизнатися, як все було неправді, адже агент міг і «прикрасити» свої розповіді).

Під час зустрічі з «Квятинським» В. Величковський справив на нього погане враження, оскільки і фізично, і розумово начебто показав себе «неповноцінною особистістю». Агентові здалось, що він впадав у дитинство, у розмові часто була відсутня логіка, неодноразово під час зустрічі плакав, як дитина (можливо, це стало наслідком можливих оперативних заходів КГБ, в т.ч. лікарських, які послабили сили його волі у тюрмі).

«Квятинський» висловив Секареву та Серкіну свою точку зору, що з усіх заходів проти керівників УТКЦ на Україні найбільш успішним є вислання з ССРСР. Сам факт виїзду єпископа з країни перебування без санкції Ватикану є недопустимим, а в випадку з В. Величковським він ще й болісно вдарив по престижу Й. Сліпого, оскільки у Ватикані на власні очі побачили, хто ж керував церквою в Україні, як він виглядає, як поводить. «Величковський для ССРСР вже не є небезпечним, він труп, і те, що зробили проти нього (дозволили виїхати за кордон) — цього цілком достатньо — вважав «Квятинський»¹³³.

А от щодо Й. Сліпого «Квятинський» дотримувався іншої думки, оскільки останній користувався великою пошаною серед українських емігрантів, був пов'язаний з громадськими організаціями та політичними партіями, проводив активну «антирадянську діяльність», пропагандистську роботу за відновлення незалежності України і діяльності УТКЦ. До його голосу дослухалися практично всі українські емігранти, його виступи поширювали провідні засоби масової інформації в світі. Це, безумовно, наносило значну шкоду іміджу ССРСР в світі.

«Квятинський» добре знав про публікацію в ССРСР та за кордоном компрометуючих матеріалів проти Й. Сліпого, але, на його думку, своєї мети вони не досягали. За твердженнями «Квятинського», у Ватикані та інших країнах викривальні статті та фотоматеріали не брали до серйозної уваги, оскільки вважали сфальсифікованими советським агітпропом. Секарев та Серкін, звісно, з такою точкою зору не погодились. А агент «Квятинський» запропонував провести ще кілька таких акцій, як з В. Величковським,

¹³³ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 234—239.

тобто вислати з СРСР кількох підпільних єпископів УГКЦ, щоб у Ватикані побачили падіння впливу Й. Сліпого на церковні справи в Україні. Такі дії були б тим більше актуальні, бо, на думку «Квятинського», папа Павло VI утримував лінію на зближення з СРСР та Російською православною церквою, разом з керівниками держсекретаріату Ватикану дотримувався поміркованої політики, припинив антирадянські виступи, що мали місце раніше, хоча і активізував релігійну пропаганду мовами різних народів СРСР (поширював поштою листівки, релігійну літературу, сприяв радіопередачам і т.п.). Через це Й. Сліпий і інші прихильники більш активної антирадянської роботи залишилися у меншості і не відображали загальну політику Ватикану.

На знак дружньої допомоги агент «Квятинський» з'їздив до Львова, де мав зустріч зі Стернюком та іншими вірними підпільної УГКЦ, про що надав окремі доповіді КГБ УРСР (на жаль, вони не збереглися).

Певні суперечності та розбіжності між Й. Сліпим та іншими єпископами справді були. Зокрема, член синоду УГКЦ у Ватикані Андрій Сапеляк вважав, що єпископи не повинні втручатися в політику, з чим не погоджувався Й. Сліпий. Про це агентам КГБ вдалося винюхати у сестри А. Сапеляка Марії¹³⁴. Але це не могло вплинути на спільну позицію більшості української діаспори і вірних, яка полягала у необхідності відновлення незалежності України та встановлення свободи віросповідання.

23 червня 1972 р. агент УКГБ по Львівській області «Сидоров» повідомив, що мав розмову зі священником Артемієм Цегельським. Останній розповів йому про те, що днями у Ватикані відбувся собор українських владик УГКЦ, який, з одного боку, констатував важке становище вірних в Україні, а з іншого — позитивну тенденцію до об'єднання серед владик-українців у вільному світі. В цьому соборі брав участь і В. Величковський, який перед тим мав зустрічі з Й. Сліпим і був на неофіційному прийомі у Папи Римського Павла VI¹³⁵.

Наступна інформація, зібрана співробітниками КГБ УРСР, стосується вже перебування В. Величковського в Канаді. 4 серпня

¹³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 241.

¹³⁵ Там само. — Арк. 243—245.

1972 р. начальник управління КГБ по Тернопільській області полковник Гнатюк листом № 5/3-4881 повідомив начальника 5 управління КГБ УРСР полковника Л. Каллаша про те, що з Канади повернувся агент УКГБ «Борис». Під час перебування 2 липня 1972 р. у м. Вінніпег у греко-католицькому храмі «Борис» мав змогу побачити велелюдну урочисту зустріч українцями-емігрантами єпископа В. Величковського. Іконостас собору був прикрашений синьо-жовтими прапорами та тризубами, біля нього стояла почесна варта з учасників молодіжних організацій — хлопців і дівчат, одягнених в однакову форму. Після Служби Божої духовенство представило зібранню В. Величковського, розповівши його коротку біографію. Далі виступив сам В. Величковський, повідомивши про свої два ув'язнення в радянських таборах, знущання та тортури над ним в тюрмах та колоніях. Свій виступ він промовляв з сльозами на очах, повідомивши, що тюрми підірвали його здоров'я. За словами «Бориса», в кінці виступу В. Величковський сказав: «Недалеко вже той час, коли народи світу будуть звільнені від комунізму», а потім закликав весь народ Канади надати допомогу в боротьбі проти влади сатани, яка завоювала український народ¹³⁶. Звісно, такі висловлювання були розцінені співробітниками КГБ УРСР як «антирадянські» та «наклепницькі», а начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР Секарев розпорядився дістати діаспорну пресу з цими виступами В. Величковського¹³⁷.

Справді, через певний час чекістам вдалося розшукати публікації в канадській пресі про події 2 липня 1972 р., які згодом були підшиті у справі в окремому пакеті¹³⁸. Зокрема, у статті «Вінніпег величаво вітав Владику В. Величковського» зазначалося: «Неділя, 2 липня 1972 року — це пропам'ятний день не тільки для самого Владики Василя Величковського. Тисячні маси вперше побачили живого свідка мучеництва і живучості Української Католицької Церкви».

Подібна інформація надходила з радіопередач, які постійно перехоплювала служба «З» КГБ УРСР. Зокрема, 19 серпня 1972 р. на радіо «Канада» українською мовою на хвилях 11795, 15320, 17820 та 21595 Кгц від 16.45 до 17.15 в програмі «Хроніка жит-

¹³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 246—247.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само. — Арк. 248, пакет.

тя українців» було передано повідомлення про те, що «єпископ Української Католицької Церкви владика Василь Величковський, який недавно прибув в гості до митрополита Максима Германюка у Вінніпег, виїхав у м. Міннеаполіс (США), щоб взяти участь у висвяченні побудованої нової церкви святого Костянтина в Міннеаполісі, яке відбудеться завтра, 20 серпня. Після Служби Божої та церемоніалу посвячення Божого Храму вірні Української Католицької Церкви Міннеаполіса і з сусіднього міста Сент-Пол влаштують велику трапезу-бенкет на честь владика В. Величковського — сповідника Віри Христової, страждальця, духовні сили якого не зламали довгорічні скитання в радянських тюрмах і засланнях. Владика В. Величковський затримається на певний час в Міннеаполісі і в місті Сент-Пол, де він відвідає українські поселення в цьому районі США. Між тим в Торонто повідомляють, що владика Величковський дав свою згоду взяти участь в 6 конгресі українців-католиків торонтської єпархії, який відбудеться в одному з торонтських готелів від 3 до 5 листопада цього року»¹³⁹.

Саме після того, як інформація про виступи В. Величковського підтвердилась, органи КГБ вирішили завести на нього окрему справу. 3 листопада 1972 р. старший оперуповноважений 5 відділу КГБ УРСР майор Серкін підготував постанову про заведення оперативної підбірки на В. Величковського як такого, що «брав участь в антисоветських акціях та ідеологічних диверсіях проти СССР»¹⁴⁰. Документ затвердив начальник 4 відділу 5 управління КГБ УРСР полковник Секарев.

8 грудня 1972 р. старший оперуповноважений 4 відділу 5 управління КГБ УРСР майор Серкін підготував довідку, що 21 жовтня 1972 р. газета «Гомін України» вмістила повідомлення про В. Величковського, який у зв'язку з похилим віком та станом здоров'я мав намір відійти на відпочинок та оселитися в Канаді — Йорктоні або Вінніпегу¹⁴¹.

Цілком очевидно, що таке рішення В. Величковського означало припинення його публічної діяльності, а саме в цьому і був найбільше зацікавлений КГБ УРСР. Після цього інтерес чекістів

¹³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 249.

¹⁴⁰ Там само. — Арк. 1—2.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 255.

до нього впаав. Далі лише одного разу, 28 березня 1973 р. начальник 4 відділу 5 управління КГБ ССРСР полковник Сєкарев підготував узагальнену довідку про В. Величковського для доповіді заступнику Голови КГБ УРСР С. Крикуну¹⁴².

Оперативна підбірка «Єзуїт» остаточно втратила актуальність для чекістів після смерті В. Величковського 30 червня 1973 р. 11 липня 1973 р. начальник 4 відділу 5 управління КГБ ССРСР полковник Сєкарев затвердив постанову про здачу оперативної підбірки № 521 під кличкою «Єзуїт» на В. Величковського в архів 10 відділу КГБ УРСР¹⁴³. Оскільки сконцентровані у справі матеріали мали оперативну цінність та відображали результати проведених КГБ УРСР заходів щодо керівництва підпільної УТКЦ, Сєкарев постановив залишити справу на постійне зберігання у архіві КГБ, долучивши її до багатотомної агентурної справи «Рифи» на керівництво УТКЦ.

Оперативна підбірка матеріалів КГБ УРСР «Єзуїт» на керівника підпільної УТКЦ В. Величковського є цінним джерелом для вивчення життя і діяльності одного з керівників УТКЦ. Вміщені в ній матеріали дозволяють реконструювати, які саме методи використовували радянські каральні органи проти вірних в Україні, придушуючи тим самим право на вільне віросповідання. Матеріали справи засвідчують, що чекісти після 1946 р. обставили своєю агентурою всіх основних діячів підпільної УТКЦ та були добре обізнані з поточною ситуацією. Показово, що чекісти в Україні постійно координували свою діяльність і звітували про свою роботу в КГБ ССРСР у Москві. Це є свідченням того, наскільки великої уваги органи КГБ ССРСР та КГБ УРСР надавали контролю за діяльністю віруючих, вважаючи їх «антирадянцями», «ненадійним елементом».

З документів про В. Величковського вимальовується портрет глибоко релігійної людини, яка стійко трималася віри, не розуміла радянських цінностей і вважала за необхідне відновити діяльність УТКЦ, припинену в ССРСР у 1946 р. Великою заслугою В. Величковського є те, що він не припиняв своєї діяльності у

¹⁴² ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. С-9113. — Т. 33. — Арк. 256—261.

¹⁴³ Там само. — Арк. 289—290.

найважчих умовах: відправляв служби, перебуваючи в ув'язненні в таборах Воркути, а після звільнення — активно організовував діяльність підпільної УГКЦ в Західній Україні. Після 4 лютого 1963 р. В. Величковський керував підпільною УГКЦ, намагаючись зробити практично неможливе: відновити діяльність церкви і добитися її визнання радянською владою. Саме тому він був таким незручним для комуністичної влади, і його двічі заарештовували та засуджували радянські каральні органи. Саме тому він і відсидів 13 років у радянських тюрмах, таборах, колоніях. Матеріали справи «Єзуїт» дають уявлення про те, як саме діяла підпільна УГКЦ і чому каральним органам СРСР було вкрай важко припинити її діяльність.

КГБ УРСР робив все можливе, щоб зламати силу волі В. Величковського і залучити його до співпраці, сподіваючись з його допомогою паралізувати діяльність підпільної УГКЦ. Чекісти застосовували залякування та обшуки, зрештою — арешт, суд і тюрму. У справі «Єзуїт» докладно описано те, як співробітники КГБ намагалися контролювати діяльність В. Величковського та інших керівників підпільної УГКЦ. Однак успіху чекістам досягти не вдалося. Хоча В. Величковський висловив готовність дати обіцянки КГБ та уряду УРСР та СРСР про співпрацю, однак, як показали подальші події, як тільки опинився за кордоном, на волі, виконувати ці обіцянки не збирався, залишившись вірним своєму народові та Церкві. Таким чином, всі його заяви про готовність співпрацювати були дані під тиском оперативників КГБ, і виконувати їх він не мав наміру.

Судячи з документів, наприкінці життя на поведінку В. Величковського вплинули досить поважний вік, втома, хвороби. Скоріше за все, його силу волі підірвали сумновідомі методи лікування в'язнів в тюрмах СРСР. Отож, саме переслідування з боку каральних органів СРСР стали причиною його передчасної смерті.

Так чи інакше, а діяльність і гідна постава В. Величковського мала вплив не лише на вірних УГКЦ, а й на всіх українців, яким не була байдужою доля України, на всіх, хто прагнув відновити незалежність нашої держави. Переслідування чекістами В. Величковського набуло великого розголосу в українській діаспорі, яка робила все можливе, щоб підтримати його. В. Величковський посів гідне місце серед керівників Української греко-католицької Церк-

ви, нарівні з своїми попередниками А. Шептицьким і Й. Сліпим та наступниками В. Стернюком, М. Любачівським та Л. Гузарем. У 2001 р. В. Величковський беатифікований церквою як священно-мученик.

Сподіваємося, що це дослідження сприятиме дослідникам у подальшому вивченні життя та діяльності одного з керівників УТКЦ Василя Величковського. Адже у його біографії є ще чимало питань, які потребують додаткового дослідження.

Сергій Рябенко

*Адвокат, науковий співробітник
Центру досліджень визвольного руху*

МАЛИЙ ДОЩ З ВЕЛИКОЇ ХМАРИ

Рецензія на: Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. — Т.1: 1939—1943 / под. ред. А. Н. Артизова.— Москва: РОССПЭН, 2012. — 878 с.; Т.2: 1944—1945 / под. ред. А. Н. Артизова. — Москва: РОССПЭН, 2012. — 1167 с.

Sergiy Riabenko

The Small Rain From a Big Cloud

A Review on: Ukrainian nationalistic organizations during World war two. Documents: in two volumes. — V. 1: 1939- 1943 / edited by A. N. Artizov. — Moscow: ROSSPEN, 2012. — 878 p.; V. 2: 1944-1945 / edited by A. N. Artizov. — Moscow: ROSSPEN, 2012.— 1167 p.

22 червня 2012 р. у Москві було презентовано двотомний збірник документів під назвою «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны, 1939–1945»¹.

Ідея підготовки зазначеного збірника виникла ще у 2003 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), керівництво якого провело низку двосторонніх зустрічей з очільниками Росархіву та директорами центральних українських та російських архівів, на яких було досягнуто домовленості про реалізацію проекту протягом 2004–2006 рр. Утім, наявність між українською та російською частинами редколегії суттєвих розбіжностей у поглядах на концепцію майбутнього збірника² призвела до того, що спільну роботу над виданням було припинено, і з 2009 р. підготовкою видання займалася російська сторона, поставивши собі за мету «на противагу цим пам'ятникам [Степанові Бандері та Роману Шухевичу — С. Р.] та численним поверховим наукоподібним публікаціям [...] документально показати діяльність українських націоналістичних організацій у роки Другої світової війни»³.

Отже, в результаті упорядниками збірника стали виключно російські дослідники на чолі з відповідальним упорядником — заступником начальника відділу науково-дослідної роботи Російського державного архіву соціально-політичної історії (РГАСПИ) Татяною Царевською-Дякіною. До редакційної колегії увійшли, зокрема, директор Російського державного військового архіву (РГВА) Владімір Кузеленков, директор Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ) Сергій Мироненко, директор РГАСПИ Андрей Сорокін, член-кореспондент Російської академії наук (РАН) та ректор Російського державного гуманітарного університету Єфім Пивовар, начальник управління реєстрації архівних

¹ Состоялась презентация сборника документов «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. 1939–1945» (т. 1–2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archives.ru/press/220612-presentation.shtml>.

² Веденеев Д., Лозицкий В. Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни: Документи: у 2 т. // Український історичний журнал. — 2012. — № 6. — С. 215–216.

³ Григорова В. Кровавый тризуб Бандеры [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://flb.ru/infoprint/57513.html>.

фондів Федеральної служби безпеки (ФСБ) Російської Федерації генерал-лейтенант Васілій Христофоров, завідувач відділом східного слов'янства Інституту слов'янознавства РАН Єлена Борисьонук, директор Фонду сприяння актуальним історичним дослідженням «Историческая память» Александр Дюков та інші. Головою редакційної колегії було призначено голову Федерального архівного агентства Росії Андрія Артизова. Рецензував збірник завідувач кафедри історії південних та західних слов'ян Московського державного університету Геннадій Матвєєв.

Передмову та археографічну передмову до збірника написали, відповідно, Є. Борисьонук та Т. Царевська-Дякіна, іменний та географічний покажчики підготували Анна Кочетова та Т. Царевська-Дякіна, біографічні довідки — Є. Борисьонук, Наталія Войкіна, Т. Царевська-Дякіна, Владімір Шепелев, перелік скорочень — Михайл Мельтюхов та Т. Царевська-Дякіна.

Збірник було укладено у двох томах, до їх складу включено 506 документів з 15 архівів Росії (ГАРФ, РГАСПИ, РГВА, Центральний архів Міністерства оборони (ЦАМО), Центральний архів ФСБ (ЦА ФСБ), архів Служби зовнішньої розвідки (Архів СВР), Архів президента Російської Федерації), України (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центральний державний архів громадських об'єднань України), Німеччини (Федеральний архів Німеччини, Федеральний військовий архів, Політичний архів МЗС), Польщі (Архів актів нових) та Білорусі (Національний архів Республіки Білорусь). Усі документи було згруповано у три структурні розділи: перший — від 1939 р. до 22 червня 1941 р., другий — від 23 червня 1941 р. до 1943 р. та третій — від 1944 р. до 1945 р. Крім того, до складу збірника включено додатки, які містять 19 документів, що мають більш пізню дату створення, але тематично пов'язані з основним змістом збірника (протоколи допитів, доповідні записки та донесення, витяги з них), а також 39 фотодокументів з російських архівів (Російський державний архів кінофотодокументів, Держфільмфонд Росії, ГАРФ, РГАСПИ, ЦАМО, РГВА, Архів СВР, ЦА ФСБ).

Значна частина опублікованих у збірнику документів представлена документами вищих партійних та державних органів Ра-

дянського Союзу та Української РСР. Також до складу збірника включено окремі документи німецьких, польських органів влади та структур українського визвольного руху.

Презентація збірника в Україні відбулася 26 вересня 2012 р. З української сторони у ній взяли участь, зокрема, Дмитро Веденєєв (на той момент заступник директора Українського інституту національної пам'яті), директор ЦДАВО Наталія Маковська, а також скандально відомий Вадим Колесніченко (на той момент народний депутат України та співголова т. зв. «Міжнародного антифашистського фронту»)⁴, який пояснив появу збірника необхідністю «з'ясування історичної істини, замість створення міфів, які можуть завести у глухий кут»⁵, та низка інших політиків. Подібні презентації згодом відбулися у інших містах України: Одесі⁶, Харкові⁷, Сімферополі⁸, причому особливо активними у процесі їх організації та проведення виявилися політики проросійського спрямування, зокрема той же В. Колесніченко.

З часу презентації двотомника з'явилося декілька рецензій та відгуків на нього з боку українських та закордонних дослідників. Автор першої з них, Александр Гогун, оцінив наукову значимість збірника як вельми обмежену, оскільки, на його думку, упорядники мали б зосередитися, насамперед, на маловідомих та невідом-

⁴ В Украине состоялась презентация сборника архивных документов «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. 1939–1945» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://r-u.org.ua/arhiv/politika/8003-news.html>.

⁵ Сиротин В. Народный депутат Вадим Колесниченко: «Нам нужно установление исторической истины, а не создание мифов, которые могут завести в тупик» [Електронний ресурс] // Факты и комментарии. — 2012. — 27 вересня. — Режим доступу: <http://fakty.ua/153457-narodnyj-deputat-vadim-kolesnichenko-nam-nuzhno-ustanovlenie-istoricheskoy-istiny-a-ne-sozdanie-mifov-kotorye-mogut-zavesti-v-tupik>.

⁶ Архивные документы об украинских националистах в годы войны — совместный труд российских и украинских историков [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://atv.odessa.ua/news/2012/09/28/arhivnie_dokumenty_6153.html.

⁷ В Харькове презентовали сборник документов «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. 1939–1945» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://partyofregions.ua/person/4fdb36a8254d29ee32000095/news/506d522dc4ca42bb1d000171#sthash.35KTLAYR.dpuf>.

⁸ Дремлюгин А. Правда, которой боятся [Електронний ресурс] // Крымская правда. — 2012. — 17 октября. — Режим доступу: <http://www.pravda.crimea.ua/newspapers/2012/10/17/pravda-kotoroj-boyatsya>.

мих представникам російських академічних кіл фактах з історії українського визвольного руху⁹. Утім, у своїй відповіді укладачі відкинули практично усі зауваження рецензента, наголосивши на тому, що презентація збірника у Києві відбулася успішно, та висловили сподівання, що збірник буде корисним не тільки для дослідників, а й для широкого кола читачів, та посприє глибшому усвідомленню та осмисленню подій минулого¹⁰.

Автори двох інших рецензій, Д. Веденєєв та Володимир Лозицький, охарактеризували збірник як фахово виконане, солідне документальне видання, не висловивши практично ніяких критичних зауважень, та обмежилися переважно наведенням інформації про історію створення збірника, його структуру, кількість використаних документів, їх авторів, архіви, з яких вони походять¹¹, а також археографічним аналізом¹².

На жаль, при докладнішому ознайомленні зі змістом збірника доводиться констатувати, що попри залучення до його створення цілої низки державних установ Російської Федерації, а також великого кола російських істориків, фаховість його виконання залишає бажати кращого.

Вже від початку впадає у вічі доволі велика як для подібного академічного збірника кількість не тільки звичайних описок, а й, що гірше, фактологічних та інших помилок. Крім того, готуючи збірник документів, присвячений діяльності українських націоналістичних організацій, які оперували переважно на українських етнічних землях та вели більшість своєї документації українською мовою, укладачі мали б залучити до роботи над двотомником фахових перекладачів з української мови, чого не було зроблено.

Через це вступна частина видання просто рясніє перекладацькими словотворами на кшталт «Провод ОУН» (т. 1, с. 6),

⁹ Гогун А. Старые песни без главного [Електронний ресурс] // ZN.ua. — 2012. — 31 серпня. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/starye_pesni_bez_glavnogo_v_moskve_izdan_sbornik_dokumentov_ob_ukrainskih_natsionalistah_v_gody_vto.html.

¹⁰ Борисенко Е., Царевская-Дякина Т. Еще раз о главном: ответ Александру Гогуну // *Ab Imperio*. — 2012. — № 3. — С. 380–395.

¹¹ Веденєєв Д., Лозицький В. Українські націоналістичні організації... — С. 215–221.

¹² Веденєєв Д. Документальна спадщина драматичного часу. Роздуми історика щодо російського документального видання з історії українського націоналізму // *Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць*. — 2012. — № 3. — С. 300–330.

«заграничний провод ОУН» (т. 1, с. 8), «революционный провод ОУН» (т. 1, с. 9), «бандеровский провод» (т. 1, с. 13), «центральный провод ОУН (б)» (т. 1, с. 15), «районный провод ОУН» (т. 1, с. 16) тощо. У наведеному контексті термін «провід» означає «керівництво», тому проблем з його перекладом, аби у російськомовного читача не виникало недоречних асоціацій з аналогічним словом у російській мові, яке має зовсім інше значення, не мало б існувати. Так само не перекладеною залишилася і похідна від українського терміна «провід» назва посади у структурі ОУН — «провідник». Миколу Лемика (чомусь записаного в українському варіанті як «Лемік») у біографічній довідці було поіменовано «Краевым Проводником» (т. 2, с. 1048). Хоча українською це слово означає усього-на-всього «керівник», «лідер».

Можливо, укладачі вирішили, що «провід» та похідні від нього назви структур або посад є «общепринятыми названиями иностранных организаций, структур или наименованиями должностей», які у тексті мають наводитися «в соответствии с их транскрипцией» (т. 1, с. 28), а не перекладатися? Але у збірнику не наводиться жодних критеріїв, за якими можна було б встановити, яка з назв вважається «загальноприйнятною» та підлягає транскрибуванню, а яка — перекладу. Через це у тексті спостерігається повний різнобій, коли, наприклад, «Українська національна рада» подається як (Украинская национальная рада (УНРада) (т. 1, с. 12), інша назва — «Українська головна визвольна рада» вже перекладається як «Украинский главный освободительный совет» (т. 1, с. 13, 19), а ще нижче у біографічній довідці про Ростислава Волошина подається у вигляді української аббревіатури «УГВР» (т. 2, с. 1020). Чому у першому випадку назва вважається «общепринятой», у другому — перекладається, а у третьому залишається у вигляді україномовної аббревіатури, укладачі навіть не намагаються пояснити.

Слід зауважити, що в тексті двотомника подібні приклади не є поодинокими. Зокрема, у примітці до одного з документів упорядники наводять російський переклад назви створеного у Львові Українського державного правління — «Украинское государственное правление» (т. 2, с. 948, примітка №4). Однак у біографічній довідці про Івана Климova вказується аббревіатура цього органу українською мовою — «УДП» (т. 2, с. 1036), що, як і «УГВР», від-

сутня навіть у переліку скорочень (т. 2, с. 1146–1147) і вживання якої також не пояснюється. В уже згадуваній біографічній довідці про Р. Волошина також «послідовно» наводяться аббревіатури «ІІІ НВЗ ОУН» та «ГСВС УГВР» (т. 2, с. 1020). Українською це скорочення від «Надзвичайний Великий збір» та «Генеральний секретар внутрішніх справ Української головної визвольної ради», однак для пересічного російськомовного читача вони є незрозумілими та потребують додаткових пояснень. Як і у випадку з «УДП» обидві аббревіатури у переліку скорочень збірника відсутні (т. 2, с. 1146). І вже геть безглуздою виглядає ситуація, коли в документі під № 2.34 упорядники в перекладі використовують словосполучення «поветовый провод», який у ними ж наданому заголовку до цього документа чомусь подається як «уездной провод» (т. 1, с. 393–394).

У процесі роботи над двотомником його укладачі «збагатили» російську мову такими «словотворами» як «в вишкільном полку «имени Холодного Яра» в Ровно» (т. 2, с. 1042) (слово «вишкільний» українською означає «навчальний»), «комендант подполья УПА» (т. 2, с. 1020) як «переклад» назви посади Р. Волошина «командант запілля УПА» (українською слово «запілля» означає не «підпілля», а «тил»), «ОУН (СД) (самостийников-державников)» (т. 1, с. 13) тощо. Нічого спільного з «общепринятостью названия» усі ці словесні покручі, звісно ж, не мають.

Після такого «переклад» у підписі до зображення передовиці одного з тогочасних видань дати 20 липня як «20 июня» (т. 1, с. 792), при тому, що одна зі статей цієї передовиці описує «пропам'ятні липневі дні 1941 р.», а також МЗС як «МВД» (т. 1, с. 772) навіть не викликає здивування.

Дуже показовим є ставлення упорядників до відмінювання прізвищ. Ті, хто мав справу з радянськими та чекістськими документами, не могли не звернути увагу на те, що у них послідовно не відмінюються окремі українські чоловічі прізвища. Унаслідок цього, у збірнику містяться подяки «А. Ищук... (ГДА СБУ)» (т. 1, с. 30), редакційні заголовки типу «Из доклада секретаря подпольного обкома КП(б)У [...] области В. А. Бегма [...]» (т. 2, с. 134), «Докладная записка секретаря Тернопольского обкома КП(б)У И. Компанеца [...]» (т. 2, с. 484), «Справка зам. начальника УББ НКВД УССР А. Ф. Задоя [...]» (т. 2, с. 612), «Отчет секретаря Станиславского обкома КП(б)Украины М. В. Слонь [...]» (т. 2, с. 613)

тощо. Однак справжньою проблемою виявилось прізвище «Вадіс», щодо відмінювання якого члени редколегії так і не дійшли згоди. У результаті, у тексті видання послідовно присутні два варіанти: у редакційних заголовках до документів № 1.42 (т. 1, с. 93), № 1.73 (т. 1, с. 205), № 3.86 (т. 2, с. 330) це прізвище відмінюється, а у редакційних заголовках до документів № 3.38 (т. 2, с. 166), № 3.149 (т. 2, с. 593) — ні.

Нехтування правилами граматики породило двозначні вирази: «в записях руководителя подрайонного провода «Максим» от 15 мая...» (т. 1, с. 21), «...о переговорах с руководителем подразделения УПА «Орел»» (т. 1, с. 27) тощо. Насправді йшлося про підрайоновий провідник на псевдо 'Максим' та сотенного УПА Миколу Олійника-«Орла» відповідно, однак такі нюанси зрозумілі далеко не кожному читачеві.

Суттєві проблеми у членів редколегії виникли й з транскрибуванням незвичних для російського вуха українських прізвищ. Наприклад, упорядники так і не змогли вирішити, як саме слід писати прізвище Крайового провідника ОУН (б) на Західноукраїнських землях Івана Климова-«Легенди». Як і у випадку з Вадісом, у тексті збірника зустрічаються два варіанти: «Иван Климов» (т. 1, с. 387, 389, 771; т. 2, с. 948, 1058) та «Иван Климов» (т. 1, с. 453; т. 2, с. 1036, 1077). Аналогічним чином укладачі повелися і з прізвищем «Стахів», яке носили двоє діячів ОУН (б): у біографічних довідках їх подано як «Стахов Владимир» (т. 2, с. 1076) та «Стахов Евгений» (т. 2, с. 1077), але у всіх інших місцях це прізвище наводиться у формі «Стахив» (т. 1, с. 320, 341, 830; т. 2, с. 966).

Залишає бажати кращого і концепція збірника. Хоча видання й має назву «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны, 1939–1945», упорядники ніде не пояснюють, які саме структури вони вважають «українськими націоналістическими організаціями», не наводять жодних визначень чи критеріїв, за якими відповідну організацію слід відносити до категорії «украинских националистических». Подібна невизначеність дозволила укладачам подати під маркою «українських націоналістических організацій» такі структури, як, наприклад, створена німецькою владою допоміжна поліція Райхскомісаріату «Україна» та Дистриktу «Галичина» Генеральної губернії.

Описуючи у вступі польсько-українське протистояння на Волині у часи Другої світової війни, Є. Борисьонук безапеляційно заявляє, що «кровавая междоусобица на этой территории получила наименование «волынской резни» (т. 1, с. 14). Однак на сьогодні щодо зазначених подій дослідники застосовують терміни «винищення», «екстермація», «етнічна чистка», «геноцид», «конфлікт», «протистояння», «війна» та «громадянська війна»¹³. Зі зрозумілих причин упорядники не говорять про це нічого. Зате, вочевидь, для посилення пропагандистського ефекту, наводять характеристику дій «украинских националистов в отношении поляков» за повідомленнями Українського штабу партизанського руху та НКГБ СРСР, у яких містяться формулювання на кшталт: «украинские националисты проводят зверскую расправу над беззащитным польским населением, ставя задачу полного уничтожения поляков на Украине» (т. 1, с. 15). Відібрані укладачами у подібному ключі характеристики дій українців з боку німецької окупаційної влади та польського підпілля без надання будь-якої оцінки діям іншої сторони (поляків) створюють у пересічного читача враження, ніби у польсько-українському протистоянні одна зі сторін була катом-«різуном», а інша, відповідно, «жертвою», хоча оприлюднені на сьогоднішній день документальні джерела доводять, що це далеко не так. Лише мимохідь у вступі згадується про роль німецьких чинників у провокуванні та роздмухуванні протистояння (т. 1, с. 14–15), однак будь-яких згадок про причетність до цього радянських партизанів, чиї загони діяли на території Волині й Полісся, там шукати марно.

Заангажованість укладачів збірника чітко проявляється у способі, яким ті обґрунтовують власну тезу «о согласованных действиях украинских националистов с германскими властями против партизанских отрядов и наступающей Красной армии» (т. 1, с. 16) та того, що командирам УПА «давалось полное право входит в самые различные сделки с немцами» (т. 1, с. 17). Для цього вони, серед іншого, наводять «сведения о переговорах [німців — С. Р.] с руководителем одного из подразделений УПА «Орлом» в конце апреля 1944 г. в Каменке-Струмилово. «Орел» согласился в соответ-

¹³ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — С. 5, 18, 34, 40–41.

ствии с указаниями германской стороны «заградить свой отрезок территории в 20 км на восток, против вторжения советско-русских банд или их частей, или например, взять на себя защиту дороги Львов–Перемышль» и передал трофейную советскую карту» (т. 1, с. 17), а також, що «командир куреня «Макс» из группы «Игоря» помогал немцам сдерживать наступление Красной армии, наступавшей на Подкамень. За это нацисты разрешили боевикам «Макса» и «Игоря» ограбить польский монастырь–крепость, вырезать укрывавшееся там от бандеровского террора польское население и забрать себе ценности — утварь богатого костела» (т. 1, с. 17–18). Однак упорядники не вказали, що вищевказані дії ‘Орла’ та ‘Макса’ були самовільною ініціативою цих командирів, за що обидва понесли відповідальність. Так, Микола Олійник–‘Орел’ у тому числі за несанкціоновану співпрацю з німцями отримав смертний вирок, який було приведено до виконання перед строем сотні 15 квітня 1944 р. його безпосереднім організаційним зверхником Миколою Гошовським¹⁴. Максима Скорупського–‘Макса’ було усунуто від командування куренем на початку травня 1944 р., і слідства у СБ та розстрілу він unikнув лише тому, що дезертував з лав УПА та втік на Захід¹⁵.

Тенденційними є коментарі укладачів до меморандуму ОУН (б), надісланого до Райхсканцелярії 23 червня 1941 р., та протоколу слухання членів Українського національного комітету та Степана Бандери від 3 липня 1941 р. Окремі висмикнуті з контексту цитати з обох документів подано таким чином, аби створити у читачів образ ОУН (б) як однозначно «пронімецької», а отже «колаборантської» (з точки зору офіційної Москви) організації, яка «искренне во всех отношениях сотрудничала со всеми немецкими инстанциями», а її керівники «не собирались действовать вопреки интересам Германии» (т. 1, с. 11–12). Разом з тим, за вже звичною «традицією» укладачі знову «забули» вказати, що текст меморандуму ОУН (б) містив, серед іншого, низку доволі чітких пересторог чи навіть погроз по відношенню до німецьких офіційних чинників. Так, у ньому зазначалося, що вирішення українського питання повинно відповідати українським інтересам, Українська

¹⁴ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. — С. 218–220.

¹⁵ Там само. — С. 218.

держава має бути справді незалежна та суверенна, а тому словацький або хорватський варіанти є неприпустимими. Автори документу наголошували на тому, що навіть якщо німецькі війська спочатку вітатимуть в Україні як визволителів, то «незабаром це ставлення може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення Української держави і відповідними гаслами». Меморандум закінчувався заявою (фактично — прихованою погрозою) про те, що українці «сповнені рішучості створити підвалини, які забезпечили б національний розвиток у незалежній державі. З цією рішучістю повинна рахуватися кожна сила, яка, переслідуючи одночасно власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі. Організація Українських Націоналістів, яка упродовж багатьох років веде здорову частину українського народу в революційній боротьбі за державну незалежність України і виховує увесь український народ для цього завдання, готова вести цю боротьбу аж до здійснення свого національного ідеалу»¹⁶.

Так само у протоколі слухання від 3 липня 1941 р. упорядники навмисно залишили поза увагою слова С. Бандери про те, що керівництво ОУН (б) проводить боротьбу проти всіх окупантів України, і до останнього часу така боротьба велася як самостійна від імені самостійної та незалежної України. Бандера також зазначав, що усі накази, у тому числі про створення Українського державного правління (УДП), він віддавав без будь-якого погодження з німецькими структурами, спираючись «лише на мандат, який я отримав від українців. Розбудова і творення українського життя в першу чергу можливі через українців на території, де живуть українці, і це може, звичайно, лише тоді статися, коли до цього будуть залучені українські фактори. Я стою на тій точці зору, що поки що це може відбуватися лише в порозумінні з німцями»¹⁷.

Вступна стаття містить цілу низку грубих фактологічних помилок. Наприклад, упорядники вказують, що «весной 1943 г. была

¹⁶ *Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / упор. О. Дзюбан. — Львів; Київ: Піраміда, 2001. — С. 67, 70–71, 73–75.*

¹⁷ *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упоряд. і перемою В. Косика. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 109–113.*

сформирована добровольческая стрелковая дивизия войск СС «Галичина» (док. 2.126)» (т. 1, с. 14). Однак насправді навесні 1943 р. було лише оголошено про створення дивізії. За спогадами колишнього начальника оперативного відділу штабу дивізії Вольфа-Дітріха Гайке, улітку 1943 р. формування дивізії фактично лише розпочалося¹⁸. Всупереч наведеним фактам для обґрунтування свого твердження укладачі вдалися до відвертої фальсифікації, вказавши, що факт «сформування» дивізії «Галичина» навесні 1943 р. начебто підтверджується документом під №2.126. Однак, як можна бачити з тексту самого документа (т. 1, с. 614–615), він містить лише загальну інформацію про те, як саме мало відбуватися формування дивізії та поліцейських полків, і жодних дат «сформування» дивізії «Галичина» у ньому не наводиться.

Багатим на грубі фактологічні помилки та неточності є й твердження укладачів про те, що «28 апреля 1943 г. во Львове состоялось торжественное заседание представителей немецких оккупационных властей и оуновских организаций. В этот же день губернатор дистрикта «Галичина» Вехтер подписал соответствующий декрет о дивизии. По сообщению начальника полиции безопасности и СД, «большие части Галицийской дивизии состоят из членов УПА» (т. 1, с. 14). Насправді у жодному урочистому засіданні з німецькою окупаційною владою представники жодних «оунівських організацій» 28 липня 1943 р. участі не брали, а єдиний, кого з натяжкою можна вважати «представником» ОУН, був Віктор Курманович, який мав статус почесного гостя губернатора Отто Вехтера і на той момент уже відійшов від справ Організації¹⁹. Як достовірна, без будь-якого фахового коментаря або пояснення, подається упорядниками й інформація, що міститься у цитованому ними повідомленні начальника поліції безпеки СД про присутність значної кількості членів УПА у складі дивізії. Таке твердження не відповідає дійсності. Провід ОУН (б) та Головна команда УПА

¹⁸ Гайке В.Д. *Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках* / за заг. ред. В. Кубійовича. — Тернопіль: Мандрівець, 2012. — С. 11, 16; Колісник Р. *Військова Управа та українська Дивізія «Галичина»*. — К: Ярославів Вал, 2009. — С. 69–73.

¹⁹ Колісник Р. *Військова управа...* — С. 36.

²⁰ Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / пер. з фр. Р. Осадчука. — Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1993. — С. 358–359; Колісник Р. *Військова управа...* — С. 40, 59.

офіційно висловлювалися категорично проти створення дивізії «Галичина»²⁰, і тому, хоча певна кількість членів бандерівського крила ОУН і потрапила до її лав, вони аж ніяк не могли становити її «большие части». Радше навпаки, варто говорити про те, що частина дивізіоників після битви під Бродами у липні 1944 р. потрапила до УПА²¹.

Дуже екстравагантно виглядають також редакційні заголовки до документів під №2.25: «Запись беседы проф. Коха с заместителем министра восточных территорий А. Розенбергом о событиях 30 июня 1941 г. во Львове» (т. 1, с. 368) та № 2.34: «Отчет неустановленного лица о деятельности уездного провода ОУН в Николаеве и политическом положении в Николаевской области» (т. 1, с. 393). Складається враження, що, вигадуючи заголовок до останнього документа, укладачі навіть не спробували замислитися над тим, чому це раптом «повітовий провід ОУН у Миколаєві» вирішив звітувати про «політичний стан у Миколаївській області» не своєму обласному проводові, а проводу ОУН у Львові, а також яким чином у місті Миколаєві, центрі Миколаївської області, та прилеглій окрузі 16 липня 1941 р. розмістилися «частини словацької армії», якщо місто Миколаїв було окуповане лише 16 серпня 1941 р. і «частин словацької армії» у цей час там не могло бути у принципі? Відповідь проста: у документі йшлося про районний центр Миколаїв на Львівщині.

У редакційних заголовках до інших документів упорядники не ідентифікували або помилково ідентифікували авторів та посади, які вони займали у підпіллі. Наприклад, у редакційному заголовку до документа №3.104 його автором вказано «Ю. Сурмача» (т. 2, с. 419), який відсутній навіть в іменному покажчику (т. 2, с. 1114). Насправді це псевдо відомого оунівського діяча Михайла Кондрата²². Документу під №3.179 надано заголовок «отчет неустановленного лица о борьбе подразделений ОУН на Буковине против частей НКВД и истребительных отрядов в мае — июле 1945 г.» (т. 2, с. 696), хоча насправді цей документ є звітом окружного проводу

²¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... — С. 435.

²² Літопис УПА. Нова серія. — Том 13: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. Книга 2. — К; Торонто, 2009. — С. 1172.

²³ Літопис УПА. Нова серія. — Том 19: Підпілля ОУН на Буковині. 1943–1951. Документи і матеріали. — Київ; Торонто, 2012. — С. 119–121.

ОУН Буковини та стосується подій травня—червня, а не травня—липня 1945 р., як про це зазначено у збірнику²³. Ще один документ під №3.192 ідентифікований укладачами як «письмо С. Вара [...]» (т. 2, с. 789), який також відсутній в іменному покажчику (т. 2, с. 1096). Хоча це псевдо одного з провідних діячів ОУН та УПА Василя Кука, яке насправді писалося як ‘С-вар’²⁴. Редакційний заголовок до документа під №3.200 «Информационный отчет руководителя подразделения УПА Арпада о деятельности подразделения УПА в Черновицкой обл. в ноябре 1945 г.» (т. 2, с. 824) так само містить помилку: псевдо ‘Арпад’ носив Василь Савчак-‘Сталь’, який був не «керівником підрозділу УПА», а окружним провідником ОУН Буковини²⁵.

Викликає питання і задекларований упорядниками принцип підбору документів для публікації. Заявляючи у археографічному вступі про те, що відібрані документи «освещают неоднозначные события о деятельности националистических организаций на Западной Украине перед началом и во время Второй мировой войны и позволяют увидеть происходящее с трех противоположных сторон: советской власти, гитлеровской власти и собственно со стороны украинских националистических организаций, в первую очередь, ОУН» (т. 1, с. 25–26), укладачі майже одразу це спростовують, вказуючи нижче, що у збірнику публікуються також документи польських органів влади, які діяли на території західних областей України: 2-го відділу Генерального штабу, Національного відділення МВС Польщі та Окремого сектору інформації контррозвідки ДОК VI у Львові (т. 1, с. 26), що свідчить про наявність вже «четвертої» протилежної сторони. Крім того, хоча цілком очевидним видається бажання авторки археографічного вступу показати український націоналістичний рух як локальний, обмежений рамками Західної України, включені до видання документи демонструють, що діяльність українських націоналістів не обмежувалася виключно західними областями, а тією чи іншою мірою охоплювала і території центральних, південних та навіть східних областей України. Слід також зауважити, що деякі відібрані до

²⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Том 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. — Київ; Торонто, 2011. — С. 236.

²⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Том 19... — С. 141–145.

публікації документи, наприклад №11 (т. 2, с. 895–902), не мають ніякого відношення до діяльності українських націоналістів «перед началом и во время Второй мировой войны», адже стосуються пізніших подій на території Львівської області: від 15 квітня до 15 червня 1946 р. Подібні приклади лише зайвий раз підкреслюють непродуманість і суперечливість концепції збірника.

Низька фахова кваліфікація укладачів повною мірою проявилися у біографічних довідках, складених про учасників українського визвольного руху. Наприклад, у біографічній довідці про Романа Шухевича її укладачі вказали, серед іншого, що він обіймав посаду «зам. боевого подразделения «Дружины украинских националистов» (дивизии «Нахтигаль»))» (т. 2, с. 1091)! Не меншими фактологічними помилками переповнена й біографічна довідка про Ростислава Волошина (т. 2, с. 1020). З неї можна дізнатися про його ув'язнення у «советской тюрьме (1939 — 1941)» (хоча насправді його було звільнено з радянської в'язниці 5 липня 1940 р.)²⁶ та перебування у 1941 р. на посаді «главы областной Управы Ровенской обл.» (хоча Волошин був лише заступником її голови)²⁷. Недостатньо точними є відомості про роль, яку відігравав Волошин у проведенні Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (б) та Конференції поневолених народів, у яких він не тільки, як це стверджують упорядники, брав участь, а й головував під час їхньої роботи²⁸. Так само неточною є наведена дата загибелі Волошина: «в конце 1944», хоча насправді він загинув 22 серпня²⁹.

Подібні фактологічні помилки зустрічаються і в багатьох інших місцях. Так, Ганса Коха названо «полковником УГА» (т. 1, с. 770, примітка №208), хоча у Галицькій армії він мав лише звання сотника Генерального штабу³⁰. Місцем народження Самуїла Шварцбарда чомусь вказано Смоленськ (т. 1, с. 766, примітка №160), хоча насправді він народився в Ізмаїлі. У біографії Євгена Стахова

²⁶ Марчук І. Ростислав Волошин / Літопис УПА. Серія «Події і люди». Книга 18. — Торонто; Львів, 2012. — С. 27.

²⁷ Марчук І. Ростислав Волошин... — С. 30; Українське державотворення... — С. 288, 347.

²⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. — Київ: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 645.

²⁹ Марчук І. Ростислав Волошин... — С. 53–54.

³⁰ Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. — Львів: Часопис, 2012. — С. 373.

зустрічаємо, що він «вместе с И. Климивым — организатор подполья в Горловке» (т. 2, с. 1077), хоча насправді створенням підпілля там займався не Іван Климів-‘Легенда’, а Іван Клим-‘Митар’³¹. Володимира Кубійовича упорядники зробили «руководителем Войсковой Управы (ВУ) во Львове» (т. 2, с. 1044), хоча насправді Військову управу дивізії «Галичина» очолював Альфред Бізанц³².

Ще одного діяча ОУН (б) Івана Равлика члени редколегії нагородили званням «організатор укр. поліції» (т. 2, с. 1066), хоча до української поліції він не мав ніякого відношення, а займався створенням української народної міліції (УМН)³³. Схоже, що цю інформацію автори біографічної довідки взяли з російської Вікіпедії³⁴. А Євген Врецьона зусиллями упорядників став не тільки від «07.1941 — нач. украинской полиции Львова», а й «участником расправы над польскими учеными» (т. 2, с. 1021). Шкода тільки, що члени редколегії так і не спромоглися пояснити, яким чином Врецьоні у липні 1941 р. вдалося очолити «українську поліцію Львова», якої тоді не існувало, та на підставі яких джерел вони зробили висновок про начебто «участь» Врецьони у «расправе над польскими учеными»...

У біографічній довідці про Миколу Лемика наведено не тільки помилкову дату народження (1914 рік замість 1915-го)³⁵, а й на один день зміщено дату виконання замаху на секретаря радянського консульства у Львові О. Майлова — «21.10.1933» замість «22.10.1933»³⁶ (т. 2, с. 1048). Найцікавіше те, що у вступі до збірника вказано ще одну «дату» замаху на О. Майлова: «30 октября 1933 г.» (т. 1, с. 7)! Після такого, мабуть, аби остаточно заплутати читачів, упорядники називають посаду, яку в 1941 р. обіймав Лемик: «Краевой Проводник ОУН(м) на восточно-украинских землях»! Хоча після розколу ОУН М. Лемик належав не до мельниківського, а до бандерівського крила.

³¹ Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. — К: Інститут історії НАН України, 2001. — С. 56.

³² Гайке В.Д. Українська дивізія «Галичина»... — С. 15; Колісник Р. Військова управа... — С. 35, 41.

³³ Українське державотворення... — С. XIII.

³⁴ Равлик, Іван Романович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Равлик,_Иван_Романович.

³⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 731.

³⁶ Там само.

Ймовірно, цю біографічну довідку разом з усіма помилками укладачі збірника з незначними скороченнями запозичили з електронної версії «Довідника з історії України» за редакцією І. Підкови та Р. Шуста, посилання на який взагалі відсутнє у збірнику³⁷. Як легко помітити, в обох виданнях збігаються не лише окремі речення, а й помилки.

Багато помилок містить у собі біографічна довідка про Ріка Ярого. З незрозумілих причин оголосивши його «агентом гестапо», упорядники вигадали у структурі ОУН «чрезвычайный провод», членом якого Ярій, на їхню думку, встиг побувати у «1934–1939» роках (т. 2, с. 1093). Надалі Ярого було «підвищено» до «референта иностранных дел и финансов нового провода, созданного оккупационными властями». На думку членів редколегії збірника, кар'єрі Ярого не завадив навіть арешт та подальше перебування протягом вересня 1941 — лютого 1943 у німецькому концтаборі, адже, як виявилось, він «в 1942 в Бессарабии вступил в ряды Украинской повстанческой армии (УПА)»! Аналогічна ситуація, за версією упорядників, мала місце із Яковом Буслом: перебуваючи у польському концтаборі, він у 1935 р. паралельно обіймав посаду організаційного референта Крайової ексекутиви ОУН на Північно-західних українських землях (т. 2, с. 1017), хоча насправді зайняв її у 1936 р., після звільнення з Берези Картузької³⁸.

Взагалі принцип складання біографічних довідок залишає бажати кращого. Так, у збірнику взагалі відсутні біографічні довідки про останнього головного командира УПА Василя Кука-‘Леміша’, командира ВО «Заграва» та Крайового провідника Північно-західного краю Івана Литвинчука-‘Дубового’, першого командира та першого начальника штабу бандерівської УПА на Волині Василя Івахова-‘Сома’ та Юліана Ковальського-‘Гарпуна’, організатора перших військових відділів ОУН (б) на Волині Сергія Качинського-‘Остапа’, заступника Крайового провідника Закерзоння Василя Галасу-‘Орлана’ тощо. У біографічних довідках про інших провідних діячів українського визвольного руху пропущені суттєві

³⁷ Лемик Микола [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/III.htm>

³⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН... — С. 636–637; Ішук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну. — Торонто; Львів, 2011. — С. 25, 28. — (Літопис УПА. Серія «Події і люди». Книга 16).

подробиці. Наприклад, у довідках про Якова Бусла, з невідомих причин названого упорядниками «Буссел», та Дмитра Маївсько-го (т. 2, с. 1017, 1050–1051) жодним словом не згадано про їхню участь у переговорах зі спеціально уповноваженими представниками уряду УРСР у лютому — березні 1945 р. У біографічній довідці про Євгена Побігушого не вказано про його службу у дивізії «Галичина» та Українській національній армії (т. 2, с. 1064).

Чимало питань викликає підбір ілюстративного матеріалу та його атрибуція укладачами двотомника. Наприклад, одна з світлин у збірнику атрибутована упорядниками так: «Украинская девушка наливает молоко немецкому солдату. Октябрь 1941 г.» (т. 1, с. 798). Однак, як відомо, дівчина на фотографії є не україною, а татаркою, і подія відбувається у Криму, який на той момент до складу УРСР не входив³⁹. Яке відношення ця фотографія має до «українських націоналістичних організацій», лишається загадкою. Ще одна світлина атрибутована укладачами як «Групповая фотография с командующим УПА Климом Савуром в центре. Не позднее конца 1944 г.» (т. 2, с. 989). Насправді цю фотографію зроблено у 1930-ті роки, коли Дмитро Клячківський-‘Клим Савур’ був членом правління Збаразької організації спортивного товариства «Сокіл-Батько»⁴⁰, а УПА не існувало ще навіть у проекті.

На тлі усього цього, дуже показовими видаються твердження упорядників про те, що з загальної кількості опублікованих у збірнику документів (506) раніше начебто було опубліковано трохи більше 1/5 частини (106), а решта (390) публікується вперше (т. 1, с. 26). Нижче додатково зазначається, що «около 21% документов публиковалось ранее, однако подавляющее количество этих документов было опубликовано в зарубежных изданиях» (т. 1, с. 27). Насправді ж, із заявлених 390 документів, які начебто повністю або частково публікуються вперше, мінімум 57 документів повністю або частково уже публікувалися раніше. Такими, наприклад, є документи №№ 1.36, 1.48, 1.61, 1.89, 1.92, 2.2.1–2.2.6, 2.10, 2.23, 2.26, 2.37, 2.42, 2.47–2.48, 2.56, 2.59, 2.64, 2.81, 2.84, 2.86, 2.105,

³⁹ Мальгин А. Партизанское движение Крыма и «татарский вопрос». 1941–1944 гг. — Симферополь: СОНАТ, 2009. — С. 16.

⁴⁰ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур». — Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. — С. 9.

2.127, 2.135, 2.140–2.144, 2.147, 2.161, 2.167, 2.172–2.173 з першого тому, документи № 3.14, 3.281–3.282, 3.43, 3.46, 3.48, 3.52–3.53, 3.55, 3.59, 3.73, 3.97, 3.100, 3.104, 3.179–3.180, 3.192, 3.195, 3.198, 3.200 з другого тому та інші.

Найбільш показовим у всій збірці є, мабуть, невеликий за обсягом документ під № 2.2.6 (т. 1, с. 333–334), який буквально нашпигований різноманітними помилками та неточностями. Уже сама назва «Выписка из отчета походной группы ОУН об организации местных органов самоуправления в с. Млыны» містить грубу фактологічну помилку, адже насправді документ є звітом⁴¹, а не витягом з нього.

Підпис автора документу («Карб») упорядники не ідентифікували та не розшифрували, хоча відомо, що це скорочення від псевдо Ярослава Стецька «Зиновій Карбович». Тому не дивно, що в іменному покажчику «Карб» наводиться як самостійна особа, відмінна від «Карбовича» (т. 1, с. 822) чи Ярослава Стецька (т. 1, с. 830). Як і у випадку з Миколаєвом, необізнаність укладачів з географією східної Галичини зіграла з ними злий жарт, змусивши приписати авторові документа слова про те, що «позавчера в селе Кобыльница русский жид со страха убил немецкого солдата и коня, за что немцы расстреляли двоих известных националистов — Михаила Сенника и Николая Шванна» (т. 1, с. 333). Насправді Стецько нічого не писав про «русского жида» — просто село, де відбувалися події, називалося не «Кобильница», а «Кобильница Руська»⁴². Також незрозуміло, чому упорядники вирішили, що причиною убивства став «страх русского жида», адже в оригіналі йдеться про те, що убивство відбулося «із стриху»⁴³, тобто з горища. Загадкою лишається також, звідки в українських прізвищах «Сеник» та «Шван» при їх переданні російською раптом узялася подвійна «н».

Уживане автором документа слово «жид» усюди по тексту подається упорядниками без перекладу, хоча у російській мові воно має негативне забарвлення, яке відсутнє у тогочасній українській, якою писався документ.

⁴¹ Українське державотворення... — С. 77.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

Відверто неточним є також переклад інших частин документа. Так, авторів приписали вислів: «среди маршевых колонн и авто мы вынуждены были повернуть на Млыны. Ныне в первой половине дня пробуем ехать дальше» (т. 1, с. 333). Хоча в оригіналі Стецько писав не про те, що до повороту їх змусили якісь обставини, а лише, що вони «поволі», тобто не поспішаючи, не швидко, повернули на Млини і що «нині пополудні коло першої пробуємо їхати далі»⁴⁴. У перекладі вислову «большевицькі вояки» упорядники абсолютно недоречно вжили суржик, чим надали словам автора непотрібного смислового відтінку; українською слово «вояки» означає «воїни, солдати». Неточним є переклад і слова «вимордують»: у наведеному контексті воно означає не «будут издеваться», а «поубивают». «Переклад» наступного речення — «тут есть несознательный надднепрянец, и он говорит» — повністю перекручує його зміст: в оригіналі автор вживає фразу «і це говорить», маючи на увазі, що наявність у селі «несвідомого надніпрянця» підтверджує його попередню тезу, що «населення є дуже забите і боїться, що кожен західний народ його винищить»⁴⁵. Незрозуміло, з яких міркувань упорядники вирішили відправити Стецька у піший похід до Яворова, хоча в оригіналі він чітко пише: «їду до Яворова». «Два свідомих націоналісти» перетворилися на «двоих известных националистов», хоча правильний переклад російською цього слова — не «известный», а «сознательный». Неточно передано й наступний фрагмент: упорядники приписали авторів документа слова про те, що через провокації євреїв «уничтожают наших людей и наше население», хоча в оригіналі Стецько писав про те, що людей і населення «хочуть винищувати». Так само неточним є й переклад наступного речення, про те, що для організації міліції отець Лев Согор «имеет подписанные ОУН полномочия»: в оригіналі повноваження («повновласть») священника — «писані»⁴⁶, тобто складені у вигляді письмового документа. Нарешті, «переклад» ще одного речення повністю перекручує його зміст: «так что пусть приходят сюда на встречу милиции, она этих жи-

⁴⁴ *Українське державотворення... — С. 77.*

⁴⁵ *Там само.*

⁴⁶ *Там само. — С. 78.*

⁴⁷ *Там само.*

дов устранил и т.д.». Насправді Стецько пропонує мешканцям села «йти на зустріч»⁴⁷ міліції, тобто, усіляко сприяти їй.

Після такого твердження відповідального упорядника Т. Царевської-Дякіної про те, що у процесі роботи над збірником вона та її колеги «очень тщательно вычищали переводы (это особенно касается извлечений из немецких документов) и старались не допускать никакой избирательности или небрежности»⁴⁸ викликають щонайменше здивування.

Хоча упорядники збірника і ввели в науковий обіг певну кількість нових документів, однак насправді, як зауважив А. Гогун, невідомих раніше фактів, на підставі яких можна було б вибудувати нові інтерпретації історичних подій, у збірнику дуже мало. У гонитві за дутими сенсаціями укладачі навіть не звернули увагу на численні помилки у вступі, редакційних заголовках документів та примітках до них, атрибутації фотографічних та інших матеріалів, біографічних довідках та покажчиках.

Хоча 25 квітня 2013 р. на XXII професійному конкурсі Асоціації книговидавців Росії «Лучшие книги 2012 года» збірник було визнано переможцем у номінації «Лучшая книга в области гуманитарных наук»⁴⁹, загалом він є віддзеркаленням того стану, у якому перебуває в Росії україністика та дослідження новітньої історії України. Фактично жоден з цих напрямків, за поодинокими винятками, не розробляється та не досліджується російськими науковцями на серйозному академічному рівні через надмірну політизацію та залежність від офіційного курсу керівництва Росії.

Ось тому з великої хмари, якою зовні видавався об'ємний збірник, у підсумку пролився малий дощ.

⁴⁸ Григорова В. Кровавый тризуб Бандеры...

⁴⁹ Использование и публикация документов. Из отчета РГАСПИ за 2013 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://rgaspi.org/about/activities/isp_i_publ_dokumentov.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 20

Відповідальна редакторка: к.і.н. Марта ГАВРИШКО

Літературна редакторка: Ольга СВИДЗИНСЬКА

Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО

Макет і верстка: Петро КЛИМ

Відповідальна за випуск: Ярина ЯСИНЕВИЧ

Автори/ки опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

79000, м. Львів, а/с 103

тел./факс: (+38 032) 247 45 22

history@cdvr.org.ua,

www.cdvr.org.ua

www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні

ТзОВ «Часопис» м. Львів, вул. Сихівська 10, 183

тел.: +38 096 274-83-36

Зам. № 25/08/15